

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)

Juzbašić, Dževad

1999

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/9ec48e3a-5be4-46c9-9fd3-5cf95a1fec76>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**

DŽEVAD JUZBAŠIĆ

**NACIONALNO-POLITIČKI ODNOSI U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM SABORU
I JEZIČKO PITANJE (1910 - 1914)**

SARAJEVO 1999

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**

DJELA

KNJIGA LXXIII

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 42

DŽEVAD JUZBAŠIĆ

**NACIONALNO-POLITIČKI ODNOSI U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM SABORU
I JEZIČKO PITANJE (1910 - 1914)**

Urednik
Avdo Sućeska
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO 1999

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

MONOGRAPHS

VOL. LXXIII

Department of Social Sciences
Vol. 42

DŽEVAD JUZBAŠIĆ

**NATIONAL-POLITICAL RELATIONS IN THE
PROVINCIAL ASSEMBLY OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND THE LANGUAGE
PROBLEM (1910-1914)**

Editor
Avdo Sućeska
member of the Academy of Sciences and Arts
of Bosnia and Herzegovina

SARAJEVO 1999

Uspomeni na oca Osmana, majku Hatidžu i brata Nedžada

Izradu i objavljivanje ove monografije pomogli su:
FOND OTVORENO DRUŠTVO BiH – SOROS FONDACIJA,
MINISTARSTVO OBRAZOVANJA, NAUKE I INFORMISANJA
KANTONA SARAJEVO

i

FONDACIJA HEINRICH BÖLL
Regionalni ured u Sarajevu.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323.1:81'27(497.6)"1910/1914"

Juzbašić, Dževad

Nacionalno-politički odnosi u
Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje
(1910-1914) / Dževad Juzbašić. - Sarajevo :
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,
1999. - 255 str. ; 24 cm. - (Djela / Akademija
nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, ISSN
0572-3337 ; knj. 73. Odjeljenje društvenih nauka;
knj. 42)

Na spor. nasl. str.: National-political relations
in the Provincial Assembly of Bosnia and
Herzegovina and the language problem (1910-1914).
- Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-501-04-7

COBISS/BIH-ID 7252742

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 04-15-6924/99 od 28. 12. 1999. godine knjiga je oslobođena od poreza na promet proizvoda i usluga.

SADRŽAJ

U v o d	7
I Jezik, pismo i nacionalni odnosi	11
II Zemaljski ustav – Sastav i djelokrug Sabora	39
III Pokretanje jezičkog pitanja u Saboru – Agrarno pitanje i pojava hrvatsko–muslimanskog bloka	57
IV Hrvatsko–muslimanski pakt i novi raspored političkih snaga ...	79
V Problem ozakonjenja zvaničnog naziva narodnog jezika i upotrebe pisama	99
VI Investicioni program, saborski zahtjevi i kriza zbog jezičkog pitanja - Hrvatsko-srpski odnosi i balkanski rat	119
VII Rat na Balkanu i muslimansko-srpski odnosi – Jezik i politika "narodnog jedinstva"	143
VIII Reformni planovi – Teškoće u obrazovanju saborske radne većine	161
IX Usvajanje jezičkog zakona u Saboru i politički odnosi do kraja saborske djelatnosti	187
P r i l o z i	217
1. Previšnje rješenje od 17. februara 1910. o uvođenju ustavnih uređaba.	217
Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu	217
2. Prijedlog zakona o uređenju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini usvojen u Saboru 30. decembra 1913. ...	227
3. Nacrt naredbe Zemaljske vlade uz zakon o uređenju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini	229
4. Naredba Zemaljske vlade o reviziji pravopisa srpsko-hrvatskog jezika iz 1913. godine	231
S u m m a r y	235
K r a t i c e	247
R e g i s t a r i m e n a	249

Kad je baron Jovanović već svu Hercegovinu umirio i red uspostavio, najaviše njegov povratak u Mostar. Cijeli se grad uze pripremati, da ga sjajno dočeka, jedni od iskrena veselja, a drugi, jer im nije moglo biti drukčije. Za doček je valjalo postaviti slavluk na Velikoj Tepi. Kad su stali kititi ovaj slavluk raznim barjacima, nastade veliki metež među građanima radi barjaka i natpisa: jedni su htjeli, da se metnu samo srpski barjaci i natpis ćirilicom, a drugi opet htjedoše metnuti hrvatske barjake i natpis latinicom. Napokon se Srbi i Hrvati pogodiše na pola, ali s uvjetom, da na frontu bude latinica među srpskim barjacima. Kad Turci (t.j. Muslimani, nap. Dž. J.) opaziše tu nesuglasicu odijeliše se i napraviše drugi slavluk u sasvim turskoj formi, od skupocjena platna i kadife, a sve to vezeno zlatom i s turskim natpisom na Suhodolini pred konakom. Jevreja Španjolaca bijaše onda u Mostaru samo četiri obitelji sa 19 duša. I oni napraviše slavluk na Luci i nakitiše tevratima i srebrenim ćiracima.

Martin Đurđević, Memoari sa Balkana
(1858-1878), Sarajevo 1910, str. 186-187.

UVOD

Zbog postojećih specifičnih nacionalnih i konfesionalnih razlika u Bosni i Hercegovini, jezičko pitanje je već odmah nakon okupacije 1878. godine imalo važno mjesto u nacionalnoj i kulturnoj politici austrougarske uprave. Ono se kao politički problem u početku javilo prvenstveno oko naziva jezika stanovništva i upotrebe oba pisma - ćirilice i latinice, u nastavi i u onom domenu zvanične upotrebe u kome je narodni jezik primjenjivan. Tek u daljem procesu razvoja društvenih i političkih odnosa bitan sadržaj jezičkog pitanja postala je i politička borba za uvođenje narodnog jezika kao jedinog zvaničnog jezika. Pri tome je u međustranačkim odnosima u Bosanskohercegovačkom saboru, pored toga što je postalo sporno ozakonjenje odgovarajućeg naziva jezika, bilo postavljeno i pitanje ozvaničenja upotrebe trećeg, arapskog pisma. Ovo je dodatno komplikovalo zbivanja na političkoj sceni. Jezičko pitanje u pojedinim razdobljima djelatnosti Sabora javljalo se kao dominantan politički problem. Ono se povezivalo sa problemom državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, rješavanjem agrarnog pitanja, obrazovanjem političkih koalicija u Saboru i njegovim cjelokupnim funkcionisanjem. Mada su kompetencije Sabora bile ograničene, zbivanja u Saboru, ponekad u brojnim krizama puna dramatike, odražavala su se u znatnoj mjeri na političku situaciju u zemlji. Pri tome je jezičko pitanje često bilo samo katalizator u političkim previranjima koja su imala svoju dublju socijalnu, kulturnu i političku pozadinu.

Jezičkom pitanju je u postojećoj literaturi posvećena pažnja u okviru izučavanja austrougarske nacionalne politike i političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Međutim, kada je u pitanju ustavni period i djelatnost Bosanskohercegovačkog sabora (1910-1914), problem je do sada uglavnom u pregledu tretiran sa težištem na stavovima austrougarskih političkih faktora, dok su unutrašnjopolitička kretanja i međunacionalni odnosi nedovoljno izučeni. Uzrok tome je što, pored

parcijalnih priloga o ovoj problematici, ne postoji cjelovita monografija o djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora.¹⁾ Iscrpnije studije o kulturnim i političkim pokretima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave prvenstveno se odnose na period koji je prethodio uvođenju ustavnosti 1910. godine. Ovaj rad, čije je težište na nacionalno-političkim odnosima u Bosanskohercegovačkom saboru, predstavlja pokušaj da se na osnovu kritičkog korištenja nove istorijske građe iz arhiva u Sarajevu i Beču, onovremene štampe i relevantne literature pomenuta praznina bar unekoliko popuni.

Kada je riječ o problemu naziva narodnog jezika i upotrebi njegovih pisama, treba imati u vidu da je on bio usko povezan sa pitanjem nacionalne afirmacije i priznavanja nacionalne egzistencije, i to u situaciji kad su se na području Bosne i Hercegovine pojedini nacionalizmi međusobno sukobljavali. Sa svoje strane tome je naročito doprinosila neravnomjernost u nacionalnom razvitku i njegova nedovršenost kod pojedinih dijelova stanovništva. Posebna specifičnost tog razvitka bila je da je vjerska podjela i vjerska pripadnost vremenom determinisala i nacionalnu pripadnost bosanskohercegovačkog stanovništva, koje je bilo istog etničkog porijekla i govorilo istim jezikom. U Bosni i Hercegovini, kao uostalom i na cijelom tzv. srpskohrvatskom jezičkom prostoru, nije se zbog posebnih istorijskih okolnosti mogla ostvariti nacionalna integracija na osnovu zajednice

¹⁾ O političkom razvitku u Bosni i Hercegovini u doba saborske djelatnosti vidi: Todor K r u š e v a c, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1960, str. 363-377; Hamdija K a p i d ž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, str. 100-138, 155-197; Mirjana G r o s s, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijski zbornik XIX-XX/1968, str. 40-66; Mustafa I m a m o v i ć, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878 do 1914*, Sarajevo 1976, str. 228-258; Dževad J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973, str. 36-84; i s t i, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu (dalje Prilozi) 18/1981, str. 257-271; i s t i, *Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora*, Prilozi 22/1986, str. 25-61; i s t i, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, u: Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, ANU-BIH, Posebna izdanja XCIV/29, Sarajevo 1991, str. 55-82; Karl K a s e r, *Die serbischen politischen Gruppen, Organisationen und Parteien und ihre Programme in Bosnien und der Hercegovina 1903-1914*, Graz 1980. Phil. Diss. (rukopis); i s t i, *Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909-1911)*, Prilozi 22/1986, str. 63-90; Marta M. Č u p i ć - A m r e i n, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878-1914)*, Bern 1987, str. 245 i dalje.

U napomenama će pretežno biti citirane pojedine specijalne studije i rasprave, dok će navođenje šire literature biti ograničeno.

jezika, kako se to dogodilo u većem dijelu Evrope, iako su i na pomenu-
tom prostoru postojale tendencije usmjerene u tom pravcu.²⁾

U doba austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini proces formiranja srpske nacionalne svijesti bio je kod pravoslavnog stanovništva uglavnom završen. Kod katoličkog stanovništva proces formiranja hrvatske nacionalne svijesti bio je tek u toku i odvijao se sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa susjednim zemljama u kojima žive Hrvati. Razvitak Bosanskih Muslimana, koji su se postepeno u toku ošmanlijske vladavine formirali kao poseban južnoslavenski etnički individualitet sa sopstvenom feudalnom klasom, imao je opet svoje naročite osobenosti i specifičnosti.³⁾

Muslimani su se etnički identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci prvenstveno u odnosu na Turke i druge muslimanske narode. Ova nominacija nije dolazila u obzir u unutarbosanskim relacijama, gdje je religija bila diferencirajuća odrednica. Naziv Bosanac ili Bošnjak koristio se i za stanovnike zemlje, bez obzira na vjeru, kao oznaka domovinske pripadnosti. Međutim, bošnjaštvo kao narodnosna kategorija bilo je u doba otomanske vladavine u prvom redu vezano za muslimansku populaciju i njenu vodeću begovsku strukturu, koja je bila u uslovima poznog osmanskog feudalizma nosilac ideje o autonomiji Bosne u okviru Osmanskog Carstva. Pomenute autonomističke težnje

²⁾ Vidi polemiku među jugoslavenskim istoričarima oko uloge jezika u konstituisanju nacija na "srpskohrvatskom" jezičkom području, koja je vođena povodom izlaska *Istorije Jugoslavije*, Beograd 1972. u časopisima *Naše teme* 10/1973, *Časopis za suvremenu povijest* II/1973, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2/1974, 3-4/1975, 1-2/1976. Za ovu problematiku interesantan je i kritički osvrt Srećka M. *Džajca*, *Mavar Orbin dvadesetog stoljeća*. Alternativne marginalije na jezični nacionalizam u djelu Milorada Ekmečića: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Sv. I 660 str.; II 840 str., Beograd: Prosveta 1989, Jukić 19-20, Sarajevo 1989/90, posebno str. 122-131. Među opsežnom literaturom o ulozi jezika u formiranju modernih evropskih nacija i država vidi: Theodor *Schieder*, *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa*, u: *Nationalismus*, Hanstein 1978, str. 119-137, *isti*, *Nationalismus und Nationalstaat*, 2. Aufl. Göttingen 1992; Norbert *Reiter*, *Sprache in nationaler Funktionen*, u: *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Beiträge des Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen Bukarest, 4-10. 9. 1974, Göttingen, str. 104-115, *isti*, *Gruppe, Sprache, Nation*, Berlin 1984, str. 283 i dalje; Ranko *Bugarski*, *Jezik u društvu*, Beograd 1986, str. 158-210.

³⁾ Vidi: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi 11-12/1975-1976, str. 261-342, a posebno Nedim *Filipović*, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti* i Branislav *Đurđević*, *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*, ibidem; Srećko M. *Džajca*, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*. *Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, Südosteuropäische Arbeiten 80, München 1984. Isto djelo prevod sa njemačkog: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1992. Avdo *Sučeska*, *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, *Pregled* 5/1974, str. 483-509; H. Michael *Miedl*, *Zur Frage der Identität der Moslime in Bosnien-Herzegowina*, u: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 2/1994, str. 23-42.

nisu mogle računati na podršku nemuslimanskog stanovništva, koje se nalazilo u podređenom društvenom i političkom položaju. Katoličko, fratarsko bošnjaštvo ostalo je nerazvijeno i potom konačno nestalo u hrvatstvu, dok kod srpsko-pravoslavnog elementa nisu zabilježeni ni pokušaji afirmacije bošnjaštva. Sticajem istorijskih okolnosti (djelatnost srpske pravoslavne crkve, srpski ustanci i obnova srpske države, povezanost sa Srbima iz drugih zemalja kao posljedica migracija, izrastanje relativno jakog trgovačkog sloja i dr.) nacionalni razvitak kod bosanskih Srba odvijao se bržim tempom nego kod ostalog bosanskog stanovništva, pa su se oni u Bosni prvi nacionalno konstituisali. Bosanski Muslimani su krajem XIX i početkom XX stoljeća svoju identifikaciju izražavali služeći se religioznom nominacijom. U to vrijeme sve njihove kulturne, prosvjetne, privredne i političke organizacije i institucije u svojim nazivima nosile su isključivo muslimanski predznak.⁴⁾

⁴⁾ Vidi: Muhamed *H a d ž i j a h i ć*, *Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegowina*, Südost-Forschungen 21/1962, str. 168-193; *i s t i*, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974, str. 5-155, 243-252; uporedi Enver *R e d ž i ć*, *Društveno-istorijski aspekt nacionalnog "opredjeljivanja" muslimana Bosne i Hercegovine*, u: Prilozi nacionalnom pitanju, Sarajevo 1963, str. 64-124; Ferdinand *H a u p t m a n n*, *Die Mohammedaner in Bosnien-Hercegovina*, u: *Die Habsburgermonarchie Bd. IV*, Wien 1984, str. 682-684, 700-701. Hauptmann odbacuje mišljenje da bi regionalno bosanstvo u doba otomanske vladavine moglo imati značenje svjesnog etnikuma.

I

JEZIK, PISMO I NACIONALNI ODNOSI

Okupacija Bosne i Hercegovine značila je za ove pokrajine dalekosežnu historijsku prekretnicu sa dubokim posljedicama za politički, privredni i kulturni razvoj. Smjena zaostale turske, modernijom austrougarskom administracijom, sa školovanim i disciplinovanim činovništvom ima u tom pogledu izuzetnu važnost. U prvim decenijama okupacije uprava nije posvećivala potrebnu pažnju da iz domaćeg elementa uzdigne obrazovan činovnički kadar a još manje da mu učini dostupnim viša mjesta na hijerarhijskoj ljestvici. Tako se u Bosni etablirao jedan birokratski apsolutistički sistem, koji je po svojoj organizaciji i po svom sastavu bio odvojen od stanovništva. Finansijska, sudska i politička uprava zemlje uređena većinom po austrijskom uzoru, a njemački jezik postao je skoro općenito, kao jezik organa koji su zajednički cijeloj Monarhiji, i unutrašnji službeni jezik¹⁾ bosanske uprave.

Jezik spoljnog službenog saobraćaja nove uprave sa strankama bio je u prvom redu, ali ne i isključivo, jezik kojim je govorilo stanovništvo Bosne i Hercegovine. Službeni naziv tog jezika nije bio odmah po okupaciji ustaljen. U zvaničnim aktima iz 1879. narodni jezik se naziva "bosanski jezik", "bosanski zemaljski jezik" ali takođe i "srpsko-hrvatski jezik" i "hrvatsko-srpski jezik". U pogledu službenog naziva nastavnog jezika došla je prvobitno do izražaja tendencija da se jezik nazove isključivo hrvatskim, što je bilo jedan od recidiva prohrvatskog

¹⁾ Za razliku od spoljnog zvaničnog jezika na kome se odvija saobraćaj sa strankama, unutrašnji službeni jezik je jezik koji nadležstva upotrebljavaju pri rješavanju predmeta koji nisu namijenjeni strankama, na kome činovnici u nadležstvu međusobno saobraćaju i na kome se odvija službena korespondencija sa drugim uredima i nadležstvima. Za jezik službene korespondencije susreće se još i naziv "najinterniji zvanični jezik". Rudolf S i e g h a r t, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Völker, Probleme des Habsburgerreiches*, Berlin 1932, str. 399, nap. 1.

kursa bosanske uprave za generala Josipa Filipovića. Istovremeno je, međutim, jezik nazivan i bosanski, a zatim je u nekoliko rješenja Zemaljske vlade iz 1879. i 1880. izričito određeno da se nastavni jezik naziva "zemaljski jezik" što je bilo dobrim dijelom posljedica protivljenja Srba politici preferiranja hrvatstva u Bosni. Od tada se u početnim godinama okupacije pretežno susrećemo sa izrazom "zemaljski jezik" u školstvu, administraciji i sudstvu, a rjeđe se on tada naziva "bosanski zemaljski jezik" kao u provizornom nastavnom programu za gradske osnovne škole iz 1880. godine. Tek u Kállayevo doba ustaljuje se taj naziv, ili jednostavno bosanski jezik u svim oblastima službene upotrebe i samo je docnije konfesionalnim i privatnim školama bilo ostavljeno da mogu po svom nahodenju upotrebljavati i druge oznake.²⁾

Kállay je dao poseban politički značaj terminu kojim je bio službeno označen jezik, što je bilo bitan dio njegove neuspjele politike suzbijanja srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Ta politika je težila izgradnji nacionalno-političke posebnosti Bosne i Hercegovine i njenoj izolaciji od uticaja iz susjednih zemalja, u prvom redu Srbije i Crne Gore. Tome je početkom devedesetih godina XIX stoljeća trebao da posluži Kállayev koncept bosanske nacije. Nastojanje da se staro muslimansko feudalno bošnjaštvo modificira stvaranjem novog koncepta interkonfesionalnog bošnjaštva, javilo se još pri kraju otomanske vladavine inspirisano od strane vezira Šerif Osman Topalpaše, (1861-1869). Kállayeva politika nacionalnog bošnjaštva, koja je u svojoj osnovi imala konzervativnu mađarsku doktrinu o političkoj naciji, nije mogla biti prihvaćena ne samo od strane Srba i Hrvata, nego ni od najvećeg dijela muslimanskih begova i gradanstva.³⁾ Međutim, bošnjaštvo se još uvijek javljalo kao izraz narodne posebnosti Bosanskih Muslimana, kao i prisutne težnje za odvajanjem "od orijentalne jezičke tradicije" a "za vidnije uključivanje u domaći višenacionalni, ali jednojezički kolorit". Tome je služilo i isticanje svog jezika kao bosanskog, pod kojim se u lingvističkom smislu podrazumijevalo Vukovo "južno narječje". Ni jezička politika Kállayeva režima nije težila jezičkom partikularizmu ni uvođenju posebnog tipa standarnog jezika u Bosni i Hercegovini. Riječ je prije svega u nastojanju da se u sklopu Kállayeve politike bosanske nacije afirmiše naziv bosanski jezik, jezik koji su Srbi zvali srpski, a Hrvati hrvatski. Nazivom

²⁾ Vidi o tome detaljnije: Ljiljana *Stanić*, *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo 1986.

³⁾ O nacionalnoj politici Kállaya vidi Tomislav *Kraljačić*, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, str. 88 i dalje.

bosanski jezik označavana je u stvari novoštokavština, centralni dijalekatski idiom, koji se migracijama raširio daleko izvan Bosne i Hercegovine.⁴⁾ Ako ne i prije, Bosanci su svoj jezik u XV stoljeću nazivali bosanskim jezikom, a i stranci su ga tada tako zvali.⁵⁾ Bosanskim se u to vrijeme nazivalo i ćirilsko pismo kojim su pisali. Sve do pojave i afirmacije nacionalnih pokreta jezik stanovništva Bosne najčešće je, pored drugih naziva, nazivan bosanskim,⁶⁾ a Bosanski Muslimani nisu ni znali za drugi naziv.

*

* *

U Bosni i Hercegovini u doba okupacije nije bilo takvih propisa koji bi jedinstveno i na sistematski način za sve oblasti regulisali upotrebu službenog jezika. Normiranje upotrebe službenog jezika vršilo se u upravi, sudstvu i školstvu posebnim naredbodavnim aktima i obično paralelno sa regulisanjem njihove opšte problematike.⁷⁾ U pogledu spoljnog jezika upravnim vlastima bilo je propisano da se u saobraćaju sa strankama služe "zemaljskim jezikom", izuzev ako mu sama stranka nije bila vična. Podnesci stranaka primani su na "zemaljskom", njemačkom, mađarskom, a takođe i na turskom jeziku. Rješenja i dopisi domaćim strankama, funkcionerima i korporacijama trebalo je upućivati na narodnom jeziku, što je bilo izričito propisano vladinom odlukom od 21. septembra 1895. godine.

Sudovi su morali općiti sa strankama i raspravljati na zemaljskom jeziku, ali je takođe, imajući u vidu pripadnike Monarhije, formulisan

4) Dževad A. *J a h i ć, Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskohrvatske standardizacije*, Pregled 2/1987, str. 245-255. Autor polemizira sa T. Kraljačićem (*Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, Književni jezik 4, Sarajevo 1982, str. 165-177 i kao napomena 3) i Hertom *K u n o m*, (*Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini krajem XIX vijeka na materijalu jezika štampe*, Književni jezik 3/1983, str. 115-116) u vezi sa tezom da je Kállajev režim insistirao na posebnom tipu standardnog jezika; O bošnjaštvu krajem XIX stoljeća vidi Vlado *J o k a n o v i ć, Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled 8 i 9/1986, str. 133-163, 241-263; Mustafa *I m a m o v i ć, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, str. 69-80; *i s t i, O historiji bošnjačkog pokušaja* u: Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i Bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, str. 35-56; *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, izd. Institut za književnost Sarajevo, Sarajevo 1992; Srećko M. *Dž a j a, Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, Südosteuropäische Arbeiten 93, München 1994, S. 207-218; Enver *R e dž i ć, O posebnosti bosanskih Muslimana* u: *Tokovi i otpori*, Sarajevo 1970. i kao napomena 4 na str. 10.

5) Marko *Š u n j i ć, Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Sarajevo 1996, str. 386-387.

6) Vidi Lj. *S t a n č i ć, Lingvistička terminologija*, str. 44-45.

7) O tome Dž. *J u z b a š i ć, Jezičko pitanje*, str. 10-18.

princip da se svaka stranka može služiti u pismenom i usmenom saobraćaju na sudu i njemačkim i mađarskim jezikom. Ovisno od znanja sudskih činovnika mogle su se i na tim jezicima voditi rasprave, sastavljati zapisnici, rješenja i presude. Na taj način, prenosom jurisdikcije nad austrijskim i ugarskim državljanima od konzulata na zemaljske vlasti, pripadnici Monarhije zadržali su u tom pogledu u novim uslovima ona prava koja su ranije proizilazila iz režima kapitulacija. Tome je išla na ruku i okolnost što su svi sudski činovnici morali znati njemački jezik. Dok je prvo izdanje Zbornika zakona i naredaba iz razdoblja od 1878. do 1880. uslijedilo samo na njemačkom, sljedeća izdanja objavljujivana su i na "zemaljskom" jeziku. Zvanični organ Zemaljske vlade "Bosansko-hercegovačke novine" izlazio je na narodnom i njemačkom jeziku, a zatim od 1881. godine pod imenom "Sarajevski list", samo na narodnom jeziku.

U pogledu unutrašnjeg službenog jezika u početku se može primijetiti tendencija da se narodnom jeziku, pored njemačkog, da šire područje upotrebe. U oblasti sudstva ona je još više došla do izražaja Naredbom Zemaljske vlade od 17. jula 1879. godine kojom je određen "srpsko-hrvatski" kao poslovni jezik Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu na kome se, po pravilu, imaju podnositi referati, slati otpравke strankama, a osobito voditi zapisnici Vijeća, dok je za pismeni saobraćaj sa Zemaljskom vladom, vojnim vlastima kao i civilnim vlastima Austro-Ugarske, osim Hrvatske, propisan njemački jezik. Ipak i sudstvu je, još prije donošenja propisa kojim je određeno da je unutrašnji službeni jezik njemački, taj jezik stvarno već postao jezik internog poslovanja.

Činovništvo koje je u Bosnu došlo iz Hrvatske bilo je nosilac prvobitne prakse da se u unutrašnjem službenom saobraćaju uprave i sudstva upotrebljava u izvjesnoj mjeri narodni jezik. Djelimično je doprinijela tome i okolnost što su u prelaznom periodu nastavili svoju djelatnost postojeći okružni i sreski sudovi, kao i drugi organi vlasti pod kontrolom austrougarskih funkcionera. Međutim, ekipa činovnika iz Hrvatske koja je propagirala isključivo hrvatstvo, potiskivala je iz javne upotrebe ćirilsko pismo, premda je ono u Bosni i Hercegovini imalo dugu tradiciju i za vrijeme turske uprave bilo u zvaničnoj upotrebi paralelno sa turskim pismom i jezikom.⁸⁾ Kod ocjenjivanja situacije nastale u pogledu primjene ćiriličnog i latiničnog pisma u zvaničnoj upotrebi treba imati u vidu prilike koje su u tom pogledu

⁸⁾ O jezičkoj politici turske administracije, književno-jezičkoj situaciji i upotrebi pravopisnih pravila u decenijama pred okupaciju 1878. vidi zbornik radova koji su priredili Miloš Okuka i Ljiljana Stanić pod naslovom "Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine", München 1991. Zbornik sadrži 14 priloga od strane 6 autora.

vladale u Monarhiji te, s tim u vezi, znanje i ranije navike novog bosanskohercegovačkog činovništva. Ne samo da je u unutrašnjem službenom saobraćaju u Bosni i Hercegovini (ukoliko se on vodio i na zemaljskom jeziku) praktikovana i propisima iz 1879. godine utvrđena isključiva upotreba latinice, nego je ona i korijenski pravopis upotrebljavala i u spoljnjem saobraćaju sa svim strankama. Zvanične "Bosansko-hercegovačke novine" izlazile su 1878. samo na latinici. 1879. imale su samo ćirilski podnaslov naziva, a tek od 1880. tekst je štampan u oba pisma uporedo, kao i docnije u "Sarajevskom listu". U interkonfesionalnim osnovnim školama trebalo se, prema rješenju Zemaljske vlade od 6. juna 1879. godine, učiti pored latinice samo uzgredno i ćirilica. Protesti predstavnika Srba doprinijeli su da se ubrzo promijeni stav prema mjestu ćirilice u nastavi, kao što su u izvjesnoj mjeri bili učinjeni i neki ustupci u upotrebi ćirilice u sredstvima zvaničnih komunikacija vlasti. Već 1879. paralelno sa odbacivanjem naziva hrvatski jezik i njegovom zamjenom sa izrazom zemaljski jezik ćirilica je stavljena u školi načelno u isti red sa latinicom, a naredbama Zemaljske vlade iz 1880. godine utvrđena je obligatornost učenja oba pisma i njihova ravnopravnost u nastavi.⁹⁾

Sa povlačenjem generala Josipa Filipovića krajem 1878. čija je politika izazvala podozrenje u vrhovima Monarhije, vratio se i dio činovnika koji su došli iz Hrvatske. Njihov broj u Bosni još je više smanjen čišćenjem činovničkog aparata, koje je po preuzimanju vlasti proveo zajednički ministar finansija Benjamin Kállay. Upraznjena i nova činovnička mjesta zauzimaju u prvom redu činovnici njemačke, poljske, češke i mađarske narodnosti.¹⁰⁾ Te promjene, koje su obilježile prelaz od prohrvatskog na u nacionalnom pogledu neutralni bosanski kurs, istovremeno su značile utvrđivanje njemačkog jezika u unutrašnjem službenom saobraćaju. Provizornim poslovníkom za vlast u Bosni i Hercegovini od 16. februara 1879. određeno je da je jezik službene korespodencije od okruga prema dole, te u direktnom saobraćaju Zemaljske vlade sa kotarskim vlastima i gradskim magistratima "srpsko-hrvatski" a od okruga navise njemački jezik. Međutim, sa onim kotarima na čijem su čelu bili privremeno

⁹⁾ "Die Cyrillica", Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (dalje ABH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) Pr BH 1994/1914 (dalje citiram samo signature istog fonda); up. Mitar *P a p i ć, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, str. 10-15, 57-60.

¹⁰⁾ *Kroatien und dessen Beziehungen zu Bosnien*, von einem kroatischen Abgeordneten, Wien 1909, str. 112; Ante *M a l b a š a, Hrvatski i srpski nacionalni problem za vrijeme režima Benjamina Kállaya*, Osijek 1940, str. 25; T. *K r u š e v a c*, op. cit., str. 239.

postavljeni vojni organi, imale su okružne vlasti i dalje korenspondirati na njemačkom, dok se na sva mjesta u upravi ne postave zemaljski činovnici (§ 26). Djelovodni protokoli vladinih i upravnih nadležstava, s izuzetkom prezidijalnog biroa, trebali su se voditi na "srpsko-hrvatskom", a protokol prezidijalnog biroa kao i elanche kod svih odjeljenja Zemaljske vlade na njemačkom jeziku (§ 29).¹¹⁾

Njemački jezik je 1881. godine takođe propisan i kao službeni jezik unutrašnjeg poslovanja sudova u Bosni i Hercegovini i u njihovom poslovanju sa zemaljskim vlastima. Od ove naredbe izuzeti su bili samo šerijatski sudovi, očito zbog same njihove prirode i budući da su u njima bili namješteni samo Muslimani. Zemaljska vlada je smatrala da činovnici angažovani iz raznih dijelova Monarhije znaju već jedan slavenski jezik te uče srazmjeno lako do izvjesnog stepena zemaljski jezik da bi mogli saobraćati sa strankama ali da znatno veće teškoće stoje na putu da bi oni taj jezik potpuno savladali i koristili ga za sastavljanje koncepata i izvještaja. Nepotpuno poznavanje narodnog jezika, a naročito njegovog duha bilo je skoro opšta karakteristika austrougarske administracije i sudstva. To je docnije izazivalo oštru kritiku u zemlji i postalo predmet političkih napada i satire u književnosti.

Zemaljska vlada je ocjenjivala da bi osiguranje upotrebe zemaljskog jezika u unutrašnjem poslovanju sudova iziskivalo nepotrebno povećanje činovništva. Prema stanovištu Vlade povećani troškovi koji bi iz toga nastali ne bi se mogli opravdati. Početne jezične teškoće bile bi konstantne s obzirom na stalan priliv činovnika iz Monarhije, dok je s druge strane trebalo da svi činovnici u Bosni i Hercegovini potpuno ovladaju njemačkim jezikom, a korespondencija sa višim upravnim vlastima ionako se imala voditi na njemačkom. Takav postupak kao najsvrsishodniji po ocjeni Vlade već je bio prakticiran kod političkih i finansijskih vlasti, pa je Vlada stoga držala da je potrebno da se njemački jezik propiše i za interno poslovanje sudova, čime bi se de facto statuiralo već postojeće stanje. U pogledu pismenog saobraćaja svih zemaljskih upravnih i sudskih vlasti sa vojskom propisan je njemački jezik. Takođe je prvobitno bez ikakvog izuzetka, Privremenim poslovníkom od 16. februara 1879. određen njemački jezik za korespondenciju Zemaljske vlade sa svim ministarstvima, generalnim komandama i zemaljskim vlastima u Monarhiji. Sudovima u Bosni i Hercegovini bilo je propisano da se u korespondenciji sa austrijskim sudovima i vlastima izuzev sa sudovima u Dalmaciji služe njemačkim jezikom. Vlastima Austro-Ugarske Monarhije stajalo je slobodno da se obraćaju sudovima u Bosni i Hercegovini na zemaljskom, njemačkom

¹¹⁾ Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und normalwesungen 1878-1880, I Band, Wien 1880, str. 26.

ili mađarskom jeziku. U slučaju kad je bio dopušten direktan saobraćaj bosanskih sudova sa vlastima i sudovima drugih država imalo se korespondirati sa Srbijom i Crnom Gorom na "zemaljskom", a sa ostalim državama na njemačkom jeziku.¹²⁾

Propisi koji su se odnosili na upotrebu jezika službene korespondencije upravnih vlasti vremenom su dopunjavani ili su djelomično doživjeli izvjesne modifikacije. Tako je okružnicom Zemaljske vlade od 14. marta 1882. političkim vlastima bilo naređeno da korespondiraju sa vlastima u austrijskoj polovini Monarhije, uz izuzetak Dalmacije, kao što je to bilo učinjeno i u pogledu sudova, isključivo na njemačkom jeziku. Vladinim rješenjem od 25. oktobra 1895. naloženo je da se korespondencija sa opštinskim uredima ima voditi jedino na narodnom jeziku što ukazuje na postojanje i drukčije prakse. Konačno, rješenjem od 25. oktobra 1897. određeno je da se Zemaljska vlada u direktnom saobraćaju sa ugarskim ministarstvima, izuzevši ministarstvo zemaljske odbrane (Honvedministerium), treba služiti mađarskim jezikom.

Iz navedenog može se vidjeti da se od samog početka okupacije nije išlo sasvim za tim da se njemački jezik uvede u svim organima vlasti kao isključivi unutrašnji službeni jezik i da je prema donesenim propisima narodnom jeziku ostavljen izvjestan prostor u unutrašnjem službenom poslovanju. S druge strane, propisi nisu - ukoliko se ne radi o pismenom saobraćaju između pojedinih organa vlasti u Bosni i sa vlastima u Monarhiji - tačno određivali granicu primjene jednog ili drugog jezika, kao što se ona uostalom ne da ni precizno razlikovati između unutrašnjeg i spoljnog službenog jezika. Prema propisima, kod Zemaljske vlade i drugih vlasti, izuzev sudova, nije bilo izričito i precizno utvrđeno u kojem će se opsegu upotrebljavati njemački ili narodni jezik kao unutrašnji službeni jezik. Faktički se upotreba jednog ili drugog jezika prilagođavala stvarnim prilikama i odnosima, pa je sticajem okolnosti narodnom jeziku dato sasvim podređeno i vrlo ograničeno mjesto u unutrašnjem poslovanju nižih organa uprave.

U prvim decenijama okupacije nisu se u Bosni mogle otvoreno ispoljiti težnje za izmjenu postojećih prilika u pogledu unutrašnjeg zvaničnog jezika uprave i sudstva te, s tim u vezi, i sastava činovništva. Opšta nerazvijenost i zaostalost društva, a posebno domaćeg građanstva, nepostojanje dugo vremena značajnijeg broja domaćih školovanih ljudi i inteligencije koja bi pretendovala na zaposlenje u državnoj službi, te apsolutistički karakter vlasti nisu duže vremena omogućavali da takve težnje dođu do izražaja, kao što je to bio slučaj u drugim dijelovima Monarhije. U bosanskohercegovačkoj javnosti veću pažnju

¹²⁾ Kao napomena 7.

izazivala je tada upotreba ćirilskog i latinskog pisma u spolnjem saobraćaju vlasti, a to pitanje je zadržalo svoju aktuelnost tokom cijelog trajanja austrougarske vladavine i imalo odgovarajuće mjesto i ulogu u politici i međunacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

Ćirilica je, analogno, kao već ranije u školama u doba Kállayevog režima, dobila šire mjesto u javnom životu i spoljnoj službenoj upotrebi zahvaljujući u prvom redu trajnom nastojanju srpskih prosvjetnih i crkvenih institucija. S druge strane, takva nastojanja nisu bila sasvim protivna intencijama politike bosanstva okupacione uprave, te im je ona mogla do izvjesnog stepena izaći i u susret. Za pismenu upotrebu jezika uveden je 1883. godine za sve zemaljske urede i škole Vuk-Daničićev fonetski pravopis i u tekstovima oba pisma nije pravljena nikakva jezička razlika, nego se pokušavalo prilagoditi jezik što više narodnom govoru. U Bosni i Hercegovini ozvaničen je fonološki način pisanja deceniju prije nego se pojavio "Hrvatski pravopis" Ivana Broza u Hrvatskoj.¹³⁾ Pri tome je, pored ostalog, Vlada imala u vidu da bi uvođenje etimologije sa ćirilskim pismom bilo nemoguće. Ovaj pravopis ostao je u svojoj osnovi na snazi za čitavo vrijeme austrougarske vladavine, ali tokom vremena su se, dijelom zbog prirodnog razvoja jezika a dijelom zbog uticaja sa strane, pojavili problemi, osobito u nastavi. Na traženje školskih krugova da se pravopis stručno pregleda i revidira, Vlada je sazvala 29. maja 1912. godine mješovitu anketu u kojoj su osim stručnjaka za ortografska pitanja učestvovali i neki novinari i književnici. Saslušavši mišljenja učesnika u anketi Vlada je, u svrhu stabilizovanja pravopisa srpskohrvatskog jezika, izdala posebnu naredbu kojim je pored ostalog ponovo naglašeno jedinstvo pravopisa za oba pisma, kao i fonetski princip.¹⁴⁾

Štampanjem Glasnika zakonâ i naredaba iz 1887. godine na narodnom jeziku u oba pisma, ćirilica je stavljena formalno al pari sa latinicom. Međutim, Zemaljska vlada stajala je tada na principu pune

¹³⁾ Vidi sažet prikaz jezičkih previranja i pravopisne problematike u kontekstu političkog razvitka u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća Ivo B a n a c, *Hrvatsko jezično pitanje*, Zagreb 1991, str. 49 i dalje, od istog autora *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, str. 200-205. Up. Dalibor B r o z o v i ć, *Die Entwicklungsetappen bei der Bildung des kroatischen neuštokavischen Sprachstandards 1750-1900*, u: *Die Welt der Slaven. Halbjahresschrift für Slavistik. Jhrg. XXI/Heft 2*, Köln Wien 1976, str. 14-17; Josef H a m m, *Randbemerkungen zur Entstehung und Entwicklung der serbokroatischen Schriftsprache*, u: *Sprachen und Nationen in Balkanraum. Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*, Köln Wien 1987, str. 65-76.

¹⁴⁾ Podrobnije o pravopisu Mitar P a p i ć, *Iz prošlosti srpskohrvatskog jezika i pravopisa u Bosni i Hercegovini*, Pregled 4/1973, str. 422 i dalje; radove o pitanjima pravopisa i jezičke standardizacije u doba austrougarske uprave sadrži i zbornik *Književni jezik...* O tome u zborniku piše Mitar P a p i ć, Miloš O k u k a, Ljiljana S t a n ĉ i ć i Herta K u n a. Kao napomena 8.

ravnopravnosti oba pisma samo ukoliko se ćirilica koristi od stranaka za sastavljanje podnesaka vlastima. Organi vlasti bili su obavezni da takve akte primaju i službeno rješavaju. Dalje, vladinom odlukom od 21. septembra 1895. naređeno je da se službena rješenja vlasti strankama, funkcionerima i korporacijama pravoslavne vjere šalju pisana ćirilicom, a opštinskim uredima i svim ostalim strankama latinicom. Zemaljska vlada je 7. decembra 1899. upozorila predsjednike okružnih sudova da striktno gledaju da se svi otpravci za pravoslavne stranke pišu ćirilicom kako bi se u tom pogledu izbjegao svaki povod žalbama. Očigledno je vlada, suzbijajući pokret srpskog građanstva za crkvenoškolsku autonomiju, nastojala da djelomično odstrani jedan od uzroka nezadovoljstva Srba.

U unutrašnjoj službenoj upotrebi narodnog jezika bilo je i dalje moguće primjenjivati samo latinicu. 1898. godine izričito je određeno da se zapisnici vijeća Mostarske gimnazije ne mogu voditi ćirilicom. Koncepti rješenja vlasti koja su izdata ćirilicom trebala su se kao i ranije sastavljati latinicom, a za unutrašnju službenu upotrebu originalnih ćirilskih akata rađeni su latinski prepisi. Isti postupak je propisan za sudove, državna tužilaštva i finansijske organe. To je Zemaljska vlada motivisala okolnošću što se ne može pretpostaviti da svi činovnici znaju lako čitati ćirilicu. Kakva je u tom pogledu bila situacija najbolje ilustruje podatak da je Zemaljska vlada 15. septembra 1899. naredila da svi opštinski notari pored latinice treba da vladaju i ćirilicom. U tom svjetlu treba gledati na nesprovođenja propisa i stalne pritužbe Srba, te višestruko ponavljanje naredaba o jednakosti oba pisma u spoljnjem službenom saobraćaju.

Zemaljska vlada je na izričit zahtjev ministra Buriána, s obzirom na cjelokupnu njegovu politiku u Bosni osobito od 1905, u nizu rješenja i naredaba insistirala na osiguranju punog pariteta ćirilice i latinice u svim oblastima službene upotrebe. Pri tome, mjere vlasti odnosile su se i dalje samo na spoljnu zvaničnu upotrebu ćirilice (pored ostalog u pogledu tabli, natpisa, pečata i žigova u oba pisma). Načelo ravnopravnosti oba pisma došlo je posebno do izražaja u odredbi § 33 poslovnog reda Sabora, po kome treba zvanični zapisnik, stenografske izvještaje, kao i sve ostale spise saborske pisarnice namijenjene Saboru sastavljati latinicom i ćirilicom.

Kad se 1913. jezičko pitanje našlo u središtu političke problematike u Bosni i Hercegovini, u vrijeme borbe oko jezičkog zakona, zemaljski poglavar Potiorek izdao je 31. jula 1913. uputstvo vlastima da treba oba pisma smatrati u svakom pogledu ravnopravnim.¹⁵⁾ Time je sankcionisana izvjesna praksa prosvjetnih radnika srpske nacionalnosti u školskoj administraciji i načelno dopuštena

¹⁵⁾ ABH, Zemaljska vlada (dalje ZV) Präs. 3344/1913.

primjena ćirilice u unutrašnjoj službenoj upotrebi. Motivi ovakve odluke ležali su na liniji one politike, koja je težila da izvjesnim usupcima veže srpski element za Monarhiju i parališe naraslu privlačnu snagu Beograda. Međutim, sam problem ostao je i dalje aktuelan s obzirom na sprovođenje proklamovanih principa i zahtjev da se oba pisma svugdje podjednako upotrebljavaju. U krugovima austrijske vlade postavljalo se pitanje da li bi bilo oportuno tako postupati i time izjednačavati u politici srpski pravac sa hrvatskim.¹⁶⁾ U isto vrijeme u Ministarstvu rata postojala je težnja da se ćirilica potpuno isključi iz pismenog zvaničnog saobraćaja u Bosni i Hercegovini, što je i prema mišljenju zemaljskog poglavara Potioreka bilo tada potpuno indiskutabilno i nemoguće.¹⁷⁾ Inače, još se početkom 1911. ministru rata Schönaichu činilo čak vrlo sumnjivim što se u autonomnim srpskim konfesionalnim školama uči pretežno ćirilica, "jer ona još u mladosti budi vjeru u sunarodnike s one strane granice". Kako se u takvim školama nije moglo računati sa odstranjenjem ćirilice, Schönaich je sugerisao da se u njima u jednakoj mjeri osigura i nastava latinice. U pogledu javnih škola Schönaichu je izgledalo lakše sprovodivo da se učenje ćirilice ili potpuno isključi ili bar ograniči na najstarije razrede osnovne škole, kad se učenici dovoljno učvrste u znanju latinice. Ovo je za njega predstavljalo preduslov za odgajanje omladine u duhu državne ideje.¹⁸⁾ U Ministarstvu spoljnjih poslova Schönaichove ideje popraćene su u jednoj glosi komentarom "nur Complicationen schaffen". Međutim, gledišta vojnih krugova o potiskivanju ćirilice iz javne upotrebe, naći će primjenu u okviru antisrpskih mjera za vrijeme prvog svjetskog rata.

*
* *
*

Srpska nacionalna propaganda tretirala je u XIX vijeku Bosnu i Hercegovinu kao "čisto srpske zemlje po krvi i jeziku". Polazilo se od toga da cijelo bosanskohercegovačko stanovništvo pripada srpskom narodu "koji je podijeljen na tri vjere". Ovu tezu zastupala je srpska građanska politika i početkom XX vijeka u više ili manje isključivoj interpretaciji. Nju je u ekstremnom obliku propagirala osobito prije aneksije "Srpska riječ", pokrenuta 1905. godine, izričito negirajući da

¹⁶⁾ Protokoll über die am 10. Dezember 1912 im Ministerium des Innern unter dem Vorsitze des Herrn Sektionschefs Ritter von Simonelli abgehaltene Besprechung ..., Verwaltungssarchiv Wien, Ministerrats- Präsidium 7493/1913.

¹⁷⁾ Potiorek Bilinskom 8. 9. 1913, ABH ZV Präs. 5941/1913.

¹⁸⁾ Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija 6. 2. 1911. (prepis note), Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien (dalje HHStA), Politischesarchiv (PA) I, K. 637 Cabinet des Ministers (CdM) VIII/c-13.

u Bosni i Hercegovini postoje Hrvati. Priznavala je da u Bosni i Hercegovini, pored pravoslavnih i muslimana, ima samo katolika, ali ne i Hrvata. Pa i kada je počela da priznaje kao Hrvate one domaće ljude koji su se tako osjećali, "Srpska riječ" je i dalje insistirala na isključivo srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Slične stavove zauzimala je tada i "Otadžbina". Iako je u svom vidovdanskom broju iz 1907. godine istakla kao programsko načelo da se nikom neće nametati srpsko ime već "neka se zove kako ko hoće i miluje", i "Otadžbina" je tada pisala o Hrvatima u Bosni i Hercegovini kao tvorevini i instrumentu austrijske politike.¹⁹⁾

Međutim, iz redova prve generacije srpske inteligencije čuli su se i drugačiji glasovi. Jedan od najistaknutijih njenih predstavnika dr Uroš Krulj zalagao se još 1904. godine da Srbi prema Hrvatima treba da vode "sasvim pomirljivu politiku, stojeći na stanovištu da su Srbi i Hrvati jedan narod kao što im je i jezik jedan". Smisao takvog odnosa bio je po Krulju u tome "da se uskori proces preta-panja, koji se kod Hrvata opaža zadnjih 50 godina".²⁰⁾ Stanovište da su Srbi i Hrvati jedan narod sa različitim imenima prva je u svoj program unijela Srpska samostalna stranka dr Laze Dimitrijevića, osnovana u maju 1907. godine pod patronatom i uz finansijsku podršku vlasti.²¹⁾ Pomenuti stav Dimitrijevićeve neuticajne i marginalne grupe u srpskoj građanskoj politici bitno se razlikovao od stava u nacionalnom pitanju ostalih tadanjih srpskih političkih struja u Bosni i Hercegovini. Tek docnije, poslije aneksije, i u godinama koje su neposredno prethodile prvom svjetskom ratu, uz sva kolebanja i nedosljednosti, sve više će u bosanskohercegovačkoj politici biti prisutni programski stavovi o srbo-hrvatstvu i jugoslavenstvu.

¹⁹⁾ Vidi: Ante Malbasa, *Hrvatski i srpski nacionalni problem*, str. 46-60, Branko Čubrilo, *Petar Kočić i njegovo doba*, Banja Luka - Zagreb 1934, str. 62; M. Gross, *Hrvatska politika u BiH*, HZ XIX-XX/1968 str. 22-23, 31, M. Imamo, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH*, str. 87-90, 151-159; Tomislav Kraljačić, *Prilog proučavanju veza dr Emila Gavri-
le sa političkim pokretima u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak DI BiH 28-30/1977-1979, str. 171-174; Up. Fritz von Reihl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges. Der Fall Jeftanović - Šola - Gavri-
la*, Veröffentlichungen des Reichsarchivs Wien, Wien 1944, str. 99-100, 114-115, 132.

²⁰⁾ T. Kraljačić, *Prilog proučavanju veza*, str. 176, nap. 22; Uroš Krulj je precizirajući docnije svoje gledište pisao u mostarskom "Narodu" od 30. maja 1908. "da o etničkoj integraciji (Srba i Hrvata - primjedba Dž.J.) nećemo ni govoriti, jer ne vidimo da postoje etničke diferencije. Možemo govoriti jedino o kulturnoj i političkoj (...), uvjereni da će srpsko-hrvatska integracija donijeti jugoslovensku". Citirano prema *Istoriji srpskog naroda*, Šesta knjiga, prvi tom, Beograd 1983, str. 631.

²¹⁾ K. Kaser, *Die serbischen politischen Gruppen, Organisationen und Parteien*, str. 59.

Inače, programski stav srpske inteligencije da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod koji pripada trima konfesijama izražen u prvom broju mostarskog "Naroda" (1. 1. 1907.), implicirao je gledište da je riječ o srpskom narodu. Srpska narodna organizacija, koja je osnovana na inicijativu grupe oko "Naroda", istakla je u svom programu usvojenom na mitrovdanskoj skupštini 1907. godine, zahtjev da "u Bosni i Hercegovini kao srpskim zemljama službeni jezik u unutrašnjim i spoljnjim poslovima" treba da bude "srpski jezik". Međutim, u izbornom programu Srpske narodne organizacije iz 1910. godine izostao je stav o Bosni i Hercegovini kao srpskim zemljama, ali je istovremeno traženo da "srpski jezik treba uvesti kao isključivi jezik u sva državna zvanja osiguravajući prvenstvo ćirilice".²²⁾ Ranije, kao npr. u "Nacrtu ugovora..." između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, koji potiče iz 1900/1901. godine, sa srpske strane se tražilo da se u Bosni Hercegovini isključivo upotrebljava ćirilica, kako u nastavi tako i u pismenom saobraćaju vlasti. Istovremeno je rečeno da se narodni jezik u Bosni i Hercegovini ima "nazivati svojim pravim imenom: srpski".²³⁾ Isti zahtjev u pogledu službene upotrebe ćirilice bio je sadržan i u programu srpske građanske politike u Bosni i Hercegovini usvojenom 10. avgusta 1904. u okviru priprema za pokretanje "Srpske riječi". Isticalo se da je ćirilica "staro zajedničko pismo cijelog našeg naroda" kojim su "prije okupacije pisale sve tri vjere". Zahtjev je bio u duhu stava da treba suzbijati "svako vještačko cijepanje" srpskog naroda na "više narodnosti".²⁴⁾ Ćirilsko pismo trebalo je da posluži kao sredstvo nacionalne integracije i da obezbijedi srpski nacionalni karakter Bosne i Hercegovine.

Umjereniji stavovi izraženi 1910. u programu Srpske narodne organizacije za saborske izbore pokazuju određenu evoluciju u srpskoj građanskoj politici u Bosni i Hercegovini pod uticajem nacionalnog i političkog razvoja u zemlji kao i kretanja na širem jugoslavenskom području. Nastali kao kompromis različitih političkih struja unutar Srpske narodne organizacije, oni su, prije svega, trebali da omoguće otvaranje prema Hrvatima. Inače, navedena isključiva gledišta u pogledu jezika i pisma bila su u izvjesnom smislu reakcija na politiku vlasti prema Srbima poslije okupacije i zapostavljanja ćirilice, koja je u zemlji imala dugu tradiciju.

²²⁾ B. Č u b r i l o v i ć, *Petar Kočić*, str.55, 93, 94.

²³⁾ Dževad J u z b a š i ć, *Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Prilozi 14-15/1978, str. 170, 197-200.

²⁴⁾ T. K r a l j a č i ć, *Prilog proučavanju veza*, str. 172.

U srpskoj nacionalnoj propagandi, sve do aneksije 1908. godine, istican je turski sultan kao legitiman suveren nad Bosnom i Hercegovinom, a austrougarska okupacija tretirana je kao privremena. Ovo je otvaralo nadu da će se bosanskohercegovačko pitanje moći ubuduće riješiti u smislu srpskih nacionalnih težnji, kada jednog dana ponovo dođe na međunarodnu političku scenu. Imajući to u vidu i pravna nauka u Srbiji je sa svoje strane doprinosila argumentaciji da Bosna i Hercegovina "kako državno, tako i međunarodno-pravno za Austro-Ugarsku tuđi oblasni dijelovi, koji su i poslije okupacije ostali turske provincije".²⁵⁾ Ovi stavovi su formulisani prije pojave srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko - prosvjetnu autonomiju i bili su od posebnog značaja za njihove međusobne odnose.

Zahtjev za ostvarenje političke autonomije Bosne i Hercegovine pod suverenitetom sultana bio je znatno više prisutan i potpunije formulisan u autonomnom pokretu Srba i Srpskoj narodnoj organizaciji nego u muslimanskom pokretu i Muslimanskoj narodnoj organizaciji. Ideju političke autonomije Bosne i Hercegovine zastupali su u prvom redu oni faktori u muslimanskom pokretu koji su se zalagali za politički savez sa Srbima. Uoči aneksije prvi puta je srpska i muslimanska opozicija istupila zajednički sa zahtjevom za uvođenje ustava bez izmjene međunarodnopravnog položaja zemlje.²⁶⁾ Poslije

²⁵⁾ Gligorije *G e r š i ć*, *Pogled na međunarodni i državnopravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra. Prema naučnim ocenama predstavnika današnje međunarodnopravne teorije*, Glas SKA, XXXVII, Beograd 1893; o srpskoj nacionalnoj propagandi *A. M a l b a š a*, op. cit. str. 42 i dalje; up. *M. I m a m o v i ć*, *Pravni položaj*, str. 22-24, 80-94.

Školski udžbenici u Srbiji imali su posebnu ulogu u afirmaciji nacionalnog cilja "oslobođenje i ujedinjenje cijelog srpskog naroda". Svi su štokavci tretirani kao Srbi, a njihov jezik označavan je isključivo kao srpski jezik. Ovo je podrazumijevalo i pretenzije na sve krajeve u kojima se govori štokavskim narečjem kao na srpske zemlje. Pri tome su neki autori isticali da su Hrvati Srbi bez obzira na njihovo hrvatsko ime. Posebno je naglašavan srpski karakter Bosne i Hercegovine, a njeno stanovništvo označavano kao čisto srpsko, podijeljeno na tri vjere. Ovakav odnos prema Bosni i Hercegovini kao "srpskoj zemlji" ostaće i onda kada neposredno pred prvi svjetski rat u srpskim udžbenicima dolazi do izvjesnih pomaka u odnosu prema Hrvatima. *Charles J e l a v i c h*, *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Zagreb 1992, str. 99, 107, 153-158, 190-196, 257-262.

²⁶⁾ Zajednički memorandum, koji je muslimansko-srpska deputacija predala ministru Burišanu 7. septembra 1908. godine na Ilidži, sastavili su prema informacijama austrougarskih vlasti dr Emil Gavrića, povjerenik srpske vlade, i Jaša Tomić, prvak Srpske radikalne stranke u Ugarskoj. Nakon što je prethodno pregledan od strane zagrebačkih srpskih političara dr Bogdana Medakovića, predsjednika Hrvatskog sabora i Srpske samostalne stranke, i Jovana Banjanina, urednika "Novog Srbobrana" i poslanika iste stranke u Saboru, memorandum je stigao u Sarajevo. Na sjednici održanoj u stanu Mahmutbega Fadilpašića bilo je zaključeno da se forsira ustav, budući da su sa svih strana pristizale informacije o predstojećoj aneksiji. (Izvodi iz dopisa Zemaljske vlade od 11. 09. 1908. i Zajedničkog ministarstva finansija od 23. 09. 1908. Korresp. mit Behörden 1908. HHStA PA XL Interna K. 167, 245-246. ff.)

aneksije, srpski političari izjasnili su se u Saboru za autonomiju Bosne i Hercegovine u okviru dualistički uređene Monarhije. Sa razvojem događaja nosioci srpske građanske politike evoluirali su dalje, da bi poslije 1918, postali najgorljiviji zagovornici centralizma u novoj jugoslavenskoj državi.

Srpski političari u zemlji, a još više srpski politički faktori izvan Bosne i Hercegovine, težili su da se ostvari politički savez sa Muslimanima koji bi nosio srpsko nacionalno obilježje. To je nailazilo na otpor čak i kod onih muslimanskih prvaka koji su se javljali kao pobornici saveza sa Srbima i bilo je neprihvatljivo za muslimanski autonomni pokret. Pomenuta tendencija u srpskoj politici izazivala je kod vođa muslimanskog pokreta i šire u muslimanskim krugovima, nepovjerenje u pogledu krajnjih srpskih nacionalpolitičkih ciljeva. To je, pored ostalog, bila značajna prepreka za sklapanje formalnog ugovora o političkom savezu između vođstva muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta.

U hrvatskoj nacionalnoj propagandi u Bosni i Hercegovini bio je u posljednjoj deceniji XIX vijeka evidentan uticaj Frankove političke struje. Zastupano je stanovište o isključivom hrvatskom karakteru Bosne i Hercegovine, u kojoj živi jedinstveni hrvatski narod bez obzira na vjerske razlike. Kada je ovo naišlo na žestoko protivljenje Srba, onda se utoliko upornije insistiralo na hrvatstvu Muslimana. Propagirano je pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i ujedinjenje hrvatskih zemalja u Monarhiji, a u duhu frankovačke politike poistovjećivani su interesi habsburške dinastije i Hrvata. Mada je i ova politika, zbog toga što je bila protiv postojećeg uređenja Monarhije, kao i zbog svoje netrpeljivosti i intrasigentnosti, izazivala određeno nezadovoljstvo i reagovanja okupacionih vlasti, ona nije imala istinski opozicioni karakter.²⁷⁾ Štaviše, u doba jačanja srpskog nacionalnog pokreta ministar Benjamin Kállay došao je do zaključka da velikohrvatske težnje, ma koliko izgledale pretjerane, ne mogu, za razliku od velikosrpskih, postati opasnost za Monarhiju. Stoga je on u nekoliko navrata davao uputstva Zemaljskoj vladi kako je u interesu režima da u Bosni i Hercegovini podupire hrvatstvo vis à vis srpstva, ali ne kruto i netaktično da se ne bi odgurnuli Srbi, a eventualno i Muslimani.²⁸⁾ U pogledu spornog naziva zvaničnog jezika Kallay je izjavio u Budžetskom odboru austrijske delegacije 1901. godine da "neće da se upušta u staru prepirku

²⁷⁾ Vidi: Todor K r u š e v a c, *Listovi don Franje Miličevića*, Prilozi 9/1-1983, str. 347 i dalje; M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 14 i dalje; i s t a, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 323-325.

²⁸⁾ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo H a u p t m a n n, Arhiv SR BiH, Sarajevo 1967, dok. br. 144, str. 324 -344; up. T. K r a l j a č i ć, *Kalajev režim*, str. 295-308.

kako treba da se zove jezik zemaljski, da li srpski ili hrvatski ili srpskohrvatski", naglasivši "da je spreman prihvatiti za Bosnu svaki naziv, o kojem se sporazumiju oba plemena Srbi i Hrvati."²⁹⁾ Ova izjava data je u vrijeme kada je Kállay napustio politiku bosanske nacije.

Kraj stoljeća bio je obilježen izvjesnim poletom hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je omogućen i popuštanjem pritiska režima. Hrvatska nacionalna svijest već je bila obuhvatila domaće gradsko katoličko stanovništvo - činovništvo, trgovce i zanatlije, pa je u vođstvu hrvatskog nacionalnog pokreta, uz franjevce, sve više dolazila do izražaja i građanska inteligencija. Međutim, tada se javila i snažna klerikalna tendencija svjetovnog svećenstva sa nadbiskupom Stadlerom na čelu koji je težio da hrvatski nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini potčini svom isključivom vođstvu i uticaju. To se podudaralo općenito s jačanjem političkog klerikalizma u Austriji i jugoslavenskim zemljama Monarhije, a naročito u Sloveniji. Stadlerova politika identifikacije katoličanstva i hrvatsva bila je suprotna politici franjevaca i građanske inteligencije, koja je nastojala, stavljajući religiju u drugi plan, da za hrvatsvo pridobije Muslimane. Međutim, Stadlerova vjerska propaganda i pojedinačni slučajevi prozelitizma izazivali su ogorčenje Muslimana i osudu Srba. Oni su bili vješto korišteni u antihrvatskoj propagandi, koja ih je izjednačavala sa cjelokupnom hrvatskom politikom i nacionalnom ideologijom.

Teza da su Bosna i Hercegovina etnički i državopravno hrvatske zemlje dovodila je u interpretaciji predstavnika klerikalne Hrvatske katoličke udruge (osnovane 19. januara 1910.) i do negiranja u Bosni i Hercegovini bilo kojeg drugog naroda osim Hrvata. Hrvatska narodna zajednica, koju je vodila građanska inteligencija uz pomoć franjevaca, zauzimala je u tom pogledu elastičnije stavove deklarirajući se za "najbolje odnose sa Srbima na bazi strogog reciprociteta". I hrvatskom, kao i srpskom nacionalizmu bila je zajednička težnja za

²⁹⁾ T. K r a l j a č i ć, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, str. 176. Da je vjera jedan od glavnih faktora nacionalne integracije uočio je i Kállay. U tom pogledu karakteristična je njegova izjava u austrijskoj delegaciji 1902. godine. Kállay je izjavio da u Bosni "konfesionalizam čini osnovu nacionalizma", a da ime "Srbini" ili "katolici" ili "muhamedanaci" označava ne samo konfesiju, nego također i nacionalnost." T. K r a l j a č i ć *Kalajev režim*, str. 278. Njemački crkveni historičar Georg Pfeilschiffer ukazivao je 1913. godine da su nacije i crkva u jugoistočnoj Evropi "dva praktično nerazdvojna pojma". Ocjenjivao je da je u tom dijelu Evrope na izmaku 19. i početkom 20. stoljeća "religiozni život nacionalan a nacionalno je religiozno". Georg P f e i l s c h i f f e r, *Die Balkanfrage in der Kirchengeschichte*, u: Reden, gehalten bei der Übergabe des Prorektorats der Universität Freiburg i. Br. Freiburg i. Br. 1913, str. 27-94, citirano po Emanuel T u r c z y n s k i, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf 1976, str. 8-9. Ovu ocjenu Pfeilschifferra Turczynski smatra donekle pretjeranom. Ibidem.

nacionalnom asimilacijom Muslimana sa ciljem da se osigura apsolutna većina u Bosni i Hercegovini. Tako su i za Hrvatsku narodnu zajednicu Muslimani bili "neprijeporni Hrvati". Narodni jezik nazivan je od strane obje hrvatske grupacije isključivo hrvatskim jezikom, koji je, prema pravilima Hrvatske katoličke udruge, i trebalo "da se poštuje i uzakoni", kao i "hrvatsko pismo latinicom".³⁰⁾

U različitim i suprotstavljenim stavovima o nazivu jezika i pisma dolazile su do izražaja razlike u pogledu nacionalnih aspiracija. Krajnji cilj srpske politike, i pored svih razlika između pojedinih grupacija u pogledu političke taktike, bio je pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji. I dok je zvanična Srbija pomagala hrvatsko-srpsku koaliciju u Hrvatskoj, gdje je srpsko stanovništvo bilo u manjini, ona je u Bosni i Hercegovini preporučivala politiku srpsko - muslimanskog političkog saveza na bazi autonomije zemlje, koja bi bila korak na putu ka krajnjem cilju. S druge strane, hrvatski politički faktori u Bosni i Hercegovini, i ne samo u njoj, propagirali su pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i ujedinjenje hrvatskih zemalja u Monarhiji. Pothranjivani trijalističkim iluzijama oni su se nadali rješenju hrvatskog nacionalnog pitanja unutar Austro - Ugarske. Zato je Hrvatska narodna zajednica bila izričito protiv autonomije kao i pripajanja Bosne i Hercegovine "nekoj balkanskoj državi". Međutim, politički lideri, kako hrvatski tako i srpski i muslimanski, znali su u svojoj praktičnoj djelatnosti praviti razliku između maksimalnih programskih ciljeva i real-politike. Uz to je pred prvi svjetski rat došlo i do dalje evolucije u njihovim gledištima koja je značila ublažavanje, pa i napuštanje izvjesnih intrasigentnih

³⁰⁾ Luka Đ a k o v i ć, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata* Zagreb 1985, str. 236-237, 242, 328-331; i s t i, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*, Godišnjak DI BiH 15/1966, str. 151. Ranije je u duhu ilirske tradicije list "Hercegovački bosiljak", koji, i je pokrenuo don Ivan Miličević 1894, imao latinički i ćirilski naslov i donosio je u svakom broju poneki tekst pisan ćirilicom (kao napomena 27). Međutim, još pri kraju turske vladavine pojedini autori nazivaju latinicu "hrvatska abeceda", a ćirilicu "ćirilski srpska abeceda". Vojislav B o g i ć e v i ć, *Pismenost u Bosni i Hercegovini. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, str. 235-237; up. Ljiljana S t a n ċ i ć, *Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Pregled 6/1987, str. 651-662.

Hrvati i Srbi su u udžbenicima u Hrvatskoj tretirani kao jedan narod sa dva imena, koji govori istim jezikom i služi se sa dva pisma, latinicom i ćirilicom. Međutim, hrvatske školske knjige iz zemljopisa čvrsto su stajale na gledištu da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Istra hrvatske zemlje. Pri tome su hrvatski autori isticali da je to nekada bila i Bosna, ali nisu tvrdili da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, u kojima žive jedino Hrvati. Izuzetak je bio Vjekoslav Klaić, koji je u hrvatske zemlje, osim Trojedine Kraljevine i Istre, ubrojio i Bosnu i Hercegovinu. Za njega su "svi Bošnjaci, bez obzira na vjeru, sinovi iste hrvatske matere ... a Bosna je ponosni dragulj u drevnoj kruni Hrvatske.." Klaić je dopuštao da "bosanski Hrvati zovu sami svoj jezik "bošnjačkim" ili "naškim", rjeđe pak hrvatskim ili srpskim". Klaić je bio pravaš i nije priznavao da u hrvatskim-zemljama žive Srbi. J e l a v i c h, *Južnoslavenski nacionalizmi*, str. 166-174, 261.

stavova. Međutim, građanska politika, uprkos svečanim proklamacijama "narodnog jedinstva", nikad nije uspjela da u redovima svojih predstavnika eliminiše pojave nacionalne isključivosti i netolerancije.

*

* *

Mada je poslije okupacije 1878. Austro-Ugarska načelno priznala zatečeno stanje na području agrarnih odnosa, okupacija je značila duboku prekretnicu u odnosima u društvu u Bosni i Hercegovini, a naročito u životu Muslimana, koji je bio snažno prožet uticajima islamske civilizacije i kulture. Okupacijom Bosna i Hercegovina dolazi pod vlast jedne evropske, eminentno katoličke države i Muslimani definitivno gube povlašteni položaj. Izloženi uticaju pojačanog razvitka robnonovčanih odnosa i gurnuti na put kapitalističkog razvitka oni su se teže snalazili od drugih, što je bio i glavni uzrok njihovog masovnog iseljavanja u Tursku krajem XIX i početkom XX vijeka. U iseljavanju je najbrojnije sudjelovala muslimanska seoska sirotinja, čiji je slobodni seljački posjed dolazio sve više pod udar robnonovčanih odnosa i agrarne prenaseljenosti, kao i pauperizovane sitne zanatlije i trgovci. Procesi modernizacije izazivali su duboku krizu u svim društvenim slojevima bosanskih Muslimana.

Iako se bošnjaštvo nije moglo afirmisati kao moderna nacionalna ideologija, među Bosanskim Muslimanima je početkom XX vijeka bio duboko ukorijenjen naziv bosanski jezik. Međutim, kao rezultat novog nacionalno-političkog kursa, koji je inaugurisao ministar Stephan Burián, došlo je do izmjene zvaničnog naziva jezika. Naredbom Zemaljske vlade od 4. oktobra 1907. određeno je da se zemaljski jezik svuda oficijelno naziva srpsko - hrvatski jezik, a da se formula zemaljski jezik može zadržati samo tamo gdje je općenito riječ o jeziku zemlje.³¹⁾ Ova odluka izazvala je nezadovoljstvo među članovima Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, koji su u novom zvaničnom nazivu jezika, po riječima šefa Zemaljske vlade generala Winzora, vidjeli "protežiranje Srba i Hrvata i povredu konfesionalnog karaktera islamskog narodnog elementa".³²⁾ Vlada je bila povjerljivo informisana od strane političkog pristava Muhamedbega Kulenovića o sastanku članova Egzekutivnog odbora Rifatbega Sulejmanpašića, Mustajbega Ibrahimpašića, Šahinbega Hafizadića i Dervišbega Miralema u Travniku održanom 20. oktobra 1907. Prema Kulenoviću, "krivo je gospodi što je vlada zvanično nazvala bosanski jezik "srpsko-hrvatski". Taj novi naziv, da indirektno kaže Muslimanima: "Krstite se kojim hoćete krstom, rišćanskim, ili kršćanskim!"³³⁾

³¹⁾ Dževad J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 10.

³²⁾ Winzor Zajedničkom ministarstvu finansija 15. 11. 1907. (Pr BH 1349/1907).

³³⁾ ABH ZV 5801/1907 res. -I. B., Pr BH 1349/1907.

I u Sarajevu je među svim slojevima muslimanskog stanovništva primjećeno veliko ogorčenje zbog novog oficijelnog naziva jezika. Ovaj akt shvaćen je kao ignorisanje vjerskih i narodnih osjećanja Muslimana, koji neće da ih ubrajaju ni u Srbe ni u Hrvate, i kao mjera u korist njihovog srbiziranja, odnosno kroatiziranja. Imajući u vidu ovakvo neraspoloženje Muslimana, potaknuto i održavanjem srpske skupštine u Sarajevu (tzv. Mitrovdanska skupština održana od 10. do 14. oktobra 1907. na kojoj je osnovana Srpska narodna organizacija), u kojoj su vidjeli navodno protežiranje Srba od strane vlasti, vladin komesar za glavni grad zemlje predložio je da Zemaljska vlada izda naknadnu naredbu da se i ubuduće u svim aktima namijenjenim Muslimanima upotrebljava dotadnja oznaka bosanski jezik.³⁴⁾ Međutim, ovaj prijedlog nije bio prihvaćen jer je Vlada vjerovala da će se "i Muslimani postepeno navići da se njihov jezik naziva srpskohrvatskim", smatrajući da je to "istorijom i naukom o jeziku potpuno opravdan naziv". Ovaj se problem, inače, Vladi činio beznačajnim, ali je ona ipak, da ne bi "izazivala neželjenu osjetljivost" svojom odlukom od 29. novembra 1907. dopustila Muslimanima da svoj jezik i dalje označavaju kao bosanski i u oficijelnim spisima kao što su školske svjedodžbe i sl. U obrazloženju ovog rješenja Vlada je isticala da se pomenuti ustupak Muslimanima odnosi samo na muslimanska autonomna tijela, ustanove, škole, zavode i dr., a ne na zemaljske vlasti, urede i zavode. U svjedodžbama zemaljskih škola i onda kada se izdaju muslimanskim strankama, trebalo je stalno upotrebljavati termin srpsko-hrvatski jezik. Naređeno je da se sa ovom vladinom odlukom o učinjenim ustupcima samo *usmeno* upoznaju predstavnici muslimanskih institucija i druge ugledne osobe.³⁵⁾

Zanimljivo je ukazati da su članovi Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije na pomenutom sastanku u Travniku

³⁴⁾ Vladin komesar Zarzycki Zemaljskoj vladi 7. 11. 1907.

"Među muslimanima vlada strašno ogorčenje zbog toga što je vlada naredila da se ovozemski jezik zvanično zove "srpsko-hrvatski". Oni kažu da je kroz tu naredbu vlada dokazala da ona samo sa Srbima i Hrvatima u Bosni računa vodi a da njojzi do muslimana i njihovih vjerskih i narodnih osjećaja baš ništa stalo nije.

Jedan odličniji musliman izrazio se među više muslimana koji su o tome vodili na sijeku razgovor: Baš vidimo da vlada do nas muslimana ne drži baš ništa, te nas silom goni da budemo jali Srbi jali Hrvati - baš ako to mora biti - ondak već hoćemo kazati da smo Srbi, ne zato da nam su ti naši dušmani dragi, već samo za to da se time vladi osvetimo, jer znamo da joj nije drago da se sa Srbima združimo. Srbi su naši najžešći dušmani, ali ako njima vlada već toliko voli i njija tako miluje i njima "srpske sabore" među nama držati dozvoljava - onda hoćemo i mi, pa se samo za inad vladi hoćemo sprijateljiti i sjediniti sa Srbima". Konfidentenmeldung, Ibidem.

³⁵⁾ Benko vladinom komesaru za grad Sarajevo 29. 11. 1907. (ZV 5801/1907. res. I. B.), Zemaljska vlada Okružnoj oblasti Bihać 31. 11. 1908. (ZV 6361 res. 1907.) i kao napomena 32. Vidi o nazivu jezika i shvatanjima koja su tada bila u nauci dominantna: Asim P e c o, *Naš jezik i njegovo ime*, u: *Jezik i nacionalni odnosi*, Sveska Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6/1984.

pro foro interno priznavali i određenu krivnju muslimanske opozicije što je došlo do promjene zvaničnog naziva jezika. Ona se po njihovom mišljenju sastojala u tome "što se za Bošnjaštvo nijesu zauzimali". Pri tome su naglašavali da se, kao ni do sada, ni "u buduće neće osjećati ni Srbstvom ni Hrvatstvom. Sa Srbima su prisiljeni u zajednici se boriti protiv vlade, jer da ova postupa jednakom strogošću sa Srbima kao i sa Muslimanima."³⁶⁾ Razlog rezervisanog držanja vođstva muslimanskog autonomnog pokreta i većine muslimanskih uticajnih faktora prema bošnjaštvu bio je, pored ostalog, i u njihovom nepovjerenju prema sveukupnoj politici okupacione uprave, pa i prema politici bosanske nacije koju je svojevremeno propagirao Kállayev režim. Međutim, od daleko većeg značaja bilo je to što zbog svoje socijalne strukture, ideološkog i obrazovnog profila, muslimanski vodeći krugovi nisu mogli postati predvodnici modernog nacionalnog pokreta. Veleposjednici, koji su u to vrijeme stekli prevagu u vođstvu muslimanskog autonomnog pokreta, stavili su u narednom periodu u prvi plan svojih zahtjeva prema austrougarskoj upravi regulisanje agrarnih odnosa u korist zemljoposjednika, dok je jezičko pitanje ostalo potpuno po strani. To je i razumljivo, jer je bosanski beg i aga nastojao ostati i dalje uživatelj prirodne rente bez vlastitog angažovanja u proizvodnji, te kao i ostali muslimanski društveni slojevi teško se uklapao u moderno građansko društvo koje je nastajalo u Bosni i Hercegovini.³⁷⁾

Muslimani su općenito, u odnosu na druge, zaostajali u pogledu uključivanja u moderne oblike kapitalističke privrede, na što su, pored ekonomsko-socijalnih uzroka, bitno uticali i kulturno-istorijski faktori. Iako su imućniji muslimanski slojevi raspolagali sa relativno znatnim novčanim sredstvima i imetkom, ova sredstva su samo manjim dijelom postajala kapital. Ovo zaostajanje je evidentno kako na polju organizovanja nacionalnog bankarstva, tako i u pogledu učešća Muslimana u trgovini na veliko, a posebno u industriji. Među veletrgovcima je vrlo malo bilo Muslimana, a muslimanski industrijalci su bili još rjeđi. Mada su pojedini veleposjednici bili istovremeno i trgovci ili su, čak, sudjelovali u industriji i bankarstvu, početkom XX vijeka nisu postojali uslovi za buržoaziranje bosanskog begovata i nastanak kapitalističkog veleposjeda.

³⁶⁾ Kao nap. 33.

³⁷⁾ Ferdo H a u p t m a n n, *Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva*, Godišnjak DI BiH 17/1966-67, str. 23 i dalje; i s t i, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)* u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, ANUBiH Poseb. izd. LXXIX/18, Sarajevo 1987, str. 139-161; isto na njemačkom jeziku *Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Graz, 1983, str. 115 i dalje.

Ekonomsko propadanje veleposjednika bilo je pred prvi svjetski rat već poodmaklo ali je u zadnjim godinama usporeno povećanjem cijena zemlje. Sasvim bez poslovnog smisla i nepripremljena ni za kakav rad, osobito je mlađa generacija sve više gubila zemlju i bila bi, po ocjeni savremenih austrijskih posmatrača, u slučaju obligatnog otkupa kmetova, brzo zahvaćena proletarizacijom, dok je fakultativni otkup uticao samo da se ovaj proces otegne. O društvenim i političkim konsekvencama ovog procesa za austrougarsku politiku u Bosni i Hercegovini pisao je 1912. bivši podgradonačelnik Sarajeva dr Vladimir Nieč. On je smatrao da će propašću muslimanskih veleposjednika nestati onaj mirni i konzervativni elemenat koji je bitno pomagao i olakšavao vođenje politike, te da bi bila zahvalna državnička zadaća ako bi se omogućilo stvaranje jedne takve društvene klase koja bi se sastojala od pripadnika svih konfesija i takođe obuhvatala ekonomski snažniji dio Muslimana. Ta "nova klasa", koja bi naslijedila begovat, trebala je po mišljenju dr Nieča da, kao i muslimanski elemenat uopšte, postane oslonac "za neutraliziranje separatističkih tendencija srpstva i hrvatstva i protuteža srpskim centrifugalnim aspiracijama. Ova klasa, ako bude lišena svih privilegija i staleških razlika, postala bi po svom uvjerenju demokratski socijalni sloj, koji uslijed toga saosjeća sa ostalim dijelovima stanovništva i u realnoj politici zauzima konstruktivno stanovište."³⁸⁾ Međutim, ovakva razmatranja prelaze na teren političke fantastike i bila su daleko od bosanske stvarnosti.

Etničku, političku i kulturnu individualnost Bosanskih Muslimana nije karakterisalo postojanje moderne nacionalne svijesti, što je bilo uslovljeno kako socijalnom strukturom muslimanskog stanovništva tako i njegovom vjerskom i državnom tradicijom vezanom za Otomansko carstvo. Ovo je imalo za posljedicu da su malobrojni pripadnici nove, evropski obrazovane muslimanske inteligencije, pod uticajem srpske i hrvatske nacionalne propagande, pokazivali sklonost da prihvate hrvatsku, odnosno srpsku nacionalnu orijentaciju. Hrvatstvo je u 90-tim godinama XIX vijeka, kada je otpočeo ovaj proces, pokazalo više privlačnosti. To je posebno važilo za prve univerzitetski obrazovane Muslimane, porijeklom iz gornjih društvenih slojeva koji su studirali u Beču i Zagrebu. Tome je doprinosila i nacionalna ideologija Ante Starčevića, njegovo uvažavanje islama i idealizacija bosanskog

³⁸⁾ Promemoria des gew. Vicebürgermeisters Dr. Nieč, ABH Privatregistratur (Priv. Reg.) 441/1912; Dževad J u z b a š i ć, *Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Godšnjak DI BiH 18/1968-1969, str. 73-74. Dr Vladimir Nieč, rodom Poljak, boravio je u Sarajevu od 1885. do 1909, a u razdoblju od 1899. do 1908. godine bio je podgradonačelnik. Hamdija K r e š e v l j a k o v i ć, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, Sarajevo, str. 29, 115.

muslimanskog plemstva. Za hrvatski opredijeljene muslimanske intelektualce karakteristično je nastojanje da se Muslimani moderniziraju, propagirajući da je budućnost islama u Bosni i Hercegovini osigurana pod austrougarskom upravom. Inače, u širim slojevima neuticajna Muslimanska napredna stranka, koju karakteriše prisustvo prohrvatske struje, u svom programu iz 1908. godine nazvala je narodni jezik hrvatskim jezikom. Stranka je međutim, zahtijevala "da arapsko pismo u Bosni i Hercegovini bude službeno ravnopravno drugim pismima ili da se za sav narod u Bosni i Hercegovini uvede jedno službeno pismo - latinica".³⁹⁾

U svojim počecima deklarisanje muslimanske školske omladine i drugih pojedinaca u srpskom smislu imalo je nešto više uspjeha samo van Bosne i Hercegovine, među muslimanskom emigracijom u Beogradu i Carigradu i polaznicima carigradskih škola. Tek vremenom, a naročito poslije aneksije, kada je inače nastupilo pogoršanje političkih odnosa između muslimanskog i srpskog političkog vođstva, među muslimanskom inteligencijom došle su relativno jače do izražaja prosrpske tendencije.

Kod srpski orijentisane muslimanske omladine imamo težnju da se religija potisne u sferu privatnosti, a nakon aneksije 1908. evidentno je psihičko i političko distanciranje od Turske. Inače, za razliku od pristalica hrvatsva među Muslimanima, prosrpski dio studentske omladine podržavao je do aneksije ideju autonomije Bosne i Hercegovine pod suverenitetom sultana i politiku koju je na toj platformi vodilo konzervativno muslimansko političko vođstvo zajedno sa Srbima. Politiku muslimanskih intelektualaca koji su se izjašnjavali kao Srbi karakteriše antiaustrijanstvo, pa i antihrvatsvo ukoliko se hrvatstvo javljalo kao alternativa srpstvu.⁴⁰⁾

Grupa muslimanskih intelektualaca koja je raskinula sa muslimanskim vođstvom i 1911. pokrenula "Samoupravu" kao organ muslimanske demokratije, te imala uticaj na orijentaciju časopisa "Gajret" (urednik Osman Đikić), zalagala se za "nacionalizovanje" Muslimana u srpskom smislu. Iako se u godinama pred prvi svjetski rat u "Gajretu" deklarirala za ravnopravnu upotrebu oba pisma, ova grupa je u skladu sa svojim opredjeljenjem ipak na određeni način davala

³⁹⁾ M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj*, str. 180; o programu Muslimanske napredne stranke vidi Nusret Š e h i ć, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980, str. 238-241. O srpskim i hrvatskim tendencijama u razvitku Muslimana posebno M. H a d ž i j a h i ć, *Od tradicije do identiteta*, str. 156. i dalje; S. D ž a j a, *Bosnien-Hercegowina*, str. 207-217; up. A. M a l b a š a, op. cit. str. 28, 67-73, Dominik M a n d i ć, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, str. 408-445.

⁴⁰⁾ Up. S. D ž a j a, op. cit. str. 207-217.

prednost ćirilici. U tom smislu bila su i njena nastojanja da se Muslimanima što više približi upotreba ćirilskog pisma. Čak je isticano da su "jezik i psiha našeg čovjeka kud i kamo pristupačniji... knjigama pisanim ćirilicom nego li latinicom" i ukazivano na tradiciju upotrebe ćirilskog pisma od strane Muslimana. Pri tome se, vodeći računa o raspoloženju širih muslimanskih krugova, "Gajret" taktički ograđivao od mišljenja da je upotreba ćirilskog pisma znak srpskog nacionalnog opredjeljenja.⁴¹⁾

S druge strane, "Srpska riječ" je početkom 1913, u vezi sa zakonskom osnovom o zvaničnom jeziku, pledirala da Muslimani prigrlje "srpsko pismo" i tako se navodno sačuvaju od odnarođivanja posredstvom latinice. Na to je reagovao "Hrvatski dnevnik" tvrdnjom da Muslimani ne trpe i ne uče ćirilicu zbog antagonizma između srpskog i muslimanskog elementa, koji se pojačao pod uticajem najnovijih zbivanja na Balkanu. Uz to je rečeno da je ćirilica nepraktična kao i arapska abeceda, "zapletena kao i čakšire". "Hrvatski dnevnik" nije bio protivan da ćirilicu poznaju svi stanovnici Bosne i Hercegovine i da se ona uči u osnovnim školama, ali se oštro usprotivio da se, u smislu srpskog zahtjeva za faktičku ravnopravnost ćirilice i latinice, naredbodavnim putem primora muslimanska školska omladina da upotrebljava ćirilicu. U tom slučaju bi, po ovom mišljenju, Muslimani "zaplovili u struju srpskih revolucionarnih ideja", što bi bilo štetno po interese Monarhije i Hrvatske.⁴²⁾

Deklarisanje pojedinaca među Muslimanima za srpsku odnosno hrvatsku nacionalnu ideju bilo je u nizu slučajeva praćeno izmjenama nacionalno - političke orijentacije i prelaskom iz jednog tabora u drugi. Osim toga, muslimanstvo se pokazalo kao prevalentno u odnosu na srpstvo i hrvatsvo i kod onih malobrojnih Muslimana koji su se srpski ili hrvatski opredjeljivali. Pomenuto opredjeljivanje bilo je prvenstveno političkog karaktera i predstavljalo specifičnu pojavu u razvitku Bosanskih Muslimana.

Uostalom, nigdje na Balkanu nije na osnovu zajednice jezika došlo do integracije stanovništva islamske vjere u većinske hrišćanske nacije. Samo kod Albanaca, koji su u većini muslimani, vjerske razlike nisu

⁴¹⁾ Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo 1986, str. 127-128, up. Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, ANUBiH Djela XLVI 2/1, Sarajevo 1973, str. 272-274. O tradiciji upotrebe ćirilskog pisma kod Bosanskih Muslimana i bosančici, koja se do najnovijeg vremena zadržala u uskom porodičnom krugu malog broja begovskih familija vidi: V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, str. 240-242, 257-265; Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci. Jezik i pismo*, Sarajevo 1996. str. 17-21.

⁴²⁾ *Ćirilica i naši muslimani*, "Hrvatski dnevnik" br. 11, od 15. 1. 1913.

takav značaj u nacionalnom razvitku kao kod susjednih im Južnih Slavena.

*
* *

Pogled na sastav činovništva u Bosni i Hercegovini, i to u vrijeme kad je poslije smrti Kállaya novi zajednički ministar finansija Burián (1903-1912) i u pogledu namještenja u zemaljskoj službi počeo voditi jednu liberalniju politiku, te s obzirom na malen procenat domaćih ljudi među činovnicima preporučivao i do izvjesnog stepena podržavao njihovo zapošljavanje, pruža nam mogućnost da bolje shvatimo odnose na ovom području i političku problematiku koja je iz njih rezultirala. (Vidi tabelu I)

Među svim namještenicima, službenicima raznih vrsta, od civilnih činovnika i pomoćnog osoblja do učitelja, pripadnika žandarmerijskog korpusa, carinske i finansijske straže, procenat domaćih, koji je prema statističkim podacima iznosio krajem 1905. godine samo 27,65% povećao se do kraja 1912. godine na 41,90%. Ovo povećanje od 14,25% u roku od sedam godina potiče znatnim dijelom od toga što su bile uzete u obzir neke niže kategorije zaposlenih koje nisu ranije tretirane kao činovnici i namještenici. Tako povećanje ukupnog broja službenika u 1909. godini za 1211 u odnosu na 1908, uz istovremeni porast domaćih od 31,16% na 36,77%, bilo je u prvom redu rezultat okolnosti što u ranije izvještaje o upravi nisu bili uključeni čistači ulica. Takođe za porast ukupnog broja namještenika krajem 1912. godine za 1896 u odnosu na stanje krajem 1910. godine, može se zahvaliti prije svega tome što su prvi put uzeti u obzir dnevničari, kojih je bilo tada u službi 954, a u stvarnom povećanju službenika (942) participiralo je u prvom redu 400 novih namještenika na željeznici, 277 pripadnika šumarskog i 124 pripadnika nastavnog osoblja, te 63 stražara. Porast procenta domaćih u zemaljskoj službi u istom periodu od 38,56% na 41,90% iskazan u zvaničnoj statistici proizilazi prvenstveno kako iz navedenih statističkih postupaka, tako i iz daljeg popunjavanja nižih mjesta od strane domaćeg elementa.

Iako je procenat činovnika iz Monarhije opadao, njihov broj je bio i dalje u laganom apsolutnom porastu. To važi osobito za Nijemce, Čehe i Poljake, a poslije aneksije i za Mađare. (Tabela II)

Slaveni su, općenito, imali u ukupnom broju činovnika u Bosni, izrazitu većinu. Njihov procenat iznosio je 1905. godine 82,41%, u 1908. godini 83,47%, a u 1912. godini 85,84%. Uzevši apsolutno u brojkama krajem 1912. godine od ukupno 13266 namještenika bilo je 11387 Slavena, a maternji jezik 8634 službenika, tj. 65,08% bio je "srpskohrvatski". Međutim, ako bi se uzeo u obzir samo status viših

Tabela I. Državljanstvo i religija činovnika i ostalih namještenika u bosanskohercegovačkoj zemaljskoj službi od 1905. do 1912. godine*

P r i p a d n i c i

god.		austrijske polovine	ugarske polovine	BiH	drugih država	ukupno
1905.	apsolutno	3.389	3.111	2.493	23	9.016
	u %	37.59	34.51	27.65	0.25	100.00
1906.	apsolutno	3.462	3.089	2.791	19	9.361
	u %	37.00	33.00	29.8	70.2	100.00
1907.	apsolutno	3.471	2.976	3.072	14	9.533
	u %	36.41	31.22	32.22	0.15	100.00
1908.	apsolutno	3.619	3.065	3.033	16	9.733
	u %	37.18	31.49	31.16	0.17	100.00
1909.	apsolutno	3.846	3.057	4.024	17	10.944
	u %	35.14	27.93	36.77	1.55	100.00
1910.	apsolutno	3.920	3.043	4.385	22	11.370
	u %	34.48	26.76	38.56	0.2	100.00
1912.	apsolutno	4.248	3.445	5.559	14	13.266
	u %	32.02	25.97	41.90	0.11	100.00

R e l i g i j a

god.		rimo- katolici	grko- katolici	srpsko pravoslavni	muslimani	jevreji	protestanti	bez konfesije
1905.	apsolutno	5.631	226	2.052	728	209	163	7
	u %	62.45	2.51	22.76	8.07	2.32	1.81	0.08
1906.	apsolutno	5.854	242	2.112	752	231	168	2
	u %	62.5	2.6	22.6	8.00	2.5	1.8	-
1907.	apsolutno	5.868	273	2.185	823	220	163	1
	u %	61.56	2.86	22.92**	8.63	2.31	1.71	0.01
1908.	apsolutno	5.999	334	2.167	825	231	176	1
	u %	61.64	3.43	22.26	8.48	2.37	1.81	0.01
1909.	apsolutno	6.555	343	2.498	1.104	246	197	1
	u %	59.90	3.13	22.83	10.09	2.24	1.80	0.01
1910.	apsolutno	6.765	368	2.645	1.155	243	193	1
	u %	59.5	3.23	23.26	10.16	2.14	1.70	0.01
1912.	apsolutno	7.675	355	3.242	1.481		513	
	u %	57.85	2.68	24.44	11.16		3.87	

* Tabela je izrađena na osnovu: Bericht 1906, s. 30; 1907, s. 7; 1908, s. 5; 1909, s. 7; 1910, s. 7; 1911, s. 10; 1913, s. 16. F. Schmid op. cit., s. 67, koristio je neke podatke iz navedenih izvještaja ali tako da je podatke iz Izvještaja 1906. naveo kao podatke za 1906. a analogno tome postupio je i kod podataka za 1909. i 1910. Budući da je u svim izvještajima izričito rečeno da se podaci odnose na stanje u prethodnoj godini, mi smo se toga i držali pri izradi tabele.

** Cifra od 29,92% koju donosi Bericht 1908, s. 5 očito je štamparska greška.

činovnika, onda bi se odnos znatno pomjerio u korist Nijemaca, jer je srž višeg činovništva ipak činio njemački elemenat. Doduše, u ovo vrijeme su poduzimane neke mjere da se zemaljskim pripadnicima, od kojih je već priličan broj stekao akademsko obrazovanje i bio angažovan u nižim organima vlasti, otvori pristup ka višim činovničkim položajima. Ali u stvarnosti nije moglo doći za vrijeme cijele austrougarske vladavine ni do kakvih bitnijih promjena u vrhovima bosanske administracije. Tek je 1912. godine u novim političkim okolnostima bio postavljen jedan domaći čovjek za odjelnog predstojnika Zemaljske vlade (dr Teodor Zurunić) a 1914. i za zamjenika zemaljskog poglavara (dr Nikola Mandić).

Kod prosuđivanja sastava upravnog aparata i odnosa u Bosni i Hercegovini uopšte, mora se imati u vidu pored zatečene kulturne i privredne zaostalosti zemlje, u prvom redu i određeni pravac okupacione politike koja je bila godinama sprovedena. Pri tome su prvorazredni značaj imale opšte prilike koje su u tom pogledu vladale i u Monarhiji, a osobito u njenoj austrijskoj polovini.⁴³⁾

Izvjestan porast broja domaćih ljudi među činovnicima i ustupci uprave u tom pravcu posljedica su kako obrazovanja jednog, mada vrlo tankog sloja inteligencije i njenog pritiska na osiguranje odgovarajućeg mjesta u zemaljskoj službi, tako i cjelokupnog socijalnog i političkog razvitka u zemlji. Čim je poslije Kállaya ublaženjem preventivne cenzure stvorena mogućnost za pojavu i političkih listova koji su zauzimali više ili manje opozicioni stav, odmah su došle do izražaja težnje za potiskivanjem strane birokracije. Tako je "Srpska riječ" pokrenuta početkom 1905. godine među programskim zahtjevima tražila da se mjesto u državnoj službi popunjavaju domaćim ljudima u smislu aprilske konvencije iz 1879. godine.⁴⁴⁾ U domaćoj bosanskoj štampi postala je popularna tema da se napadaju "kuferaši", kako su u prvom redu nazivani činovnici doseljeni iz Monarhije. Sam nekadašnji zajednički ministar finansija grof Burián iznio je docnije u svojim memoarima vlastito mišljenje o stavu bosanskohercegovačkog stanovništva prema okupacionoj upravi. Austrougarska uprava, koja je po Buriánu sebi pribavila ugled djelatnošću u zemlji, važila je stalno u očima stanovništva kao tuđinska dominacija, jer ono u toj upravi nije imalo nikakav određujući udio.⁴⁵⁾ Ne samo kod Srba i Muslimana nego i

⁴³⁾ O tome kao i o nacionalnim odnosima i jezičkoj problematici vidi: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 2 Teilband, Wien 1980.

⁴⁴⁾ T. K r u š e v a c, op. cit. str. 327.

⁴⁵⁾ Stephan Graf B u r i á n, *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*, Berlin 1923, str. 220.

kod domaćeg hrvatskog katoličkog stanovništva postojala je suprotnost prema doseljenim strancima, a naročito prema činovnicima. U ustavnoj anketi početkom 1909. godine predstavnik Hrvatske narodne zajednice izrazio je želju da se samo domaćim činovnicima prizna pravo da budu birani.⁴⁶⁾ Mada je pretežan broj činovnika bio katoličke vjere, istovjetna religiozna pripadnost nije mogla da premosti jaz između domaćeg hrvatskog elementa i austrougarske birokracije.

Tabela II. Nacionalni sastav bosanskohercegovačkih činovnika i namještenika od godine 1905. do 1910.*

	1905. apsolutno i u %		1906. apsolutno i u %		1907. apsolutno i u %		1908. apsolutno i u %		1909. apsolutno i u %		1910. apsolutno i u %	
Nijemci	1.162	12.89	1.180	12.61	1.165	12.22	1.211	12.44	1.281	11.71	1.277	11.23
Mađari	331	3.77	331	3.54	311	3.26	327	3.36	343	3.13	347	3.05
Poljaci	482	5.35	461	4.92	472	4.95	498	5.12	516	4.71	588	5.17
Ruteni	214	2.37	230	2.46	252	2.67	316	3.25	309	2.82	295	2.59
Česi	1.049	11.63	1.068	11.41	1.073	11.26	1.148	11.79	1.196	10.93	1.247	10.97
Bosanci**	2.493	27.65	2.774	29.63	3.059	32.09	3.020	31.03	3.490	31.89	3.588	31.56
Srbi	316	3.51	334	3.57	344	3.61	374	3.84	713	6.51	853	7.50
Hrvati	2.437	27.03	2.468	26.37	2.368	24.84	2.346	24.10	2.585	23.62	2.671	23.49
Slovinci	405	4.49	399	4.26	382	4.01	388	3.99	401	3.66	399	3.51
Italijani	47	0.52	34	0.36	33	0.35	39	0.40	43		31	0.27
Rumuni	33	0.37	31	0.33	31	0.32	28	0.29	30		32	0.28
Slovaci	34	0.38	48	0.51	40	0.42	34	0.35	32		37	0.33
Francuzi	1	0.01	1	0.01	1	0.01	1	0.01	1	1.01	1	0.01
Albanezi	2	0.02	2	0.02	1	0.01	2	0.02	2		3	0.03
Perzijanci	1	0.01	-	-	1	0.01	1	0.01	1		1	0.01
Turci									1			

Hrvati iz Monarhije davali su najveći kontingent uposlenih u bosanskohercegovačkoj zemaljskoj upravi. Međutim, Hrvati iz Bosne

⁴⁶⁾ Hamdija K a p i dž i ć, *Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (dalje Glasnik ADA BiH), 2/1962, str. 320.

* Tabela je izrađena na osnovu Bericht 1906, s. 31, 1907, s. 7, 1908, s. 5, 1909, s. 7, 1910, s. 8; 1911, s. 11.

** Nacionalni sastav domaćih činovnika porijeklom iz Bosne i Hercegovine ovdje nije posebno iskazan. Oni su prikazani samo kao Bosanci. Broj bosanaca i zemaljskih pripadnika među činovnicima i ostalim namještenicima (Tabela I) bio je 1905. godine isti. I u godinama 1906, 1907. i 1908. javlja se sasvim zanemarljiva razlika u broju između jednih i drugih, da bi tek od 1909. ta razlika u zvaničnim izvještajima znatno porasla. U toj godini bila su zaposlena 4.024 zemaljska pripadnika, dok je istovremeno broj zaposlenih Bosanaca iskazan sa 3.940. U sljedećoj, 1910. godini taj odnos je bio 4.385 zemaljskih pripadnika naprema 3.588 Bosanaca. To je, pored ostalog, bila posljedica jačeg ispoijavanja postojećih nacionalnih razlika među domaćim činovnicima.

i Hercegovine do 1906. godine nisu zapravo ni bili angažovani u zemaljskoj službi. Pa i nakon 1906. njihov udio bio je znatno slabiji u odnosu na brojnost hrvatskog elementa u zemlji. Među domaćim činovništvom brojno su dominirali Srbi, pa su, kako je to ukazao Ferdinand Hauptmann, Muslimani i Hrvati tek 1909-1910. mogli zaposjesti isti broj činovničkih mjesta kao Srbi. Srbi su najranije raspolagali kadrom koji je ispunjavao uvjete za prijem u zemaljsku službu, pa su se koristili ovom prednošću već u vrijeme kada je politika zemaljske uprave bila prema njima još izrazito rezervisana. Muslimani su među činovništvom bili daleko manje zastupljeni od Srba. Njihovo učešće je sporo ali kontinuirano raslo, i to u onoj mjeri u kojoj se odvijao proces modernizacije muslimanskog gradskog stanovništva i u njegovim redovima pokazivala spremnost za laičko školovanje i sticanje kvalifikacija potrebnih za upravu. Učešće domaćih ljudi iz Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba i Hrvata u aparatu zemaljske uprave u periodu od 1905-1914. bilo je prema F. Hauptmannu⁴⁷⁾ :

	ukupno iz BH	Muslimani	bh. Srbi	bh. Hrvati
1905.	2493	728	1736	29
1906.	2781	752	1778	244
1907.	3072	823	1841	395
1908.	3033	825	1793	402
1909.	4024	1104	1785	601
1910.	4385	1155	1792	641
1912.	5559	1481	?	?
1914.	6045	1644	?	?

Domaći činovnički naraštaj u Bosni i Hercegovini regrutovao se pretežno od đaka bosanskih gimnazija i ostalih srednjih škola, kao i od apsolenata fakulteta i visokih škola u Monarhiji. Izvjestan broj njih završavao je svoje školovanje uz materijalnu potporu zemaljske uprave, opština i kulturnih društava. Međutim, premda je nakon prvobitne zanemarenosti kasnije učinjen izvjestan napredak u razvoju srednjeg školstva u Bosni⁴⁸⁾, u vrhovima bosanske uprave postojalo

⁴⁷⁾ Ferdinand Hauptmann, *Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina*, str. 240; *isti*, *Privreda i društvo*, str. 199-250.

⁴⁸⁾ Vidi: Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 727 i dalje; Šćepan Grđić, *Prosvetne borbe*, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, str. 133-135; Mitar Papić, *Prosvjetna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, SANU Poseb. izd. CDXVI/61, Beograd 1967, str. 708-711; S. Džaja, *Bosnica-Herzegovina*, str. 109 i dalje.

je veliko podozrenje kako prema inicijativama i prijedlozima za dalji razvoj srednjih škola, tako i docnije i prema planu ministra Bilinskog za otvaranje filozofskog i pravnog fakulteta u Sarajevu. Ovakvi stavovi bili su inspirisani, s jedne strane, vrlo nepovoljnim stanjem na području osnovnog školstva (u Bosni i Hercegovini bilo je 1910. godine 87,84% nepismenih) i shvatanjem da prije svega treba razvijati mrežu osnovnih škola a, s druge strane, finansijskom situacijom u kojoj se nalazila zemlja zbog izdataka za investicije i vojsku, strahom od hiperprodukcije kandidata za javnu službu, a takođe i čisto političkim razlozima. Pri tome, stajalo je na prvom mjestu nepovjerenje kako prema školskoj omladini koja se sve više politički aktivirala tako i prema domaćem nastavnom kadru.⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ Thalloczy *Bilinskom*, 23. 07. 1912. (Priv. Reg. 707/1912), Potiorek Bilinskom 4. 01. 1913. (Priv. Reg. 20/1913); F. S c h m i d, op. cit. str. 721-725, 741; Hamdija *K a p i dž i ć*, *Austrougarski političari i pitanje osnivanja univerziteta u Sarajevu 1913. godine*, Glasnik ADA BiH 1/1961, str. 293 i dalje.

II

ZEMALJSKI USTAV – SASTAV I DJELOKRUG SABORA

Oktroisanje Zemaljskog ustava 17. februara 1910. a zatim otvaranje Bosanskohercegovačkog sabora, koji je djelovao od sredine 1910. do sredine 1914, označava novu etapu u političkom razvoju Bosne i Hercegovine. Međutim, sam dotadašnji podređeni državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarskoj nije se poslije aneksije i donošenjem Ustava bitno izmijenio. Ustavom su garantovana dijelom već ranije ozakonjena građanska prava, koje je Vlada u slučaju kada ocijeni da su nastupile vanredne okolnosti mogla ograničiti ili suspendovati za cijelu zemlju, odnosno za pojedine njezine dijelove.

Predstavničko tijelo, Sabor, sastojalo se od ukupno 92 člana. Od toga su 20-torica, tj. više od petine članova, ulazili u Sabor po položaju (virilisti) dok su 72 bili izabrani poslanici. Ovako veliko učešće virilista, crkvenih i laičkih velikodostojnika (odnos virilista i poslanika bio je 1:3,6) trebalo je da osigura konzervativni karakter Sabora. Tome je trebalo da posluži i cjelokupni izborni sistem zasnovan na glasanju po kurijama. To je bilo slično kao i kod izbora za zemaljske sabore u austrijskim zemljama, iako je u Austriji za izbore u Carevinsko vijeće još 1907. bilo uvedeno opšte i jednako pravo glasa.

Prvu izbornu kuriju sačinjavali su veleposjednici, visokooporezovani i fakultetski obrazovani građani, sveštenici, aktivni i penzionisani državni činovnici, drugu kuriju svi ostali stanovnici gradova, a treću seosko stanovništvo. Unutar pojedinih kurija glasalo se opet u odvojenim izbornim tijelima po konfesijama, kojima je, zavisno od broja pripadnika, dodijeljen određeni broj poslaničkih mjesta (prema ključu: katolici 4, muslimani 6, pravoslavni 7,75). To je odgovaralo intencijama izraženim u uputstvu cara ministru Buriánu za uvođenje ustavnih institucija u Bosni i Hercegovini, u kome car naređuje "da se udovolji potrebama naroda u pogledu izvjesnog učestvovanja u upravi zemlje posredstvom zemaljskog zastupstva, ali u takvom obliku

koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni red". Zemaljski sabor trebao je da se konstituiše na načelu zastupanja interesa i da "bude što je moguće vjerniji odraz nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika".¹⁾ Pri tome je osnovna ideja o odvojenim nacionalno-konfesionalnim izbornim tijelima, koja su postojala paralelno sa kurijalnom podjelom, u Bosanski ustav preuzeta iz Ustava za Moravsku iz 1905. godine (Moravska nagodba). Odredbe o uvođenju nacionalnog katastra i podjela mandata za zemaljski sabor po određenom nacionalnom ključu unesene su i u Ustav nacionalno mješovite Bukovine, koji je stupio na snagu uskoro poslije Bosanskog ustava (zakoni od 26. maja 1910).²⁾ To su bili u deceniji pred prvi svjetski rat pokušaji da se u pojedinim zemljama austrijske polovine Monarhije rješava nacionalno pitanje.

Mada je po Bosanskom ustavu aktivno biračko pravo bilo opšte (žene pri tome nisu imale pravo glasa ukoliko nisu spadale među veleposjednike koji su plaćali najmanje 140 kruna zemljarine godišnje) i nije postojao poreski i obrazovni cenzus, koji bi siromašne slojeve lišavao izbornog prava kao u ugarskoj polovini Monarhije i nekim dijelovima Cisleithanije (Tirolu, Dalmaciji, Češkoj, Šleziji, i Galiciji), kurijalni izborni sistem izrazito je favorizovao ekonomski i intelektualno izdvojene, po broju neznatne grupe stanovništva, kao i strani elemenat koji je bio snažno zastupljen u javnim službama i gradskoj privredi. Izrazito politički značaj imalo je formiranje posebne izborne klase u prvoj kuriji za muslimanske veleposjednike. Ispunjenje njihove želje da im se osigura tradicionalno povlašten položaj bilo je

¹⁾ Hamdija K a p i dž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* (članci i rasprave), Sarajevo 1968, str. 52, 57.

Izuzetno su Jevreji, uprkos njihovoj malobrojnosti, dobili jedan poslanički mandat i jedno virilno mjesto u Saboru. To je učinjeno uz obrazloženje da su Jevreji konzervativan i državotvoran element koji igra istaknutu ulogu u privredi zemlje. Nasuprot tome, ministar Istvan Burián se odupro zahtjevu kolonista da im se u Saboru obezbijede 2 mandata, mada je taj zahtjev podržala i austrijska vlada. On je na sastanku zajedničkih ministara 6. septembra 1909. godine izjavio da bi to narušilo princip konfesionalne podjele mandata, jer su kolonisti konfesionalno, jezički i nacionalno heterogen elemenat, te da poželjan proces njihove asimilacije ne treba vještački usporavati. Na Zajedničkom ministarskom vijeću 18. septembra 1909. godine Burián je isticao da je u vlastitom interesu kolonista da se ne separišu i da bi bilo poželjno da što prije nestanu u domaćem elementu. Ministri su prihvatili ovu argumentaciju pa kolonisti nisu dobili posebne mandate u Saboru. HHStA PA I K. 638. CdM VIIIc 12/1. Protokoll die... am 6. September 1909... stattgehabte Konferenz der k. u. k. gemeinsamen Minister; PA XL Interna K. 308 Protokoll des Gemeinsamen Ministerrates GMKPZ 476 od 18. 9. 1909.

²⁾ Rudolf S i e g h a r t, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, str. 423-427. O tome podrobnije Gerald S t o u r z h u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III/2, str. 1171 i dalje. Karl Gottfried H u g e l m a n n, *Das Nationalitätenrecht nach der Verfassung von 1867; der Kampf um ihre Geltung, Auslegung und Fortbildung*; u: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, hrg. von Karl Gotfried Hugelmann, Wien-Leipzig 1934, str. 226 i dalje.

motivisano nadom da će se ovaj društveni sloj "razviti u konzervativan i državi vjeran elemenat".³⁾

Karakter izbornog sistema vidi se najbolje kada se usporedi broj mandata za pojedine kurije sa brojem upisanih birača.⁴⁾ U prvoj kuriji 6866 birača biralo je 18 poslanika, u drugoj kuriji 47725 birača biralo je 20 poslanika, a u trećoj kuriji 347573 birača birali su 34 poslanika. U prvoj izbornoj klasi prve kurije upisano je bilo samo 399 birača na koje je otpadalo 5 mandata, pa je jedan veleposjednički glas vrijedio kao 128 glasova seljaka iz treće kurije ili 30 glasova radnika, sitnih zanatlija i malih trgovaca- stanovnika gradova koji su glasali u drugoj kuriji. Ili, jedan glas veletrgovaca, industrijalaca, intelektualaca i drugih koji su birali u drugoj izbornoj klasi prve kurije vrijedio je gotovo kao pet glasova birača druge kurije ili nešto više od 20 glasova birača treće kurije. Odnosi su bili još drastičniji ako se posmatraju samo muslimanski glasovi. Jedan glas muslimanskih veleposjednika vrijedio je preko 147 glasova muslimanskih seljaka, ili preko 41 glasa muslimanskog gradskog stanovništva. Muslimanski veleposjednici su tako prilikom podjele mandata koji su pripadali Muslimanima bili posebno favorizovani na štetu muslimanskih birača.

Ovakav komplikovani izborni sistem, koji se zasnivao na socijalnoj i nacionalno-konfesionalnoj podjeli birača, pružao je, kako je zapazio i tadašnji francuski konzul u Sarajevu, mogućnost Vladi da politički balansira i sprečava stvaranje koalicije birača koje bi prema njemu bile neprijateljski raspoložene.⁵⁾

Izborni sistem bio je posebno nepovoljan za djelovanje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine kao jedine multinacionalne stranke. Zato je ona u toku 1909. godine u Sarajevu i drugim mjestima organizovala javne radničke skupštine, na kojima su kao i u "Glasu slobode" isticani zahtjevi za slobodouman i demokratski ustav i sabor koji bi bio biran na temelju opšteg, jednakog, trajnog i neposrednog prava glasa. Zahtijevano je da se kompetencija Sabora protegne na sva pitanja koja se tiču Bosne i Hercegovine i da Vlada

³⁾ Kao napomena 1

⁴⁾ Ukupan broj upisanih birača iznosio je 402164. Od toga je bilo 173127 srpsko-pravoslavni ili 43,05%, 137365 muslimana ili 34,15%, 88929 katolika ili 22,21%. Ostatak od 2744 birača ili 0,59% otpadao je na jevreje i konfesije koje ne dobijaju mandate. Zemaljska vlada zajedničkom Ministarstvu finansija 13. 4. 1910. telegram (Ir BiH 474/1910) ista istom 14. 4. 1910. prilog Koncentrations - Tabele (Pr BiH 494/1910).

⁵⁾ Milan Z. Ž i v k o v i ć, *Izvještaji diplomatskih predstavnika Francuske u Austro-Ugarskoj o događajima u Bosni i Hercegovini od završetka aneksione krize (marta 1909) do atentata Bogdana Žerajića (juna 1914)*, Istorijski časopis 18/1971, str. 466.

bude odgovorna Saboru.⁶⁾ Rukovodstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine pokušavalo je da pridobije i građanske stranke za saradnju s ciljem da se široke mase uvuku u borbu za opšte i jednako pravo glasa. To mu nije pošlo za rukom, pored ostalog i stoga što su se vlasti protivile takvoj saradnji, ne dopuštajući da skupovima koje su organizovali socijaldemokrati prisustvuju i predstavnici građanskih partija.⁷⁾ Na sam dan proglašenja Ustava, 20. februara 1910. godine, mostarski radnici su priredili uspješnu demonstraciju, dok su u isto vrijeme razne deputacije autonomnih korporacija i udruženja sveštenstva i notabla izražavale pred predstavnicima vlasti u svim gradovima zemlje svoju lojalnost i zahvalnost vladaru na darovanim ustavnim institucijama.⁸⁾

Mada nijedna politička grupacija nije bila zadovoljna u pogledu nadležnosti budućeg Bosanskohercegovačkog sabora, kao ni sa nizom drugih odredaba ustavnog projekta, građanski političari nisu organizovali nijednu javnu protestnu akciju ni demonstraciju. Oni su se u toku 1909, odnosno početkom 1910. godine ograničili na iznošenje zamjerki i podnošenje predstavki nosiocima vlasti. Pri tome se težište njihovih zahtjeva sve više prenosilo na to da se jednoj ili drugoj konfesiji u Saboru dodijeli koji poslanički mandat više ili koji virilist. Na kraju su sve političke stranke, izuzev socijaldemokata, prije proglašenja ustava prihvatile konfesionalne kurije kao momentalnu neminovnost. To je učinila i Srpska narodna organizacija koja se u svom programu i javnom političkom djelovanju zalagala za parlamentarnu demokraciju i opšte, direktno, jednako i tajno pravo glasa. Opredijelivši se u većini za "realnu politiku" poslije završetka aneksione krize, Srpska narodna organizacija je na skupštini povjerenika u Sarajevu 16. maja 1909. godine pored ostalog zaključila da se u predstavi ministru Buriánu povodom nacрта ustava naglasi da je ona iz principijelnih razloga protiv konfesionalnih kurija, ali da tome u datim okolnostima ne pridaje aktuelan značaj. Preporuku da se takav stav zauzme dao je dr Danilu Dimoviću istaknuti češki političar Tomas G. Masarik, pa je i Srpska narodna organizacija tražila da se poveća broj virilista iz redova Srba.⁹⁾

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine istakla je dvojicu kandidata prilikom saborskih izbora održanih u maju 1910. (Ivana

⁶⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 107.

⁷⁾ H. Ka p i dž i ć, op. cit. str. 72-78.

⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami od 21. i 23. 2. 1910 (Pr BiH 245, 247 i 266 iz 1910); prepis izvještaja Okružne oblasti u Mostaru od 2. 3. 1910. (Pr BiH 331/1910).

⁹⁾ Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe*, N 58, str. 49.

Salamunovića i Savu Kapora) iako je bila svjesna da joj izborni sistem ne daje šanse za uspjeh. Stranka je, međutim, smatrala da joj angažovanje u izbornoj kampanji pruža pogodnu priliku da pozove narod u borbu za reviziju ustava, populariše svoj program i kritikuje rad građanskih stranaka. Na izborima, socijaldemokratima nije pošlo za rukom da dobiju nijedan mandat. Uzrok svog neuspjeha, posebno kod Srba, oni su vidjeli u tome što je u zadnji momenat pred izbore došlo do sporazuma različitih frakcija unutar Srpske narodne organizacije. Tako privremeno ujedinjena Srpska narodna organizacija pozvala je narod na "slogu" proglašivši svakog Srbina koji nije s njima izdajicom. Sve građanske stranke vodile su u narodu propagandu protiv socijaldemokrata. To osobito važi za selo, gdje su u izbornoj agitaciji odlučujuću ulogu imali popovi.¹⁰⁾ Uz to treba imati u vidu da industrijski razvitak u Bosni i Hercegovini nije doveo do koncentracije većih masa radnika u bosanskohercegovačkim gradovima, koji su i za vrijeme austrougarske vladavine zadržali u mnogom svoj sitnozandatlijsko-trgovački i agrarni karakter. Zbog toga što je razvoj drvne industrije, rudarstva, metalurgije i hemijske industrije bio vezan za selo i što su preduzeća i pogoni bili razbacani po cijeloj zemlji, bosanskohercegovačkoj socijaldemokraciji, izolovanoj od seljaštva, bilo je znatno otežano djelovanje i uticaj. Sve je to skupa imalo kao posljedicu da nijedan njen predstavnik nije mogao ući ne samo u Bosanskohercegovački sabor nego niti u jedno opštinsko predstavništvo većih gradova.¹¹⁾ Socijaldemokrati su se i docnije, prilikom naknadnih izbora za upražnjena mjesta u Saboru, pojavljivali sa svojim kandidatima, ali im ni tada nije polazilo sa rukom da dobiju mandat. Jedini radnik koji je ušao u Bosanskohercegovački sabor bio je Petar Mrlić, rudarski radnik iz Vareša, izabran na listi Hrvatske katoličke udruge. On je ujedno bio i jedini radnik koga su građanske političke stranke kandidovale.

Politički rezultat saborskih izbora, kako redovnih u maju, tako i naknadnih u septembru 1910. godine, bio je da je sve srpsko-pravoslavne mandate dobila Srpska narodna organizacija (31), sve muslimanske Muslimanska narodna organizacija (24), dok je u pogledu katoličkih mandata većina pripala Hrvatskoj narodnoj zajednici (12), a manji dio Hrvatskoj katoličkoj udruzi (4).

U socijalnom pogledu, u sastavu Sabora najbrojnija je bila inteligencija.¹²⁾ Od 72 poslanika 45-orica su pripadala svjetovnoj i

¹⁰⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 108, 128-131.

¹¹⁾ Vidi Iljas *H a d Ź i b e g o v i ć*, *Postanak radničke klase*, Sarajevo 1980, str. 356.

¹²⁾ Razmatranja o socijalnoj strukturi Sabora zasnivaju se na podacima sadržanim u spiskovima njegovih članova, Pr BiH 953/1910, Pr BiH 347/1912; Kriegsarchiv Wien (dalje KA), Nachlass Potiorek (NI Pot) A 3, Fasz. 2, 601 i 610. Vidi o tome podrobnije S. *D Ź a j a*, *Bosnien-Herzegovina*, str. 189-191; M. *Č u p i ć - A m r e i n*, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 50-51, 255-256, 320.

duhovnoj inteligenciji. Zajedno sa 19 virilista koji su spadali u ovu kategoriju broj članova Sabora koji su se bavili intelektualnim zanimanjima iznosio je 64, tj. 69,56% od ukupnog broja svih članova. Ako se uzme u obzir samo 21 duhovno lice koje je ulazilo u Sabor bilo kao virilni član (15) ili kao poslanik (6 sveštenika bili su poslanici i to 4 pravoslavna i 2 katolička, pripadnici Hrvatske katoličke udruge), onda je učešće duhovne inteligencije među članovima Sabora iznosilo 22,82%. Pri tome su sveštena lica kod pravoslavnih zauzimala 22,22% svih virilnih i poslaničkih mjesta u Saboru namijenjenih pravoslavnim, a kod katolika 33,33% mjesta predviđenih za katolike. Kod muslimana, kod kojih među poslanicima nije bilo pripadnika uleme, 17,24% mjesta u Saboru rezervisanih za muslimane pripadalo je muslimanskim vjerskim dostojanstvenicima kao virilistima. Među svjetovnom inteligencijom značajnu ulogu igrali su pravnici, posebno advokati. Četrnaest poslanika, ne računajući viriliste, bili su advokati odnosno advokatski pripravnici (7 Srba, 5 Hrvata, 1 Musliman, 1 Jevrej) od kojih su neki, naročito stranački prvaci, bili usko poslovno povezani sa domaćim a donekle i sa stranim privrednicima i bankama. Neki pojedinci među intelektualcima bili su ujedno i krupni zemljoposjednici (npr. dr Diogen Petrović) i poduzetnici (dr Jovo Simić). Pojedini veleposjednici bili su istovremeno trgovci ili preduzetnici, odnosno i jedno i drugo. U Sabor su, inače, 1910. godine ušla dva preduzetnika i pet trgovaca, ne računajući tu one članove Sabora, koji su kao npr. Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola bili iskazani kao veleposjednici, a bili su ujedno istaknuti trgovci i kapitalistički preduzetnici.¹³⁾

Među članovima Sabora bilo je 19 krupnih zemljoposjednika (14 Muslimana, 4 Srbina, od toga jedan virilist, i 1 Hrvat) i 5 zemljoposjednika (3 Muslimana, 1 Srbin i 1 Hrvat), a njih 24 zajedno zauzimali su 26,08% svih poslaničkih i virilnih mjesta. Intelektualci su brojno dominirali među izabranim poslanicima Hrvatske narodne zajednice (od 12 poslanika Hrvatske narodne zajednice bilo je 10 intelektualaca, 1 zemljišni veleposjednik i 1 posjednik) i Srpske narodne organizacije (od 31 poslanika Srpske narodne organizacije bilo je,

¹³⁾ Upravo su Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola bili oni malobrojni pojedinci i među pripadnicima relativno najrazvijenijeg srpskog građanstva, kojima je pošlo za rukom da zauzmu značajnije mjesto u modernom poslovnom svijetu u Bosni i Hercegovini. Tako je Gligorije Jeftanović, tada najpoznatiji srpski političar, potpredsjednik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve i virilni član Sabora, kao kućevlasnik, krupni zemljišni posjednik i veletrgovac bio jedan od najbogatijih ljudi u zemlji. On je posjedovao ciglanu sa oko šesdeset zaposlenih, krečanu i najveći hotel u Sarajevu (Hotel "Evropa"). Uz to je bio predsjednik i glavni akcionar Srpske štedionice koja je 1907. godine pretvorena u Srpsku narodnu banku, te predsjednik i glavni akcionar Srpske štamparije d. d. Vidi: Karl K a s e r, *Orthodoxe Konfession und serbische Nation in Bosnien und der Hercegovina in Ubergang von der türkischen zur österreichisch-ungarischen Herrschaft*, Südostdeutsches Archiv XXVI/XXVII, 1983/1984, str. 120.

pored 4 sveštenika, još 20 intelektualaca različitih profila, od kojih je jedan bio inženjer i građevinski preduzetnik, 3 trgovca, 3 veleposjednika i 1 gazda). Polovina od 4 izabrana poslanika Hrvatske katoličke udruge bili su klerici, a od druge dvojice jedan je bio inženjer a drugi radnik. Nasuprot tome, među izabranim muslimanskim poslanicima izrazitu prevagu imali su zemljišni veleposjednici i posjednici (od 24 poslanika 14-torica su bili veleposjednici, od kojih su nekolicina bili ujedno i trgovci, a jedan i preduzetnik (Suljaga Vežzović), te 3 posjednika i 7 intelektualaca). Nijedan seljak ni moderni industrijalac nije kao poslanik 1910. godine ušao u Sabor. To se desilo tek narednih godina na naknadnim izborima. Kao kandidati Kočićeve grupe, nakon njenog istupanja iz Srpskog saborskog kluba, izabrani su u Sabor seljaci Maksim Đurković krajem 1911. i Stojan Stojčević u maju 1914. godine, dok je seljak Vukan Kuljanin ušao u Sabor krajem 1913. godine kao pripadnik Dimovićeve Srpske narodne stranke. Istovremeno je sa Dimovićeve liste izabran i industrijalac Vaso Vasiljević.

Iako su u djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora, naročito među dijelom inteligencije, dolazile do izražaja i radikalnije socijalne i političke tendencije, Sabor je kao predstavničko tijelo u mnogome imao konzervativno socijalno-političko obilježje. Pri tome treba imati na umu da su se poslije izbora za Sabor saborske frakcije konstituisale kao vođstva postojećih političkih organizacija. Profilirajući se postepeno kroz rad Sabora, te raspadanjem ili fuzijom pojedinih saborskih poslaničkih klubova, nacionalne političke organizacije, odnosno njihovi pojedini dijelovi nastaviće da evoluiraju u pravcu modernih političkih stranaka.

Političke stranke vršile su na nacionalnoj osnovi integraciju domaćeg bankarstva pod svojim patronatom. To je bilo na liniji ekonomske afirmacije domaćeg građanstva, a s druge strane stranke su time stvarale sebi potreban finansijski oslonac za političko djelovanje. Karakteristika tog procesa bila je najuža personalna povezanost upravnih organa nacionalnih banaka i stranačkih vođstava. Vodeće partijske ličnosti bile su po pravilu direktori ili članovi upravnih odbora centralnih nacionalnih banaka.

Uočljiva je tendencija da skoro svaka politička partija, pa čak i manja grupa, nastoji da ima svoju banku. Od političkih odnosa među pojedinim strankama i grupama iste nacionalno-konfesionalne pripadnosti, te njihovog stava prema vlastima zavisili su i međusobni odnosi njihovih kreditnih institucija. Tako se na primjer fuzija Samostalne muslimanske stranke sa Muslimanskom narodnom organizacijom i stvaranje Ujedinjene muslimanske organizacije 1911. godine vremenski podudara sa osnivanjem Muslimanske centralne banke, u čijim su se upravnim organima našle vodeće ličnosti iz obje ranije

stranke (Ademaga Mešić i Šerif Arnautović). Dalje, pojava provladine grupe dr Danila Dimovića na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1913. godine i osnivanje Srpske narodne stranke bilo je praćeno i osnivanjem Srpske privredne banke u martu 1914. godine. Istovremeno, odbijanje Gligorija Jeftanovića i grupe oko "Srpske riječi" da učestvuju u vladinoj koaliciji i zbog toga nemogućnost da Jeftanovićeve Srpska narodna banka kao i Srpska centralna banka uzmu učešće u većim zemaljskim poslovima iz okvira vladinog investicionog programa, uticalo je da su ove dvije banke pokrenule u maju 1914. godine pitanje fuzije srpskih novčanih zavoda u Bosni i Hercegovini. S druge strane, još 1909. godine, u doba najžešćih sukoba između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, vodeće ličnosti iz obje zavađene hrvatske grupacije našle su se zajedno u Upravnom odboru Hrvatske zadružne banke za Bosnu i Hercegovinu, koja je tada osnovana. Predsjednik ove banke bio je dr Nikola Mandić, lider Hrvatske narodne zajednice, koji je također bio i predsjednik Hrvatske centralne banke za Bosnu i Hercegovinu d. d. osnovane 1908. godine. Tako je kod Hrvata okupljanje predstavnika oba politička pravca u bančinih organima prethodilo njihovom političkom izmirenju i ujedinjenju.¹⁴⁾

Brojni nacionalni kreditni instituti obično su raspolagali malim sopstvenim sredstvima, pa su stoga obilno poslovali sa tuđim ulozima i reeskontnim kreditima, dobivenim od većih stranih novčanih zavoda iz Bosne i Hercegovine i Monarhije. Nacionalne banke bile su posebno zainteresovane za novac iz zemaljskih fondova, ali je dobijanje tih sredstava u velikoj mjeri zavisilo od političkog držanja poslanika određene grupacije u Saboru.

*

* *

Uvođenje ustavnih institucija, čime je u javnosti sa zvanične strane isključivo motivirana aneksija, imalo je za cilj da se jedan dio ranijeg apsolutnog prava vladara, koje nije bilo nigdje kodifikovano, prenese na izabrane predstavnike naroda u Bosanskohercegovačkom zemaljskom saboru. Donošenjem ustava i uspostavljanjem Sabora trebalo je, po ocjeni poznatog austrijskog pravnog stručnjaka i istaknutog političara Josefa Redlicha, da se u izvjesnom smislu modificira položaj Bosne i Hercegovine prema Zajedničkom ministarstvu, koje je reprezentovalo vladara, kao i prema njegovom izvršnom organu, Zemaljskoj vladi. Međutim, Bosna i Hercegovina nije mogla postati subjekat u državnompravnom smislu. Svrha ustava nije

¹⁴⁾ Dževad J u z b a š i ć, *Izvjestaj Hermann von Sautera*, str. 71-74, 95-98.

nikako bila da se posve ukine njen položaj kao objekta uprave, nego da ga samo unutar zakonodavnog djelokruga Sabora ograniči.¹⁵⁾

Sudjelovanje Sabora u zakonodavnoj djelatnosti odnosilo se isključivo na bosanskohercegovačke poslove. Sva ona pitanja koja se nisu ticala samo Bosne i Hercegovine nego i jedne ili obje države Monarhije bila su izuzeta iz njegove kompetencije. To su posebno bili svi takozvani pragmatički zajednički poslovi (tj. spoljna politika, vojni poslovi i finansiranje ovih zajedničkih poslova), kao i svi oni poslovi od zajedničkog interesa koji su se u obje države Monarhije regulisali posebno, ali na temelju istih načela utvrđenih u povremenim sporazumima između Austrije i Ugarske. Tako su svi poslovi u vezi sa carinama i spoljnom trgovinom, indirektnim oporezivanjem industrijskih proizvoda, valutnom politikom i monetarnim sistemom i dr, kao i prije proglašenja Ustava, spadali u nadležnost austrijskog i ugarskog parlamenta, kako je to bilo već statuirano i paralelnim austrijskim i ugarskim Zakonom o bosanskohercegovačkoj upravi iz 1880. i Zakonom o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje iz 1879. Pomenutim zakonima Bosna i Hercegovina je u pitanjima privrednog i finansijskog zakonodavstva od odlučujućeg značaja za privredni položaj i ekonomski razvitak zemlje bila podvrgnuta parlamentima obje države Monarhije, dok su austrijska i ugarska vlada imale specijalnu ingerenciju na finansijsku upravu u Bosni i Hercegovini. Po Zakonu o upravi iz 1880. godine koji je, mada donesen kao provizorno rješenje, ostao na snazi i nakon donošenja Ustava kao i pomenuti Zakon o carinskom uključenju iz 1879, austrijski i ugarski parlament je odlučivao kada se radilo o izgradnji željezničkih pruga i drugim investicijama u trajne objekte u Bosni i Hercegovini, ukoliko su za njih tražene subvencije obje države Monarhije.¹⁶⁾ Međutim, u praksi su u toku okupacije obje legislative proširile davanje svoje saglasnosti i na one finansijske operacije koje su isključivo teretile prihode Bosne i Hercegovine, iz kojih je samo potencijalno moglo proizaći finansijsko opterećenje za Monarhiju. Mada su nakon donošenja Zemaljskog ustava 1910. godine uzimanje novih

¹⁵⁾ Denkschrift des Reichsrats- und Landtagsabgeordneten Prof. Dr. Josef Redlich zu den Gesetzentwürfen des gemeinsamen Ministeriums, betreffend die Verleihung einer Verfassung an Bosnien und die Herzegowina erstattet Sr. Exzellenz dem Herrn Ministerpräsidenten dr Richard Freihern von Bienert. HHSStA PA XL Interna 247 Liesie LIXc. Dokument je bez datuma, ali se iz sadržaja može zaključiti da je nastao sredinom 1909.

¹⁶⁾ Vidi Dževad J u z b a š i ć, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*, Radovi XXXII/11 ANU-BIH, 1967, str. 163-196; i s t i, *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, Prilozi 19/1982, str. 125-161. Kraća verzija istog rada na njemačkom: *Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegovina in das gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet*, Österreichische Osthefte 2/1988, 196-211.

zajmova i konvertiranje postojećih, otuđenje i opterećenje zemaljskog imetka, kao i gradnja željeznica koje Vlada predloži spadale, pored ostalog, u kompetenciju Sabora, na insistiranje ugarske vlade izgradnja pruge Bihać-Novoi, koja je bila predviđena isključivo na teret Bosne i Hercegovine i već bila ozakonjena u Bosanskom saboru krajem 1912, morala je biti ponovo ozakonjena i u oba parlamenta Monarhije. Iako je za ovaj zakon, kao i za druge bosanske zakone, po Ustavu bila potrebna samo saglasnost obiju vlada, pomenuti slučaj bio je još jedan presedan koji je značio znatno proširenje kontrole Austrije i Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom i u pogledu izgradnje željeznica vraćanje na praksu iz predustavnog doba.¹⁷⁾

Budući da je Bosanskohercegovački sabor bio samo provincijsko predstavničko tijelo, a ne državni parlament, izvan njegovog djelokruga bila su sva pitanja u vezi sa odbranom. Tako je i zakonodavstvo u pogledu vojne obaveze i određivanja regrutnog kontingenta ostalo i dalje u apsolutnoj vlasti monarha.

Saboru je bilo takođe uskraćeno pravo da raspravlja i odlučuje o budžetskim izdacima zemlje za vojne ustanove i bosansko-hercegovačke trupe, koje su bile organski dio zajedničkih oružanih snaga Monarhije. To je isto vrijedilo i za one budžetske stavke za poslove koji su se u obje države Monarhije regulisali međusobnim sporazumom. U tom pogledu morale su se primjenjivati paralelne austrijske i ugarske zakonske norme kada su bili u pitanju određeni budžetski prihodi i rashodi Bosne i Hercegovine (indirektni porezi na rakiju, pivo, šećer i naftu, monopoli, carine).

Posebnom ustavnom odredbom bilo je dalje propisano da se onaj dio potreba i pokrivača koji se tiče servisiranja zemaljskog duga, poslova oko obezbjeđenja poreskih prihoda koji podliježu nadležnosti Sabora (prije svega direktni porezi), kao i erarnih preduzeća treba da stave u budžet u takvim svotama koje će obezbijediti potpun uspjeh finansijskog poslovanja. Inače, svi porezi, prirezi i ostale daće trebalo je da se ubiru po postojećim zakonskim propisima, dok isti ne budu na zakonit način izmijenjeni.

¹⁷⁾ Kršeći osnovne ustavne odredbe Zemaljska uprava se sredinom 1910. godine zadužila kod Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, koja joj je tajno za pokriće duga željezničke uprave odobrila conto-currentni kredit od 2 miliona kruna, a da prethodno nije data saglasnost austrijske i ugarske vlade ni odobrenje Bosanskog sabora. Time je nastavljena praksa iz doba Kállayeve vladavine. Na kraju je upravi pod vođstvom zajedničkog ministra finansija Bilinskog pošlo za rukom da Sabor izglasa zakon o podizanju investicionog zajma za melioracije na bosansko-hercegovačkim zemaljskim željeznicama. Zajmom je bilo pored ostalog predviđeno i pokriće ranijih dugova za koje se nije moglo naći pokriće u bosanskohercegovačkom budžetu. Dževad *J u z b a š i ć, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, ANUBiH Djela XLVIII/28, str. 110-113.

Za napredviđene izdatke u budžetu Vlada je trebala da traži prethodno odobrenje Sabora. Međutim, u slučaju hitne potrebe, kada Sabor nije na okupu, dozvola za takve izdatke mogla je da uslijedi putem naredbe koju je odobrio vladar na prijedlog Zemaljske vlade, nakon što su na to prethodno pristale vlade obiju država Monarhije. Istovremeno je pak ustanovljena i obaveza da se Saboru, kada prvi put bude pozvan radi naknadnog odobrenja, saopšte razlozi i rezultati takve mjere. Budući da se ovo naredbodavno pravo za slučaj nužde ograničavalo samo na finansijske mjere, a ne i na druge zakonodavne poslove u kompetenciji Sabora, to se pomenuta odredba bosanskohercegovačkog Zemaljskog ustava razlikovala od poznatog § 14 austrijskog temeljnog državnog Zakona iz 1867. godine. Inače, primjena ove odredbe po Zemaljskom ustavu nije bila predviđena za slučaj da Sabor odbije budžet kao cjelinu ili pojedine njegove pozicije.¹⁸⁾

Mada vrlo važne budžetske pozicije nisu mogle biti predmet presranja ni usvajanja u Saboru, ovaj nije mogao odbacivanjem preostalog dijela budžeta da uskrati povjerenje njemu neodgovornoj vladi.¹⁹⁾ U slučaju da Sabor privremeno ne usvoji budžet za narednu godinu, ostajao je na snazi postojeći, sve dotle "dok ga ne zamijeni novi zakonito usvojeni proračun".

Djelokrug Bosanskohercegovačkog sabora obuhvatao je, međutim, i pored navedenih ograničenja, široko područje upravnih, privrednih, socijalnih, finansijskih, kulturno-prosvjetnih, pravosudnih i drugih poslova koji su bili taksativno navedeni u 27 tačaka § 42 Zemaljskog ustava. Zakonodavna vlast u svim ostalim pitanjima, koja Ustavom nisu bila izričito stavljena u kompetenciju Sabora niti su spadala u nadležnost austrijskog i ugarskog parlamenta, i dalje je ostala, kao i u predustavno doba, isključivo u rukama monarha. U njegovoj apsolutnoj vlasti ostala je, pored ostalog, i eventualna promjena Ustava, koga je vladar mogao, kao što ga je i donio, sam ukinuti ili izmijeniti bez pitanja Sabora. Tu je takođe spadalo određivanje načela u pogledu organizacije pravosuđa i uprave kao i opštih osnova oblika i okvira u kojima je djelovala izvršna vlast u Bosni i Hercegovini.

Kako je u pogledu osnivanja, postojanja ili ukidanja nadležstava vladar bio potpuno nezavisan od Sabora, zemaljska uprava je, restriktivno interpretirajući Ustav, stajala na stanovištu da opstanak

¹⁸⁾ O nadležnosti Bosanskohercegovačkog sabora vidi: Karl L a m p, *Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, u: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Tübingen 1911, Bd. V, str. 142 i dalje; F. S c h m i d, *Bosnien und die Herzegowina*, str. 36-49; Norbert W u r m b r a n d, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina*, Leipzig-Wien, 1915, str. 96-145.

¹⁹⁾ Up. Karl L a m p, *Die Rechtsnatur der Verfassung Bosnien und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, u: *Archiv des öffentlichen Rechts*, Tübingen 1911, Bd. 27, Heft 2, 288-337.

postojećih i osnivanje novih nadležstava ne može ovisiti o saglasnosti Sabora da se u tu svrhu izdvoje potrebna zemaljska sredstva. Prema istom tumačenju, Sabor nije imao pravo da sudjeluje u ratifikaciji međunarodnih konvencija, iako bi se u njima regulisala materija koja je spadala u njegov djelokrug. To se obrazlagalo time da Bosna i Hercegovina nije država nego samo jedinstveno posebno upravno područje u državno-pravnom sklopu Austro-Ugarske Monarhije.²⁰⁾ Inače, zakonodavstvo o izmjeni postojećeg odnosa Bosne i Hercegovine i Monarhije bilo je uskraćeno kompetenciji Bosanskohercegovačkog sabora i rezervisano za donošenje usaglašenih zakona u austrijskom i ugarskom parlamentu, kako je to bilo još utvrđeno Zakonom o upravi iz 1880.

Usprkos tome što je Bosanokohercegovački sabor imao karakter provincijskog predstavništva, njegov djelokrug obuhvatao je i takvu značajnu materiju koja je u Monarhiji pripadala austrijskom i ugarskom parlamentu. Po Zemaljskom ustavu, njegovo sudjelovanje u zakonodavnoj djelatnosti daleko je prevazilazilo djelokrug kako austrijskih zemaljskih sabora tako i Sabora Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Međutim, građani Cisleithanije, pored poslanika u zemaljske sabore, birali su svoje predstavnike i u Carevinsko vijeće i indirektno u njegovu delegaciju, pa su tako imali određenu mogućnost da saodlučuju o svim pitanjima Monarhije, izuzev o onim koje je kruna izričito za sebe rezervisala. Takođe, Hrvatski sabor birao je zastupnike u zajednički ugarski sabor, a ovaj je slao pet predstavnika Hrvatske u ugarsku delegaciju. Nasuprot tome, stanovništvo Bosne i Hercegovine nije uopšte imalo svojih predstavnika u parlamentarnim organima Austrije i Ugarske. Savjetodavna funkcija Zemaljskog savjeta o pitanjima koja se tiču Bosne i Hercegovine, a bila su izvan kompetencije Sabora, nije praktično imala nikakav značaj, iako se radilo o fundamentalnim stvarima, od životnog interesa za zemlju.

Ministar Burián je na konferenciji zajedničkih ministara 7. juna 1909. godine posvećenoj razmatranju Nacrta bosanskohercegovačkog ustava, plastično objasnio smisao institucije Zemaljskog savjeta, koji bi u svom sastavu imao 9 članova izabranih u Saboru po konfesionalnom ključu, s tim što je predsjednik Sabora trebalo da bude i predsjednik Zemaljskog savjeta. U pitanju je bila odredba da Zemaljski savjet može zauzimati stavove o poslovima uskraćenim djelokrugu Sabora i njegovom pravu da se sa svojim predstavkama istovjetnog sadržaja obraća vladama obiju država Monarhije preko Zajedničkog ministarstva nadležnog za upravljanje Bosnom i Hercegovinom. Ministar vanjskih poslova Aehrenthal izrazio je svoje rezerve prema pravu Zemaljskog savjeta da nepozvan daje svoja mišljenja i njegovom

²⁰⁾ Zajedničko ministarstvo finansija Zemaljskoj vladi 7. 8. 1913. (prepis), HHStA PA I, K. 630, Cabinet des Ministres (CdM) V/30, 34).

široko postavljenom peticionom pravu. Smatrao je da to pravo treba ograničiti tako da Zemaljski savjet daje mišljenje samo na upit Zemaljske vlade i vlada obiju država Monarhije putem Zajedničkog ministarstva, jer se u suprotnom bojao konflikata između Zemaljskog savjeta i Vlade. Suprotno tome, ministar Burián je u predloženoj odredbi vidio "sigurnosni ventil protiv subverzivnih težnji" i kompenzaciju za ograničenja saborskog djelokruga i za uskraćeno pravo stanovnicima Bosne i Hercegovine da učestvuju u radu delegacija. Cilj mu je bio odstraniti deprimirajući osjećaj stanovništva da su građani druge klase u Monarhiji. Po mišljenju Buriána, bilo je najbezbolnije usmjeriti sve želje i pritužbe na sporedni kolosjek. Za Buriána je Južni Slaven velika pričalica, on hoće da ga se sasluša pa makar se i ne povelu računa o njegovim željama. Stoga je zajednički ministar finansija smatrao da je najbolje pustiti ljude da se u Zemaljskom savjetu izgovore. Tu se mogu problemi mnogo bezopasnije tretirati i lakše isključiti iz diskusije u Saboru. Po Buriánu, bolje je imati u legalnim granicama iznijeto mišljenje, koje se može uzeti u obzir ili ne uzeti, nego otrovni članak u štampi na koju se ne može uticati. Iako je i ministar rata Schönaich smatrao da je gore dati ljudima pravo na tribinu, a onda ne uzeti u obzir njihove želje i ostaviti ih bez odgovora²¹⁾, Burián je uspio da predložene odredbe o Zemaljskom savjetu uđu u Ustav (§39), jer se austrijska i ugarska vlada nisu tome protivile.

I u poslovima koji su spadali u njegov djelokrug Sabor je imao samo ograničeno pravo da saodlučuje. Posebno je ugarska vlada nastojala da što više ograniči kompetencije Bosanskohercegovačkog sabora i ojača sopstveni uticaj na poslove Bosne i Hercegovine. Ona je nastojala da time otkloni opasnosti za dualizam koje su mogle nastati aneksijom i uvođenjem ustava. U pozadini tog nastojanja bio je porast privrednog značaja Bosne i Hercegovine za obje države Monarhije, posebno za Ugarsku, i zaoštavanje njihove međusobne konkurentne borbe. Iako je još zakonom iz 1880. objema vladama priznat širok uticaj na bosanskohercegovačku upravu, Ustavom se ovaj uticaj još više pojačao. U Bosanski ustav unesena je ne samo odredba da za sve zakonske osnove usvojene u Saboru prije njihovog podnošenja na sankcionisanje monarhu treba pribaviti saglasnost austrijske i ugarske vlade, nego je još i statuirano da na sve vladine zakonske nacрте i prije nego što oni budu podneseni na pretresanje u Saboru treba da pristanu vlade obiju država Monarhije.²²⁾ Osim što

²¹⁾ Protokoll über die ... am 7 Juni 1909 zu Wien stattgehabte Konferenz der k. und k. gemeinsamen Minister, HHStA PA I K. 638, CdM VIIIc 12/1.

²²⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Izvještaj Hermanna von Sautera*, str. 63-65.

je time bilo ozakonjeno pravo veta austrijske i ugarske vlade nad odlukama Sabora, ovim odredbama bila je i djelatnost bosanskohercegovačke uprave znatno otežana. Tome je doprinosilo i nastojanje, ispoljeno poslije aneksije, da i zajednički ministri spoljnih poslova i rata takođe daju svoju saglasnost na sve bosanskohercegovačke zakonske nacрте,²³⁾ mada takav postupak nije bio zakonski normiran kao ni pribavljanje prethodne sankcije monarha, koja je davana na sve vladine zakonske nacрте prije podnošenja Saboru.

Posebno Ministarstvo rata nije u postaneksionom periodu pustilo priliku da o nizu bitnih pitanja bosanske politike zauzme svoje stavove i da aktivno utiče na njen pravac i odluke. Pri tome su bosanski zakoni de facto zavisili i od saglasnosti svih zajedničkih ministara. To je došlo do punog izražaja kod jezičkog zakona, o čijem je formulisanju uzelo aktivnog učešća i Ministarstvo rata.

Takvim komplikovanim i dugim zakonodavnim postupkom bilo je moguće držati pod kontrolom djelatnost Bosanskohercegovačkog sabora, koji je imao pravo ne samo da vrši izmjene vladinih zakonskih prijedloga nego su poslanici mogli po vlastitoj inicijativi da izrađuju i podnose zakonske nacрте. Ti nacрти nisu podlijegali prethodnom odobrenju austrijske i ugarske vlade niti im je bila potrebna predsankcija vladara prije nego što će biti uzeti u pretres u Saboru. Međutim, nijedan zakonski nacrt koji su poslanici podnijeli i Sabor usvojio nije bio sankcionisan. Zato su velikim dijelom nastojanja poslanika bila usmjerena na to da se pojedini značajni vladini prijedlozi, koji su inače po Ustavu imali pravo prvenstva u Saboru, u sporazumu sa Zemaljskom vladom i Zajedničkim ministarsivom finansija izmijene i dopune, jer su se praktično samo na taj način mogli postići određeni ustupci.²⁴⁾

Za ocjenu položaja Bosne i Hercegovine u Monarhiji od bitnog značaja bilo je da je, i nakon uvođenja Ustava, zemaljska administracija ostala isključivo u rukama državnih, carevinskih vlasti. Nasuprot tome, u zemljama austrijske polovine Monarhije upravljanje se odvijalo na dva kolosijeka, i to putem državnih organa koji su bili podređeni austrijskoj vladi i njenim ministarstvima, i organa zemaljske autonomije.²⁵⁾ Austrijski zemaljski sabori imali su u okviru

²³⁾ Vidi Dževad J u z b a š i ć, *Austrougarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)*, Godišnjak DI BiH 39/1988, str. 144-154; i s t i, *Das österreichisch-ungarische "gemeinsame Ministerium" und die Verwaltung von Bosnien-Herzegovina nach der Annexion 1908. Der staatsrechtliche Aspekt*, Österreichische, Osthefte (ÖOH), 2/1999, str. 265-285.

²⁴⁾ Marta Č u p i ć - A m r e i n, *Der Bosnisch-Herzegowinische Landtag im Rahmen des dualistischen Systems der Donaumonarchie (1910-1914)*, Lizentiatarbeit, Phil. Fak. Univer. Zürich 1977, str. 23-231. (rukopis)

²⁵⁾ Vidi Ferdo G e s t r i n, Vasilij M e l i k, *Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918*, Sarajevo 1979, str. 138-139.

svojih kompetencija određene zakonodavne funkcije, ali su sa svojim zemaljskim odborima bili ujedno i nosioci autonomne uprave.²⁶⁾ U Bosni i Hercegovini nije bilo autonomne zemaljske egzekutive ni upravnog sudstva, a Zemaljska vlada, koja je neposredno upravljala zemljom, bila je u stvari organ Zajedničkog ministarstva finansija, kome je bila potčinjena i "odgovorna za svoje cjelokupno zvanično poslovanje" (§1 Ustava). Bosanskohercegovački sabor je imao posla ne samo sa njemu neodgovornom Vladom nego i sa nekompetentnom Vladom, jer su sve važnije odluke donošene u Ministarstvu.²⁷⁾ S obzirom na sve navedene okolnosti Bosna i Hercegovina se nalazila u mnogo nepovoljnijem i pasivnijem položaju nego zemlje austrijske polovine Monarhije. Položaj Bosne i Hercegovine je bio još gori u poređenju sa položajem Hrvatske, u kojoj je autonomna Zemaljska vlada, s banom na čelu, bila u okviru svojih kompetencija odgovorna Saboru.

Premda su političke snage predstavljene u Bosanskohercegovačkom saboru u zavisnosti od nacionalne pripadnosti zastupale uglavnom divergentne nacionalno-političke programe, one su se znale privremeno ujediniti i, kada su bili u pitanju konkretni zajednički interesi prema Vladi, do izvjesnog stepena zajednički nastupiti. Ovo važi osobito za pitanje proširenja kompetencije Sabora, te finansijskog privrednog i političkog tretmana Bosne i Hercegovine u Monarhiji. S druge strane, međusobne suprotnosti, te opšti stav pojedinih stranaka i grupa prema Vladi i Monarhiji usko su ograničavali takvu politiku i činili je u velikoj mjeri zavisnom od trenutnog taktiziranja. Težnje za političkom emancipacijom koje su u raznim oblicima dolazile do izražaja, pa i u sve većoj težnji ka autonomiji i saodlučivanju u privrednoj politici, imale su svoju osnovu u želji domaćeg građanskog elementa za ekonomskom afirmacijom. U tom pogledu bila je od

²⁶⁾ K. L a m p, *Verfassung*, str. 173.

²⁷⁾ S početkom ustavnog razdoblja zavisnost Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od Zajedničkog ministarstva finansija nije se smanjivala, već je, naprotiv, još više ojačala. Vlada i njeni predstavnici u Saboru, dolazili su u složene situacije kada je trebalo brzo reagovati i dati iole prihvatljive odgovore i objašnjenja. Mada su poslanici bili svjesni toga da imaju posla sa nekompetentnom vladom, njihov pritisak na Vladu, naročito onih iz opozicionih redova, bio je sve veći. Bilo je slučajeva da su Vlada, odnosno njeni predstavnici u Saboru, pristajali na izmjene određenih zakonskih nacrti (npr. u slučaju Poštanske štedionice) ili na brisanja, odnosno promjene pojedinih stavki, u prijedlogu zemaljskog budžeta za 1911. godinu. Međutim, povjerljivim uputstvom iz kraja marta 1911. godine, Burián je izričito zabranio Zemaljskoj vladi da tako postupa ističući da je jedina zadaća vladinih predstavnika u Saboru da brane zakonske nacрте koje je on odobrio i koji su podneseni Saboru uz saglasnost austrijske i ugarske vlade. Zemaljska vlada je smogla pristati na izmjene zakonskih nacrti jedino ako za to pribavi odobrenje samog ministra. Burián Zemaljskoj vladi 25. 03. 1911. (Pr BH 441/1911).

posebnog značaja tendencija za stvaranje domaće "nacionalne" industrije.²⁸⁾

Sabor je bio politička pozornica koja se našla u centru pažnje javnosti, pa su se zbivanja i odnosi u Saboru u znatnoj mjeri reflektovali na političku situaciju u zemlji. Austro-Ugarska, s obzirom na međunarodne odnose i na svoj prestiž, nije bila indiferentna prema tome kako će biti političko držanje Sabora. Osim toga, i pored mnogih ograničenja koja su bila nametnuta Saboru, čitav niz životno važnih pitanja nije se mogao rješavati bez njega ukoliko se htjelo ostati na legalnoj osnovi. Sabor nije mogao da donosi punovažne odluke koje bi bile suprotne intencijama nadležnih faktora u Monarhiji, ali opet pri rješavanju svih pitanja koja su bila u djelokrugu Sabora morala se postići njegova saglasnost.

Ipak, najvažniji posao Sabora bilo je donošenje godišnjih budžeta. Uprava je nastojala da izbjegne konflikte sa Saborom koji bi nastali u slučaju da Sabor ne odobri određene budžetske stavke za poslove iz njegovog djelokruga. Zato je Zajedničko ministarstvo finansija dalo uputstvo Zajedničkoj vladi da budžet ne treba da bude podrobnije specijaliziran.²⁹⁾ Ovo je uostalom bila praksa još iz Kállayeva doba, kada su austrijskoj i ugarskoj vladi i delegacijama prezentirani budžeti bosanskohercegovačke uprave u takvom obliku koji joj je omogućio znatnu samostalnost u raspolaganju zemaljskim sredstvima.³⁰⁾ Budžeti i završni računi podnošeni Saboru bili su takođe veoma uopšteni. Stavke su bile nepregledne i djelimično manjkave tako da je bila veoma otežana parlamentarna kontrola. Na to se žalio ne samo Bosanskohercegovački sabor nego i delegacije austrijskog i ugarskog parlamenta kojima je sankcionisani bosanskohercegovački budžet podnošen radi informisanja i debate. Manja kresanja budžeta

²⁸⁾ Tako je npr. kampanja Bosanskohercegovačkog sabora protiv privilegija stranih privatnih šumsko-industrijskih preduzeća rezultirala vladinom odlukom da se novi ugovori o eksploataciji bosanskih šuma sklapaju samo na osnovu javne licitacije i submisijske prodaje drveta na panju. To je, osim što je obezbijedilo veće prihode zemaljskoj blagajni, omogućilo domaćim gazdama, trgovcima i veleposjednicima da se zajedno sa stranim kapitalom više nego do tada uključe u iskorištavanje šuma i u industrijsku preradu drveta. Međutim, to nije moglo da izmijeni postojeće odnose i ugrozi pozicije stranog kapitala. (Branislav *B e g o v i ć*, *Razvojni put šumske privrede u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBiH Djela LIV/31, Sarajevo 1978, str. 117-118). Ovo još više važi za druge industrijske grane, u kojima je učešće domaćeg građanstva bilo daleko skromnije.

²⁹⁾ Kao napomena 20.

³⁰⁾ Vidi: F. *S c h m i d*, op. cit. str. 22-23; Peter F. *S u g a r*, *Industrialisation of Bosnia-Herzegovina*, Seattle 1963, str. 55, 68-71, 231-232; Dževad *J u z b a š i ć*, *Izgradnja željeznica*, str. 113-117.

uprava je mogla zaobići upotrebom sredstava iz niza vrlo visokih fondova formiranih u predustavno doba, čiji prihodi i rashodi nisu bili prikazani u budžetu.

Po svom otvaranju, 15. juna 1910. godine, Sabor je kao cjelina uputio oštru kritiku politici ranije apsolutističke uprave i izrazio težnju da se revidiraju ograničenja koja su mu nametnuta Ustavom. Postavljajući mnoge zahtjeve Sabor je istovremeno pokazao i spremnost da sarađuje s Vladom. Izuzev nekolicine poslanika, pripadnika raznih političkih klubova, koji su glasali protiv, Sabor je uz manje izmjene votirao prvi budžet za 1910. godinu. Poslanici su, po pravilu, istupali protiv politike uprave pa i samog budžeta, ali su na kraju za njega glasali. Oni su to činili uz ogradu da glasanje ne smatraju izjavom povjerenja Vladi nego da to rade u interesu zemlje, posebno zbog potrebe da se što prije uspostavi zakonito stanje, jer je bila prošla polovica godine i pola budžeta bilo je već potrošeno. Fleksibilno i pažljivo držanje Vlade prema Saboru, kojoj je posebno bilo stalo da se ustavno ozakoni prvi budžet, pružalo je izvjesne nade u pogledu mogućnosti konstruktivnog rada i ispunjenja određenih želja Sabora izraženih u njegovim brojnim rezolucijama. Početak saborskog rada odvijao se i u privremeno poboljšanoj klimi u međunarodnim odnosima kada je, poslije okončanja aneksione krize i završetka austro-srpskog carinskog rata, došlo do izvjesnog popuštanja.

Sloga među nacionalno-političkim grupacijama u Saboru, a posebno ostvarena saradnja između Srpskog poslaničkog kluba i Hrvatske narodne zajednice koju predstavnici Hrvatske katoličke udruge nisu u ljeto 1910. uspjeli da razbiju, uskoro je ustupila mjesto stranačkim sukobima i nacionalističkim trvenjima. U vezi sa agrarnim pitanjem došlo je do novog rasporeda političkih snaga u Saboru. Preliminarni sporazum Srpskog poslaničkog kluba i Hrvatske narodne zajednice nije rezultirao stvaranjem političkog saveza na bazi obligatnog otkupa kmetova. Umjesto toga, došlo je do formiranja hrvatsko-muslimanskog bloka u Saboru kao vladine većine. To je bilo popraćeno zaoštavanjem nacionalnih suprotnosti koje su se ispoljavale u državno-pravnim kontraverzama i razmiricama oko jezičkog pitanja, i to prije svega oko pitanja zvaničnog naziva jezika stanovništva i ravnopravnosti njegovih pisama.

III

POKRETANJE JEZIČKOG PITANJA U SABORU – AGRARNO PITANJE I POJAVA HRVATSKO–MUSLIMANSKOG BLOKA

Zemaljskim ustavom oktroisanim 1910. zagantovano je, analogno odredbama austrijskog temeljnog državnog Zakona iz 1867, svim zemaljskim pripadnicima "čuvanje narodne osobine i jezika" (§11). Na konačnu stilizaciju ove odredbe uticao je posredno Josef Redlich, poznati austrijski pravnik i parlamentarac, koji je u posebnom memorandumu upućenom predsjedniku austrijske vlade Richardu Bienertu izložio svoje mišljenje o zakonskim nacrtima za uvođenje ustavnih institucija u Bosni i Hercegovini.¹⁾ Tom prilikom Redlich je, pored ostalog, sugerisao da se razmotri pitanje ne bi li trebalo u pogledu ćirilice unijeti u Ustav specijalnu odredbu. Po Redlichu, kada je riječ o ustavnim garancijama za čuvanje posebnosti "triju komponenata bosanske narodnosti" (prethodno konstatujući da "sve tri narodnosti imaju isti jezik, naime srpskohrvatski"), onda je to što se tiče srpsko-pravoslavnih prije svega garancija u pogledu upotrebe ćirilskog pisma. Što se tiče Muslimana, Redlich je smatrao da se njihova osobenost "takoreći iscrpljuje u religiji". Međutim, Redlichova sugestija u pogledu ustavne odredbe o ćirilici nije prihvaćena.²⁾ U Ustavu nema nikakve odredbe o pismu, a ne spominje se ni naziv jezika kojim govori stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Samo je interna službena interpretacija pomenute rudimentarne ustavne odredbe izričito glasila

¹⁾ Denkschrift des Reichsrats-und Landtagsabgeordneten Prof. Dr. Josef Redlich, (HHStA PA XL Interna 247 Liasse LIXc).

²⁾ Nachdem in Bosnien sämtlichen drei Nationalitäten dieselbe Sprache eigen ist, nämlich die serbo-kroatische, so dürfte das, worauf es in diesem Paragraphen vor allem ankommt, vor allem darin bestehen, dass die Besonderheiten dieser drei Komponenten des bosnischen Volkstums durch das Landesstatut garantiert erscheinen. Hierzu gehört, was die Serbisch-Orthodoxen betrifft, vor allem die Garantierung der cyrillischen Schriftzeichen, in Schrift und Druck. Die moslimische Eigenart aber erschöpft sich sozusagen in der Religion. Es wäre aber die Frage aufgeworfen, ob nicht hinsichtlich der Cyrillica eine spezielle Bestimmung in das Grundgesetz aufgenommen werden sollte. (Ibidem)

da je jezik stanovništva Bosne i Hercegovine "srpsko-hrvatski" i da se njegova upotreba ima zajamčiti stanovništvu kod svih zemaljskih vlasti.³⁾ Pri tome nije ništa posebno rečeno o unutrašnjem i vanjskom zvaničnom jeziku. Načelo ravnopravnosti pisama bilo je izraženo u § 33 poslovnog reda Sabora, kojim je bilo propisano da se zvanični zapisnik, stenografski izvještaji i svi ostali spisi saborske pisarnice namijenjeni Saboru treba da sastavljaju latinicom i ćirilicom.

Mada ustavnim odredbama nije Saboru dato izričito pravo regulisanja upotrebe službenog jezika, u Zemaljskoj vladi se još početkom 1911. godine smatralo da sprovođenje Ustavom proklamovanog načela i izmjena postojećih propisa treba da bude rezervisana za posebne zemaljske zakone. Tako je u nacrtu ustava za sudove bilo predviđeno da srpskohrvatski bude isključivi zvanični jezik sudstva, protivno do tada postojećim odredbama.⁴⁾ Docnije, u doba diskusije o jezičkom zakonu, pojavio se kao težak problem pitanje kompetencije Sabora i njegovog djelokruga u regulisanju upotrebe zvaničnog jezika.

Uvođenje ustavnih institucija dovelo je do znatnijeg proširenja stvarne upotrebe narodnog jezika u unutrašnjem zvaničnom saobraćaju i značilo je početak nove etape u rješavanju jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Debate u Saboru, kao i pismeni saobraćaj sa Saborom i saborskom kancelarijom, mogli su se voditi samo na "srpskohrvatskom" jeziku. Zakonski nacrti morali su se podnositi Saboru samo na srpskohrvatskom i samo na tom jeziku mogli su biti sankcionisani. Zemaljska vlada je podnijela Saboru 1912. godine zakonski nacrt o proglašenju zakona i naredaba, po kojem je namjesto dotadašnjeg njemačkog teksta trebalo da bude srpskohrvatski autentični tekst. U vezi s tim, trebalo je također da se naredbe koje Zemaljska vlada donosi u vlastitom djelokrugu izdaju isključivo na srpskohrvatskom jeziku.⁵⁾ Iz razloga političkog oportuniteta, i s obzirom na Ustav, Zemaljska vlada je donijela 24. decembra 1910. godine zaključak da se dekreti svim činovnicima i pomoćnom osoblju bez razlike nacionalnosti izdaju na srpskohrvatskom jeziku. Ovu odluku odobrilo je naknadno Zajedničko ministarstvo finansija tek 17. septembra 1912. godine, pa je ona bila i sprovedena.⁶⁾ Međutim, što se tiče propisa o unutrašnjem zvaničnom jeziku, tu Zemaljska vlada nije vršila nikakve izmjene. U vrijeme kada je jezičko pitanje postalo centralni politički problem, zemaljski

³⁾ Erläuternde Bemerkungen zu den Gesetzentwürfen für Bosnien-Herzegowina. (Pr BH 1455/1909).

⁴⁾ Abschrift eines Berichtes der Landesregierung vom 17. 2. 1911. (Pr BH 1311/1912).

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Ibidem; ZV Präs 483/1911; Potiorek Bilinskom 11. 3. 1913. (Priv. Reg. 293/1913).

poglavar Oskar Potiorek je u rješenju Zemaljske vlade od 1. januara 1913. izričito naredio da sve odredbe o upotrebi jezika i pisma pripadaju isključivo u njegov lični djelokrug, kako ne bi moglo doći do nepoželjnih jezičkih presedana.⁷⁾ Sve ove mjere koje je planirala i poduzimala zemaljska uprava posljedica su snažnog pritiska i burnog političkog razvitka, čiji je rezultat bio da je u Bosanskom saboru u predvečerje prvog svjetskog rata usvojen Zakon o zvaničnom i nastavnom jeziku u Bosni i Hercegovini.

*
* *
*

Jezičko pitanje egzistiralo je pred prvi svjetski rat u Bosni i Hercegovini ne samo kao nacionalni i politički nego i kao ozbiljan socijalni problem. U uslovima ubrzane socijalne diferencijacije, kao proizvoda ekonomskog razvitka zemlje, i sa pojavom novih generacija školske omladine početkom XX vijeka rapidno je među domaćim elementom rastao i broj kandidata za državnu službu. Oni su u njoj kao u značajnom i povlaštenom dijelu tržišta radne snage tražili osiguranja svoje egzistencije, ali je na tom putu njemački jezik, koji je dominirao u unutrašnjem zvaničnom saobraćaju, bio velika prepreka.

Po otvaranju Bosanskohercegovačkog sabora, pokrenuto je u ljeto 1910. godine prvi put jezičko pitanje. Niz poslanika iskoristio je saborsku govornicu da ukaže na zapostavljenost domaćeg elementa u javnim službama i traži izmjenu propisa u pogledu upotrebe njemačkog jezika.

U izvještaju Budžetskog odbora i istupanjima pojedinih poslanika posebno su apostrofirane prilike na željeznicama. Podvrgnuto je kritici ophođenje osoblja zemaljskih željeznica, koje se publici obraćalo prvo na njemačkom a tek onda na narodnom jeziku, zatim je kritikovano davanje prvenstva natpisima na njemačkom, zapostavljanje ćirilice i isticanje pogrešnih natpisa (dr Jovo Simić). Iako je poslije predaje "carske i kraljevske Bosna-željeznice" (k. u. k. Bosnabahn - pruga u dolini Bosne) 1895. civilnoj upravi, dotadašnja upotreba njemačkog jezika u cjelokupnom usmenom i pismenom poslovanju na toj željeznici trebalo prema nekim mjerama uprave da bude ograničena tako da zemaljski jezik dobije prvenstvo u vanjskom saobraćaju sa publikom, u stvarnosti taj jezik je i kao vanjski službeni jezik ostao zapostavljen na svim bosanskohercegovačkim željeznicama.⁸⁾

Socijalna komponenta jezičkog pitanja osobito je vidno dolazila do izražaja na željeznici. Zahvaljujući u prvom redu okolnostima u vezi

⁷⁾ Potiorek Bilinskom 11. 3. 1913. (ibidem).

⁸⁾ Stenografski izvještaji o sjednicama Bosanskohercegovačkog sabora (dalje BHS) god. 1910, I. zasjedanje, Svezak I, Sarajevo 1910, str. 455, 703, 704, 778.

sa upotrebom zvaničnog jezika na željeznici je bilo zaposleno malo domaćih ljudi, a oni koji su se nalazili u službi zauzimali su, izuzev jednog neznatnog broja, najniža mjesta. Većina namještenika na željeznici nije uopšte poznavala jezik domaćeg stanovništva.⁹⁾ Prema podacima koje je Budžetskom odboru stavila na raspoloženje Zemaljska vlada u ljeto 1910. godine, na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama bili su od 399 tehničkih činovnika pripadnici Bosne i Hercegovine 44, a od 476 podčinovnika 32, a od 1446 nižih željezničkih namještenika 657. Tako je prema zvaničnim podacima, bilo među činovnicima 11% bosanskohercegovačkih pripadnika, među podčinovnicima 6,7%, a među nižim osobljem 45%, mada je u Saboru prigovoreno da su kao zemaljski pripadnici, naročito među činovnicima i podčinovnicima, iskazani mnogi doseljenici i njihovi sinovi.¹⁰⁾ Ako se pak ti službeni podaci sumiraju, onda je od svih ukupno 2321 namještenika na bh. zemaljskim željeznicama bilo 733 zemaljska pripadnika, tj. 31,58%, a od tog broja otpadalo je 657 na niže osoblje (Diener), ili 89,63%. Pada u oči da ni među najnižom kategorijom namještenika domaći nisu imali većinu, a situacija u tom pogledu ranijih godina bila je znatno nepovoljnija.¹¹⁾ U kojoj je mjeri jezik bio prepreka za domaće ljude govori podatak da je na primjer vlakovođa, koji je inače spadao u podčinovnike, morao da potpuno vlada njemačkim jezikom. Svi nalozi, formulari i izvještaji bili su na njemačkom. Poznavanje njemačkog jezika postavljalo se čak kao uslov i za prijem radnika u željezničku radionicu u Sarajevu, gdje su svi glavni majstori bili Nijemci. Inače, u željezničkim radionicama od 790 zanatlija i radnika bilo je 1910. godine 310 domaćih, tj. 44%.¹²⁾

U skladu sa prijedlozima Budžetskog odbora Sabor je na XXIII sjednici usvojio rezoluciju kojom poziva Zemaljsku vladu da "srpski ili hrvatski" jezik uvede kao zvanični jezik željezničkog personala u saobraćaju sa publikom, da se natpisi na željeznici postave u prvom redu na srpskom ili hrvatskom jeziku, ćirilicom i latinicom, i da se isprave nazivi imena i mjesta onako kako ih to narod naziva. Od Vlade

⁹⁾ Takvih je bilo 75% namještenika na željeznici, prema navodima poslanika Josipa Vancaša u saborskoj debati 30. decembra 1913. Dr Jovo Simić je pisao u "Bosnische Post" Nr 39 od 17. 1. 1913. da samo 22% željezničkih činovnika vlada srpsko-hrvatskim jezikom.

¹⁰⁾ BHS god. 1910. I zasj. I sv. str. 455, 725, 741.

¹¹⁾ Krajem 1905. bilo je na zemaljskim željeznicama od ukupno 1365 namještenika, 210 zemaljskih pripadnika tj. 15,38%, od 251 činovnika bilo je 11 zemaljskih pripadnika ili 4,38%, od 407 podčinovnika 16 ili 3,93%, od 99 kancelarijskih pomoćnika i podčinovnika pripravnika 7 ili 7,07%, te od 608 najnižih namještenika (Diener) 176 ili 28,96%. Tako je od ukupno 210 zemaljskih pripadnika koliko ih je bilo zaposleno na zemaljskim željeznicama spadalo u najnižu kategoriju 176 ili 83,81%, prema Bericht 1906, str. 579.

¹²⁾ BHS god. 1910, I zasj. I sv. str. 704, 741.

je zatraženo da organizuje tečajeve za izobrazbu nižeg željezničkog osoblja i da u službu prima samo domaće ljude. U prometnoj službi na prugama trebalo je uvesti srpski ili hrvatski kao zvanični jezik i na njemu izdavati naloge nižem osoblju. Takođe se zahtijevalo da se u željezničke radionice primaju u prvom redu domaći ljudi i da se pobrine da se iz njihovih redova uzgaja kadar mašinske struke.¹³⁾ Rezolucija kao cjelina nosila je pečat umjerenosti, ali je bilo i radikalnijih tendencija.

Klub srpskih poslanika donio je zaključak da podnese zakonski nacrt kojim bi bilo predviđeno odstranjenje njemačkog jezika u cjelokupnom unutrašnjem službenom saobraćaju zemaljskih ustanova i uvođenje "srpskohrvatskog" kao jedinog zvaničnog jezika. O tome je povjerljivo, preko barona Pitnera, obaviještena Vlada, koja je trebala da prihvati takav zakonski nacrt kao jedan od uslova za odobrenje vladinog dispozicionog fonda i to u reduciranom obimu. Međutim, Zemaljska vlada smatrala je u tadašnjim okolnostima da je nemoguće prihvatiti postavljeni uslov i naći zamjenu za činovnike koji bi morali da se penzionišu zbog nedovoljnog znanja srpskohrvatskog jezika. Imajući u vidu ovakav stav Vlade, srpski poslanici su odustali od svoje namjere, ali je na to posebno uticala i okolnost da se sa drugim saborskim klubovima nisu mogli složiti u pogledu teksta jezičkog zakona i njegovog domašaja.¹⁴⁾ Postignut je samo sporazum u pogledu jedne kratke interpetacije, koju je sa Šćepanom Grđićem na čelu potpisala veća grupa poslanika pripadnika svih političkih grupa izuzev Hrvatske katoličke udruge i podnijela je 30. jula 1910. na XXI sjednici Sabora. Na postavljeno pitanje da li je voljna ukinuti upotrebu njemačkog jezika u unutrašnjem saobraćaju između pojedinih ureda, Zemaljska vlada je, po prethodnom odobrenju Zajedničkog ministarstva finansija, dala odgovor u kome je obećala da će paralelno sa odstranjenjem praktičnih teškoća i osposobljavanjem stručnjaka raznih profila da u dovoljnoj mjeri vladaju srpskohrvatskim jezikom, taj jezik postepeno i u doglednom vremenu uvesti kao unutrašnji

¹³⁾ Ibidem, str. 455, 803.

¹⁴⁾ Zemalj. vlada Zajednič. ministarstvu finansija 6. 7. 1910. (Pr BH 186/1910), isti istom 4. 8. 1910. (Pr BH 1195/1910). Istupajući protiv toga da se izvještaji o upravi i završni računi štampaju na njemačkom i mađarskom jeziku Petar Kočić je 27. jula 1910. na XIX sjednici Sabora izrazio mišljenje da te zvanične publikacije ne bi trebalo "ni štampati u dva pisma, srpskom ili hrvatskom". Pri tom je pošao sa stanovišta da je riječ o narodu "koji je siromašan, pa bi trebalo da primi jedno pismo u interesu kulturnog ujedinjenja i nacionalne štednje... Mi smo jedan narod, jedan nam je jezik, pa treba da bude i jedno pismo". Na pitanje koje bi to bilo pismo, da li hrvatsko?, Kočić je odgovorio: "Dogovorićemo se". (BHS god. 1910, I zasjedanje, I sv. str. 577). Ovaj Kočićev istup nije mogao naići na odjek u bosanskohercegovačkoj politici, u kojoj je kako kod Srba tako i kod Hrvata pismo dobilo nacionalno obilježje. Ni Kočić se nije više vraćao na pomenuti prijedlog.

zvanični jezik.¹⁵⁾ Poslanicima je bilo stalo zbog birača da se ovo pitanje, o kojem se u javnosti od ranije raspravljalo, još u prvoj sesiji Sabora bar u nekom obliku nabaci.

Ne samo u Bosanskom saboru nego i u predstavničkom tijelu Cisleithanije diskutovalo se o jezičkom pitanju u Bosni. U Odboru za bosanska pitanja Poslaničke kuće Carevinskog vijeća predložio je dr Matko Laginja, poslanik iz Istre, 20. juna 1912. godine rezoluciju po kojoj bi austrijska vlada trebalo da založi svoj uticaj da se još prije konačnog rješenja statusa Bosne i Hercegovine u Monarhiji što skorije u svemu zakonski izjednače prava i obaveze koje proističu iz bosanskohercegovačke zemaljske pripadnosti sa onima koje proizilaze iz državljanstva. Tako bi ubuduće mogli biti namješteni u javnoj službi samo pripadnici Bosne i Hercegovine a službeni jezik svih vlasti i ureda trebalo je da, prema prijedlogu dr Laginje, bude isključivo jezik autohtonog stanovništva. "Označavanje ovog jezika kao hrvatskog ili srpskog i njegova oba pisma (ćirilica i latinica)" trebalo je biti zakonski ravnopravno.¹⁶⁾

Takvi zahtjevi nisu mogli biti prihvaćeni već i zbog tadašnjeg državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, koja nije predstavljala poseban državni teritorij nego je samo bila jedno upravno područje Habsburške Monarhije (§1 Zemaljskog ustava). Stoga ni bosanskohercegovačko zemaljsko pripadništvo nije bilo u tom pogledu izjednačeno sa državljanstvom, pa su se pored zemaljskih pripadnika u

¹⁵⁾ BHS god. 1910. I zasj. I sv. str. 727, 789; Abschrift eines Berichtes der Landesregierung vom 17. 2 1911. (Pr BH 131/1912).

Neposredan rezultat ove složne ali inače u Saboru dosta pomirljivo vođene akcije bio je da je Zajedničko ministarstvo finansija odobrilo 31. 10. 1910. rješenje Zemaljske vlade da natpisi na zgradama odnosno oznake na vratima, prozorima i dr., na željeznici budu istaknute prvo na "srpskohrvatskom", najpre latinicom, zatim ćirilicom i na kraju na njemačkom jeziku. Sve tiskanice za publiku trebalo je da imaju tekst na srpskohrvatskom u oba pisma, a njemački tekst trebalo je da ostane samo na onim tiskanicama na kojim je bio potreban, po mišljenju vlade, s obzirom na poslovni promet a naročito na saobraćaj na priključnim prugama. Međutim, dok je austrougarska uprava pokazivala spremnost da obezbijedi narodnom jeziku prioriteto mjesto u vanjskom saobraćaju, u pogledu internog poslovanja na željeznici ona je stajala na stanovištu neprikosnovene dominacije njemačkog jezika. Interesantno je pak napomenuti da je Ministarstvo ovom prilikom odbilo prijedlog da natpisi na tablama sa upozorenjima pored pruge sadrže pored srpskohrvatskog i turski tekst. ("Die Cyrillica" Pr BH 1994/1914, ABH ZMF BH 12. 242/1910 i ZV 216. 365/1910.) Ove mjere nisu se odnosile na vojnu prugu Banja Luka-Dobrljin na kojoj je njemački jezik bio jedini službeni jezik. Moglo bi se možda pripisati interevenciji Sabora što su već krajem 1910. godine domaći participirali u zapošljavanju na željeznicama u nešto većem broju i omjeru nego ranije osobito kod nižeg osoblja, ali se time nisu bitno mijenjali postojeći odnosi. (Uporedi Bericht, 1911. str. 211. Od 2419 namještenika bilo je 828 zemaljskih pripadnika od kojih je bilo 50 činovnika, 33 podčinovnika, a ostalih 745 činili su niži namještenici). Vlada je i dalje na činovnička mjesta dovodila činovnike iz Monarhije koji nisu znali jezik stanovništva.

¹⁶⁾ Austrijska vlada Bilinskom 30. 7. 1912. (Pr BH 1209/1912).

javnoj službi u Bosni i Hercegovini mogli namjestiti i austrijski i ugarski državljani. U Zemaljskom ustavu nije bilo odredbe analogne § 3 austrijskog temeljnog državnog Zakona od 21. XII 1867. (RGB1 No 142), da su javne službe dostupne samo zemaljskim pripadnicima. Međutim, svakom izjednačavanju zemaljske pripadnosti sa državljanstvom sigurno bi se najenergičnije suprostavili prije svega Mađari, koji su bili vrlo osjetljivi na sve što je moglo imati prizvuk trijalizma. Ugarska vlada je svojevremeno već bila onemogućila da se zajedno sa zakonima koji su publikovani sa Zemaljskim ustavom donese i poseban zakon o bosanskohercegovačkom zemaljskom pripadništvu, jer je u tome vidjela opasnost od stvaranja trećeg državljanstva u Monarhiji.¹⁷⁾

Općenito uzevši, bosanskohercegovačko zemaljsko pripadništvo bilo je manje vrijedno nego austrijsko i ugarsko državljanstvo. Ne samo da stanovnici Bosne i Hercegovine nisu bili u mogućnosti da šalju svoje predstavnike ni u jedan od parlamenata ni delegacija, nego ni sva ona politička i druga prava koja su imali austrijski i ugarski državljani posebno kao činovnici u Bosni i Hercegovini prema Zemaljskom ustavu jednako kao i domaći, nisu ovi posljednji mogli imati u Austriji i Ugarskoj. Ovaj problem, koji je izazivao nezadovoljstvo širih krugova u Bosni i Hercegovini, postajao je sve akutniji i zahtjevi bosanskih saborskih političara za izjednačavanje zemaljskog pripadništva sa austrijskim i ugarskim državljanstvom sve glasniji. Prilike su bile takve da su, i prema ocjeni najviših predstavnika austrougarske uprave, bosanskohercegovački pripadnici bili u Monarhiji građani druge kategorije.¹⁸⁾

Odbijane zahtjeva za isključenje austrijskih i ugarskih državljana iz javne službe u Zemaljskoj vladi se obrazlagalo ne samo položajem Bosne i Hercegovine prema državama Monarhije nego i interesima bosanske uprave. Smatralo se da domaći kadar neće moći ubrzo pokriti potrebe, tako da će zemaljska uprava biti za još nedogledno vrijeme upućena na kandidate iz Monarhije. Uz to se tvrdilo da se time ne tangiraju legitimni interesi domaćeg stanovništva, budući da se uprava pridržava načela da se kandidati iz Monarhije primaju samo onda kad nema odgovarajućeg domaćeg kvalifikovanog kandidata za određeno mjesto¹⁹⁾, mada se u praksi i drukčije postupalo osobito tamo gdje su bila u pitanju odgovorna i rukovodeća mjesta. Momenti čisto političke prirode, te situacija u pogledu upotrebe zvaničnog jezika bili su od

¹⁷⁾ Wekerle Buriánu 12. 7. 1909. (HHStA PA I K. 638, CdM VIIc 12/1, 422).

¹⁸⁾ Denn die gegenwärtigen Verhältnisse sind tatsächlich für das Selbstgefühl der Einheimischen drückend, weil letztere dadurch innerhalb der Monarchie zu Bürgern zweiter Kategorie gestempelt werden. Potiorek Billinskom 8. 8. 1913. (Priv. Reg. 937/1913).

¹⁹⁾ Vortrag Sheks 25. 8. 1912. (Pr BH 1311/1912).

bitnog uticaja kako na mogućnost zaposlenja domaćih ljudi tako još više na njihovo napredovanje u službi. Stoga se u zemlji čak i u okviru minimalnih nacionalnih zahtjeva teži izmjeni postojećih odnosa na području uprave i "nacionaliziranju" činovništva, pri čemu je rješenje jezičkog pitanja trebalo da odigra odlučujuću ulogu. Ovo je više ili manje dolazilo do izražaja pod različitim okolnostima u zemljama austrijske polovine Monarhije, a bilo je politički tada najaktuelnije u Češkoj. Prilike u tom pogledu u ugarskoj polovini, izuzevši specifični položaj Hrvatske, bile su kao što je poznato daleko teže.

U Ministarstvu rata se s posebnim podozrenjem gledalo na političke težnje koje su se ispoljile u Bosanskom saboru i zahtjeve da se pripadnici Monarhije isključe iz zemaljske službe. To je ministar rata Schönaich ocjenjivao kao tendenciju da se Bosna i Hercegovina odvoji od ovisnosti i pripadnosti Monarhiji.²⁰⁾

*
* *
*

Prilikom pregovora koji su se vodili između predstavnika Srpskog poslaničkog kluba i Hrvatske narodne zajednice o uvođenju narodnog kao službenog jezika bio je u ljeto 1910. godine postignut sporazum o ravnopravnosti naziva za jezik,²¹⁾ koji su Srbi nazivali srpskim, a Hrvati hrvatskim jezikom. Međutim, time nisu mogle biti uklonjene razlike između nosilaca srpske i hrvatske građanske politike oko prvenstva jedne ili druge nacionalne oznake za jezik, što je bio prvi predušlov da bi zajednički mogli formulisati nacrt jednog jezičkog zakona. Međutim, i pored različitih nacionalno-političkih maksimalnih programa, na početku rada Sabora ostvarena je srpsko-hrvatska saradnja u duhu proklamovane politike "narodnog jedinstva Srba i Hrvata", za koju su se tada izjasnili Srpski klub i Hrvatska narodna zajednica. Pri tome su za izvjesno vrijeme njihove političke razlike došle u drugi plan.

Zajedničari su u Saboru isticali "virtuelno hrvatsko državno pravo na Bosnu i Hercegovinu" i pozivali se na program iz 1894. o ujedinjenju hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine u okviru Habzburške Monarhije. Međutim, oni su istovremeno naglašavali da kao realni političari uviđaju da Hrvati i Srbi, koji polažu takođe pravo na Bosnu i Hercegovinu, imaju na nju samo golo vlasništvo, "nudam proprietatem". Plodove ovog vlasništva uživali su, po riječima dr Joze

²⁰⁾ Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija 6. 2. 1911 - prepis note (HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc-13).

²¹⁾ M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 41.

Sunarića²²⁾, treći faktori, jer pravo ima valjanosti ukoliko imade moć iza sebe. Iznoseći stavove Hrvatske narodne zajednice Sunarić je smatrao da je neophodno najprije savladati privrednu i kulturnu zaostalost da bi se stvorila pretpostavka za izmjenu postojećih odnosa. Tako su vodeće ličnosti Hrvatske narodne zajednice na ljetnjem zasjedanju Sabora 1910. godine pravile razliku između svojih programskih aspiracija i dnevne politike. Dr Nikola Mandić je u Saboru jednoglasno označio usvajanje rezolucije kojom se tražila revizija Ustava i proširenje kompetencija Sabora, kao prvu etapu "narodnog ujedinjenja", s ciljem "da se narodne sile sjedine i ... da se narod razvije u kulturnom i gospodarskom pogledu". Mandić se zalagao da Sabor usvoji "princip narodnog jedinstva između Srba i Hrvata ... koji su jedni po krvi, jedni po jeziku, a razni po imenu".²³⁾

Za razliku od obzira s kojima su predstavnici Hrvatske narodne zajednice na prvim sjednicama Sabora formulisali hrvatske nacionalne aspiracije, naslovni biskup dr Ivan Šarić je, istupajući u ime Hrvatske katoličke udruge kao sastavnog dijela Čiste stranke prava, zauzeo ekskluzivno stanovište. Pledirajući da se Sabor zauzme da hrvatski jezik postane, umjesto njemačkog, službeni jezik internog poslovanja Zemaljske vlade, Šarić je istovremeno izjavio da je za autonomiju Bosne i Hercegovine ali u hrvatskoj državi u okviru Habsburške Monarhije. Ukazao je na primjer Austrije, u kojoj svaki od 17 dijelova države ima svoj sabor. Po Šariću, autonomija u hrvatskoj državi izgledala bi ovako: "- u Sarajevu bi bio sabor, u Zadru sabor, u Istri, u Zagrebu sabor, a u Zagrebu bilo bi onda i kraljevsko vijeće, naša delegacija". Pripajanje Bosne Hrvatskoj bio je cilj "kojemu mora i Hrvatska katolička udruga svim svojim silama doprinositi, da se oživotvori". To bi po njemu bio spas ne samo za Hrvate nego i za Muslimane i Srbe u Bosni. Međutim, Šarić je pri tome dao izjavu da Hrvatska katolička udruga ne može "priznati na teritoriji kraljevstva Hrvatske nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve ambleme do li hrvatskih..."²⁴⁾

Šarićeva izjava izazvala je buru negodovanja u Saboru. Od nje se odmah ogradio dr Viktor Jankiewicz i istupio iz Hrvatske katoličke udruge uz obrazloženje da on, iako stoji na stanovištu Starčevićeve stranke prava, iz njega ne izvodi "intolerancije i negacije jednog

²²⁾ Dr Jozo Sunarić je polazio od konstatacije da u Bosni i Hereegovini "imadu po znanosti i de facto samo dvije narodnosti i to hrvatska i srpska narodnost". BHS god. 1910, I zasj. I sv. XIII sjednica, str. 265, 266.

²³⁾ Ibidem, XIII sjed. str. 265-266; up. M. G r o s s, op. cit. str. 40-42; M. I m a m o v i ć, op. cit. str. 231-234.

²⁴⁾ BHS god. 1910, I zasj. I sv. XIV sjednica, str. 351-370.

Musliman i Muslimani pisani su u stenografskim izvještajima o sjednicama Sabora, mada ne uvijek konsekventno, velikim početnim slovom M.

životno-snažnog i bratskog srpskog naroda." Dervišbeg Miralem je, u ime Kluba muslimanskih poslanika, protestovao protiv drskosti da se "nama drže lekcije kojoj narodnosti pripadamo" kao i "protiv svih aspiracija da se naša domovina sjedini s Hrvatskom ili sa ma kojom drugom pokrajinom." On je istakao da je geslo Muslimanskog poslaničkog kluba "Bosna Bosancima". Protestujući u ime Kluba srpskih poslanika Pero Stokanović je saopštio odluku Kluba da neće sa zastupnicima Hrvatske katoličke udruge održavati "ni običnih parlamentarnih odnosa" sve dok ne opozovu ono što je u njihovo ime izjavio Šarić.²⁵⁾ Poslanici Hrvatske katoličke udruge našli su se izolovani, što je odgovaralo i nastojanjima suparničke Hrvatske narodne zajednice od otvaranja Sabora. Inače, sam slučaj je predstavljao disonancu u atmosferi početka saborske djelatnosti, koja je obilježena slogom među političkim grupacijama na bazi kritičkog odnosa prema austrougarskoj upravi i oktroisanim ustavnim institucijama. U tom pogledu Sabor je stavljaao kao jedinstven blok vis á vis vlade, prije nego su zakonodavni rad i različiti interesi stranaka doveli do podvajanja i konfrontacija.

Srpski poslanički klub, a naročito intelektualci iz ranije grupe oko lista "Narod" nastojali su da okupe sve političke snage na platformi očuvanja istorijsko-političke individualnosti Bosne i Hercegovine i izgradnji njene autonomije. Pri tome se srpska parlamentarna frakcija, na koju se ustvari svela Srpska narodna organizacija, postavljala vrlo fleksibilno držeći otvorene mogućnosti za saradnju sa svim pravcima s ciljem da u Saboru igra vodeću i odlučujuću političku ulogu. To je došlo do izražaja i u stanovištu koje je iznio dr Nikola Stokanović da će potpuna autonomija Bosne i Hercegovine biti korisna i za one koji žele federalizaciju Austro-Ugarske kao i za one koji žele trijalizam, jer bi mogla da znači početak procesa federalizacije, odnosno zametak trijalizma. Međutim, on je, kao i ostali srpski i muslimanski poslanici, bio protiv da se aktueliziraju historijsko-pravne pretenzije, ističući da Bosna i Hercegovina treba najprije da učvrsti i ojača svoj položaj i da je tek onda kad se osigura samoopredjeljenje njenog stanovništva moguće debatirati o daljoj budućnosti. Ipak, pojedini srpski poslanici ni tada se nisu ustručavali od izjava da je velika Hrvatska i trijalizam obična varka za stvaranje i podržavanje antagonizma među narodima i konfesijama i da predstavlja političku utopiju.²⁶⁾

²⁵⁾ Ibidem.

²⁶⁾ U atmosferi stvorenoj nakon Šarićeve izjave Sabor je 28. 7. 1910. godine donio zaključak da se u budžetu za 1910. umanjí subvencija za obrazovanje svjetovnog klera za oko 30.000 kruna i da se taj iznos dodijeli franjevcima. Prema zaključku Sabora franjevci su za obrazovanje redovničkog klera trebali dobiti 50.000 kruna umjesto 19.380 kruna kako je Vlada predložila. Za nadbiskupsku gimnaziju u

Međutim, i pored toga izgleda da je u vođstvu Hrvatske narodne zajednice tada postojala nerealna nada da će se Srbi u Bosni i Hercegovini, pomirivši se s aneksijom, opredijeliti za priključenje Hrvatskoj. Politički razvoj u Hrvatskoj, gdje je hrvatsko-srpska koalicija podržavala bana Tomašića sklopivši s njim pakt početkom 1910. godine mogao je uticati na orijentaciju Hrvatske narodne zajednice da saraduje sa Srbima. I austrougarski funkcioneri primjećivali su znakove da je impuls za saradnju "došao iz vana", očekujući od hrvatskih političara, koji su vodili politiku u duhu dinastičke odanosti i pomirljivosti, da na ostale "djeluju konsolidirajuće u austrougarskom smislu". S druge strane, Srpski klub je imao posebne razloge da izađe Hrvatima u susret u pogledu priznanja ravnopravnosti naziva jezika i pisma, što je značilo i de facto priznanje hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini. Neposredan povod za to bilo je pitanje otkupa kmetova. Podnošenje vladinog zakonskog nacrtu Saboru o dodjeli zajmova za otkup kmetovskih selišta na fakultativnoj osnovi, već je unio izvjesnu disharmoniju između srpskih i muslimanskih poslanika, koji su inače u političkim i državno-pravnim pitanjima imali bliske stavove²⁷⁾, mada su njihovi krajnji ciljevi bili različiti.

Nakon neuspjeha sondiranja da Srpski i Muslimanski klub povedu pregovore i potraže kompromis u agrarnom pitanju, u Srpskom poslaničkom klubu ojačala je struja koja je bila za to da se pokuša sklopiti politički sporazum sa Hrvatskom narodnom zajednicom i Hrvatskom

Travniku i sjemenište u Sarajevu Sabor je umjesto 115.015 kruna izglasao iznos od 84.880 kruna. U debati su došle do izražaja simpatije prema franjevcima. Tako je Rifatbeg Sulejmanpašić najtoplije preporučio povećanje subvencije označivši to povećanje kao skromno. On je pri tome rekao "da svi Muslimani sa franjevcima simpatišu. S njima smo preko 400 godina u ljubavi i slozi živjeli". Na to je provincijal fra Alojzije Mišić izjavio da je franjevački red stoljećima "s pomoću božjom živio sa svojom braćom Muslimanima i Srbima", naglasivši da je "franjevac uvijek rekao narodu svoje čuvaj i ljubi, a tuđe poštuj, tuđe znaj uvažiti i nikada ne izazivaj". Ovo je pozdravljeno burnim pljeskom, a srpski poslanik, sveštenik Kosta Božić, uputio je poziv "da se svi složimo i da jedan drugog ljubimo". Očito aludirajući na nadbiskupa Stadlera i njegovu okolinu on je postavio pitanje "može li država dozvoliti da neko kaže u zemlji da je tolerancija grijeh?" (BHS god. 1910, I zasj. I sv. XX sjed. str. 619-675). Inače, franjevci, koji su podržavali HNZ, znali su javno ukazivati kako se "Hrvatski dnevnik" natječe sa "Srpskom riječi" da zavađa međusobno narod, muslimane, hrišćane i katolike. Iz redova franjevaca upućivani su apeli da je vjerska i nacionalna tolerancija jedini uvjet opstanku i procvatu svih koji ovdje žive. Napustivši HKU dr Viktor Jankievicz je u svom otvorenom pismu od 10. 8. 1910. oynačio HKU kao "stranku krajnjeg nacionalnog i klerikalnog radikalizma". (Marko K a r a m a t i ć, *Franjevci Bosne Srebrne u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, Sarajevo 1992, str. 306-309 i napomene 96 i 97 na str. 322. BHS god. 1910, I zasj. I sv. V sjednica, str. 53, XIII sjed. str. 282-283, 291-292, XIV sjed. str. 316.

²⁷⁾ Auffenberg: *Memoire über die politische Situation nach Schluss des ersten Sabor - Session*. Sarajevo, August 1910. (Haus-Hof-und Saatsarchiv Wien, Nachlass Franz Ferdinand K. 18); up. M. G r o s s, op. cit. str. 41-42.

katoličkom udrugom²⁸⁾, koje su se tada kao i Srpska narodna organizacija izjašnjavale za obligatni otkup kmetova. Međutim, citirana izjava naslovnog biskupa Šarića u Saboru 19. jula 1910. ozbiljno je poljuljala već trasiranu srpsko-hrvatsku koaliciju, od koje su se osobito plašili muslimanski predstavnici pa su nastojali da je onemoguće.²⁹⁾ Ipak, pregovori koje je ispred Srpskog kluba vodio dr Milan Srškić sa predstavnicima Kluba poslanika Hrvatske narodne zajednice, mada nisu bili formalno okončani, rezultirali su potpisivanjem preliminarnog političkog ugovora od 12. i 13. septembra 1910. Njegovi potpisnici, među kojima i tadašnji predsjednik Hrvatske narodne zajednice dr Nikola Mandić, izjasnili su se za obligatni otkup kmetova i načelo "narodnog jedinstva Srba i Hrvata".³⁰⁾

Na približavanje srpskih i hrvatskih građanskih političara i zaoštavanje odnosa između muslimanskih i srpskih poslanika uticao je i pokret srpskih i hrvatskih kmetova, "štrajk" u Bosanskoj krajini i Posavini u ljeto i jesen 1910. Međutim, odgovorni austrougarski faktori u Bosni i Hercegovini, među kojima i komandant 15. korpusa general Auffenberg, sumnjali su s pravom u iskrenost srpske i hrvatske građanske politike prema kmetovima, s obzirom na carevo ručno pismo od 3. marta 1910. i stavove austrijske i ugarske vlade da je obligativni otkup nemoguće provesti jer takav zakon ne bi bio sankcionisan. Odbijanje vladinog zakonskog prijedloga o fakultativnom otkupu bilo je, prema izvjesnim povjerljivim informacijama koje je dobila Zemaljska vlada, zamišljeno od potpisnika sporazuma kao politički manevar kojim bi se srpski i hrvatski poslanici iskupili pred svojim biračima. U slučaju da bi Vlada isti zakonski akt ponovo podnijela sljedeće godine Saboru, oni bi glasali za njega kao jedino moguće rješenje. Inače, kmetovski nemiri bili su vrlo neugodni kako hrvatskim tako i onim srpskim političarima koji su težili da se izbjegne sukob s Vladom i postigne određeni kompromis sa muslimanskim poslanicima.³¹⁾

Međutim, srpsko-hrvatski politički pakt nije mogao biti perfektuiran jer ga većina u Hrvatskom klubu nije prihvatila. Zvanično izaslanstvo Kluba na pregovorima sa srpskim poslanicima izjavilo je da ima odriježene ruke, što je ustvari značilo da se odriče principa utvrđenih u sporazumu koji je raniji predsjednik Hrvatske narodne

²⁸⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. III sv. str. 1178.

²⁹⁾ Auffenberg: *Memoire über die politische Situation...*

³⁰⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. III sv. LX sjednica, str. 1024, 1025, 1075, LXIII sjed. str. 1117-1119, LXV sjed. str. 1179-1185.

³¹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 12. 11. 1910. telegram (Pr BH 1778/1910) i kao nap. 29.

zajednice dr Nikola Mandić bio potpisao.³²⁾ Uzroci što nije došlo do realizacije srpsko-hrvatskog političkog saveza leže u neprevaziđenim suprotnostima između srpske i hrvatske politike koje su proizlazile iz neriješenog državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. Ovo je naročito dolazilo do izražaja u različitoj interpretaciji pojma "narodnog jedinstva", ravnopravnosti pisama i nacionalnih oznaka za jezik. Čak i u trenutku kada je 1910. godine izgledalo da je uklonjen nesporazum oko naziva jezika, "Srpska riječ", kao organ Srpskog poslaničkog kluba, tumačila je pojam ravnopravnosti pisama tako da bi ćirilici kao "pismu većine" trebalo da pripadne prvenstvo. S druge strane, zajedničari su isticali da bi usvajanje zahtjeva za prvenstvo ćirilice bio znak srpske hegemonije, koji oni nisu mogli prihvatiti. Osim toga, vođstvo Hrvatske narodne zajednice nije uopšte bilo spremno da uđe u jednu koaliciju sa Srbima koja bi mogla dobiti opozicioni karakter, i to tim prije što je u Hrvatskoj došlo do prekida kratkotrajne saradnje između bana Tomašića i hrvatsko-srpske koalicije koja je ponovo otišla u opoziciju.³³⁾

Još početkom oktobra 1910. Vojislav Šola, član Predsjedništva Sabora, osporio je u razgovoru sa sekretarom srpskog poslanstva u Beču ispravnost programskog zahtjeva o obaveznom otkupu kmetova, koji je srpsko političko vođstvo postavilo prvi puta povodom saborskih izbora. Šola, i sam veleposjednik koji je imao kmetove, izražavao je bojazan od socijalnih i političkih posljedica obaveznog otkupa. Pri tome je u biti dijelio mišljenje Zemaljske vlade da bi takva mjera dovela do brze pauperizacije seljaka koji bi izgubili svoje male posjede i potakla ponovno masovno iseljavanje Muslimana. Međutim, Šola je posebno naglašavao opasnost od brzog prelaska zemlje u ruke stranih kapitalista koji bi na nju naselili tuđi elemenat iz Monarhije, pa bi u relativno kratkom vremenu došlo do promjene stanovništva "ove čisto slovenske zemlje". Prema Šoli "Muslimani, braća Srba i Hrvata po krvi i jeziku", usvajanjem obligatnog otkupa kmetovskih selišta bili bi otjerani iz zemlje da se, sa 150 miliona gotovog novca koji bi ponijeli iz Bosne i Hercegovine, nasele u Makedoniju i Staru Srbiju. Muslimani bi postali nepomirljivi neprijatelji Srba, a šteta po srpske interese bila bi, po mišljenju Miroslava Spalajkovića, načelnika Ministarstva spoljnih poslova Srbije, time još veća što bi mržnja novih

³²⁾ Dr Nikolu Mandića je na položaju predsjednika Hrvatske narodne zajednice zamijenio dr Jozo Sunarić. BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, str. 1117, 1118, 1179. i 1185. Up. M. G r o s s, op. cit. str. 41-45. Ispred Srpskog kluba pregovore sa Hrvatima vodio je dr Milan Srškić.

³³⁾ Vidi: M. G r o s s, op. cit. str. 41-45; Kosta M i l u t i n o v i ć, *Hrvatsko-srpska koalicija*. u: Istoriji srpskog naroda, šesta knjiga, prvi tom, Beograd 1983, str. 478-480.

muhadžera prema Srbiji i srpskom elementu bila još jača nego što je kod muhadžera iz ranijih vremena. U slučaju da Sabor izglasa obavezni otkup, Šola je ukazivao da će ga Vlada raspustiti i na novim izborima dobiti većinu kakvu želi. Time bi bila poremećena postojeća, po njemu izvanredno povoljna parlamentarna konstelacija. Smatrao je da treba privoliti srpske i hrvatske poslanike da glasaju za fakultativni otkup i ukazao na teškoće koje su u tom pogledu dolazile od srpske inteligencije, u čijim su se redovima nalazili glavni zastupnici ideje o obliгатnom otkupu. Stoga se Šola obratio vladi Srbije s molbom da pred zasjedanje Sabora, putem štampe i slanjem podesnih mladih ljudi u Sarajevo, utiče da srpski poslanici prihvate fakultativni otkup. Pri tome se pozivao i na stanovište ministra Buriána da je zakon o fakultativnom otkupu privremen i da će se za nekoliko godina moći provesti obavezan otkup u sporazumu svih interesenata. Muslimani bi dobili vremena da prebole ranu koju im je zadala aneksija, da se pripreme za novo vrijeme te, prema ovom vrlo optimističkom gledanju, novac koji bi dobili dobrovoljnom prodajom svoje zemlje mogli bi da ulože u industrijska, trgovačka, zanatska i druga preduzeća.³⁴⁾

Poslije propalih pregovora sa Hrvatima, vođstvo Srpskog saborskog kluba ponovo se obratilo Muslimanima, sa kojima je još na početku rada Sabora, prije izbijanja kmetskog pokreta, imalo izvjesne bezuspješne kontakte u vezi sa rješavanjem agrarnog pitanja. Novi srpsko-muslimanski pregovori počeli su, zapravo, tek nakon što su se Muslimani solidarisali sa Hrvatima i zajedno s njima na sjednici Sabora 26. novembra 1910. izjasnili da se iz zemaljskih sredstava subvencionira održavanje nekoliko operskih i dramskih predstava u Sarajevu Kraljevskog hrvatskog narodnog zemaljskog kazališta iz Zagreba. Muslimani su prethodno u peticionom odboru, kao i Srbi, bili protiv toga, ali u plenumu Sabora izmijenili su stanovište tako da su Srbi ostali u manjini. Diskusija o ovom pitanju bila je indikator stanja političkih i međunacionalnih odnosa i pokazala je koliko su bile iskrene parole građanskih političara o narodnom i kulturnom jedinstvu. Istina, govornici iz redova srpskih radikalnih poslanika (Simo Eraković, Kosta Majkić, Gavro Gašić, Stevo Kaluđerčić, Matija Popović, dr Živko Nježić) nisu direktno motivirali svoje odbijanje time što je u pitanju gostovanje jednog hrvatskog pozorišta. Oni su se samo izjašnjavali protiv toga da se sredstva prikupljena od seljačke muke i znoja daju "za uživanje i zabavljanje građana". Pri tome je lansirana i parola: "Prvo moramo imati hljeba, pa onda prosvjetu!"³⁵⁾

³⁴⁾ Đorđe Mikić, *Aktivnost Vojislava Šole 1910. godine na usvajnju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zbornik, Banjaluka 5/1984, str. 203-212.

³⁵⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. II sv. str. 351-356; Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 26. 11. 1910. (Pr BH 1752/1910).

U pregovorima između delegacija Srpskog i Muslimanskog kluba srpski predstavnici su bezuspješno pokušavali postići sporazum sa Muslimanima o agrarnom pitanju. Srpski pregovarači su prihvatili princip fakultativnog otkupa kmetova ali su, s obzirom na svoje biračko tijelo i okolnost što je najveći dio kmetova bio iz redova Srba, tražili da se pojača stabilnost kmetovskog posjeda i bitno ograniče prava zemljoposjednika, formulišući to u posebnom nacrtu zakona (lex Stojanović). Uz to su prodlagali da se zakonski nacrt o otkupu kmetova modifikuje u zakon o dodjeli hipotekarnih zajmova općenito poljoprivrednicima a ne samo kmetovima. Muslimansko političko vođstvo odbilo je ove prijedloge i zahtijevalo preduzimanje mjera za obezbjeđivanje prava zemljoposjednika i znatno proširenje njihovih ovlaštenja (lex Halilbašić). Vodeći tajne pregovore sa Srbima, muslimansko vođstvo, u čijoj su politici dominirali interesi veleposjednika, u isto doba je kontaktiralo i sa Hrvatima. Napustivši princip obaveznog otkupa kmetova, vođstvo Hrvatske narodne zajednice orijentisalo se na saradnju sa Vladom i muslimanskim predstavnicima u namjeri da na taj način postigne određene nacionalno-političke ciljeve.

Pregovarajući sa muslimanskim predstavnicima Srpski klub je u isto doba nastojao i da Vlada prihvati njegove prijedloge u pogledu agrara. Početkom decembra 1910. predstavnici Kluba Vojislav Šola, dr Nikola Stojanović i dr Jovo Simić saopštili su Vladi da su spremni za sada da se zadovolje fakultativnim otkupom, iako još uvijek daju prednost obligatnom i ne napuštaju ovaj princip pro foro interno. Promjenu svoga stava obrazložili su slijedećim momentima: 1. uvidjeli su da se obligatni otkup ne može sprovesti; 2. ako se bar nešto učini za kmetove možda će se izbjeći povratak sličnih ili još jačih kmetovskih nemira u slijedećoj godini; 3. popuštanjem u ovom pitanju oni žele dati dokaz svoje političke zrelosti i otvoriti Zemaljskoj vladi i Zajedničkom ministarstvu finansija izlaz iz teške situacije koja bi nastupila ako bi se odbacio njihov prijedlog. U slučaju da Vlada obeća da će usvojiti njihove prijedloge, oni bi se obavezali da u Saboru obrazuju potrebnu većinu i jasno su stavili do znanja da će njihovo držanje prema budžetu za 1911. biti ovisno od susretljivosti Vlade u agrarnom pitanju, kao i u pitanju reforme postupka u šumskim prekršajima koje su na ljetnjem zasjedanju pokrenule sve stranke.³⁶⁾

Cilj Srpskog kluba je bio da se osujeti stvaranje hrvatsko-muslimanske koalicije i izbjegne situacija u kojoj bi se Srbi u Saboru našli u manjini i opoziciji. S druge strane, iz obzira prema velikoj masi srpskih kmetova i seljaka, oni su smatrali neophodnim da mogu

³⁶⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 4. 12. 1910. telegram (Pr BH 1883/1910), Pitner Benku 11. 12. 1910. (Pr BH 46/1910).

ukazati bar na neke rezultate svoga rada u prilog poboljšanja njihovog položaja. Međutim, sporazum sa Vladom nije mogao biti postignut, iako je na tome naročito radio odjelni predstojnik Zemaljske vlade baron Pitner, koji je važio kao eksponent mađarske politike i zalagao se za saradnju Vlade sa Srbima. On je bio protiv hrvatsko-muslimanske koalicije smatrajući da bi bio opasan eksperiment obrazovati vladinu većinu od stranaka koje se nalaze pod uticajem tako nepouzdanih političara tipa jednog Šerifa Arnautovića i Nikole Mandića. Majoriziranje Srba od strane takve većine imalo bi, po Pitnerovoj ocjeni, kao posljedicu jačanje u redovima srpskih poslanika radikalnih elemenata, koji bi mogli dobiti prevagu.³⁷⁾

Ministar Burián je pod utiskom kmetovskih nemira u oktobru 1910. uspaničenim muslimanskim predstavnicima čak sugerisao ustupke i postizanje kompromisa sa Srbima uvođenjem kesima, podjele kmetskog posjeda ili prodaje.³⁸⁾ On u načelu nije bio ni protiv inicijative predstavnika Srpskog kluba u pogledu jačanja kmetovskog prava i stabilnosti kmetovskog posjeda, ali je istovremeno ispoljio rezerve u pogledu odgovarajućih garancija za prava zemljoposjednika. Potom je svoj odnos prema pomenutoj inicijativi u januaru 1911. godine učinio ovisnom od njenog prihvatanja od drugih poslaničkih klubova. Imajući u vidu stranačke obzire i interese pretežno muslimanskih zemljoposjednika, Burián je davao prednost da se muslimansko-hrvatskoj većini omogući da glasa za vladin prijedlog agrarnog zakona kao privremenom srednjem rješenju. Agrarna konferencija Zemaljske vlade zauzela je početkom marta 1911. decidirano stanovište da je lex Stojanović krajnje jednostran i neprihvatljiv kako za zemljoposjednike tako i za upravu, uz istovremenu konstataciju da bi za zemljoposjednike obligatni otkup bio povoljniji od usvajanja pomenutog zakona.³⁹⁾ Ova gledišta omogućiće afirmaciju muslimansko-hrvatske provladine koalicije, koja se u dokumentima prvi puta spominje početkom januara 1911. godine. Koalicija se javlja kada hrvatski i muslimanski

³⁷⁾ Hamdija K a p i dž i ć, *Ispisi iz bečkih arhiva o predhistoriji prvog svjetskog rata*, Glasnik ADA BiH, 10/11 - 1970/1971, str. 526.

³⁸⁾ Muslimanska deputacija kod Buriána 23. 10. 1911. (Pr BH 1673/1911) Kesim je jedna vrsta pridržničkog odnosa na bazi ugovora na neodređeno vrijeme s tim što zemljoposjednik treba umjesto trećine da dobije unaprijed određenu količinu haka u naravi ili novcu. Ovakvi odnosi uspostavljeni su poslije okupacije u nekim kotarevima istočne Hercegovine. Vidi Hamdija K a p i dž i ć, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958. str 46; Nusret Š e h i ć, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980, str. 280 i dalje.

³⁹⁾ Burián Benku 6. 12. 1910. (Pr BH 1883/1910), isti istom 11. 1. 1911. Benko Buriánu 13. 1. 1911. (Pr BH 46/1911), Burián Zemaljskoj vladi 9. 2. 1911. (Pr BH 150/1911), Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 9. 3. 1911. (ZV Präs. 817/1911).

predstavnicima nastupaju zajednički pomirljivo u krizi, koja je nastala oko utvrđivanja dnevnog reda nastavka saborske sesije, a prvi puta je javno istupila u plenumu Sabora prilikom rasprave o poštanskoj štedionici.

Nacrt zakona o poštanskoj štedionici podnesen je Saboru i uzet u pretres u njegovim odborima u novembru 1911, u složenoj unutrašnjo-političkoj situaciji kada se odnosi između pojedinih nacionalno-političkih grupacija još nisu bili dovoljno iskristalizirali. Sabor je za mjesec dana rada u jesen 1910. (7. 11. - 7. 12. 1910.) usvojio nekoliko politički nebitnih vladinih nacrtu u mirnoj atmosferi i gotovo bez diskusije (zakon o mjerama, o selekciji bikova, o selekciji atova, o parnim kotlovima, o uračunavnu dijela činovničkog dodatka u penzije). Međutim, težište političkog rada bilo je izvan plenumskih sjednica Sabora i samo je njegov izvjesni eho tada dopirao u javnost i saborsku dvoranu.

Za vrijeme zimskih ferija, prvaci saborskih klubova i Predsjedništvo Sabora, na sastanku održanom januara 1910. dogovorili su se, na poticaj potpredsjednika Srpskog kluba dr Milana Srškića, da će tek u maju, odnosno junu uzeti u pretres u Saboru budžet za 1911. godinu, ako Vlada ne pokaže dobru volju i ne ispuni određene uslove. Kao prvo traženo je da se u Saboru usvojena novela o postupku u šumskim štetama, kojom se predviđalo učešće porotnika pri odlučivanju o krivnji (lex Srškić), do 16. januara 1911. preporučiti vladaru za sankcionisanje, kao i rezolucija Sabora u pogledu amnestije za šumske delikte. Osim toga, Vlada je trebala da dopusti da Sabor od 1. februara, prije budžeta, pretrese četiri prijedloga čiji su inicijatori bili poslanici. Pored prijedloga zakona o uređenju agrarnih odnosa Nikole Stojanovića, na dnevni red Sabora trebalo je da dođe prijedlog rezolucije Rifatbega Sulejmanpašića (da se šumski sporovi između privatnih lica i erara prenesu sa upravnih vlasti na sudove) i zakonski prijedlog hrvatskog poslanika Jankiewicza (oslobođenje od biljega i taksa pri otkupu kmetovskih selišta), a nagoviješten je i prijedlog zakona o zvaničnom jeziku, koji će uskoro podnijeti dr Nikola Mandić. Za one zakone koji dobiju većinu u Saboru Vlada bi bila obavezna da izdejstvuje sankciju istovremeno kada bude sankcionisan i budžet za 1911. godinu.⁴⁰⁾

Na donošenje ovakvih zaključaka uticao je težak položaj poslanika (ne samo srpskih) u odnosu prema svojim biračima. Poslanici su smatrali da su bili vrlo susretljivi prema Vladi, naročito votirajući budžet za 1910, ali da Vlada mnoge njihove želje i prijedloge nije uzela u obzir. Iznosen je podatak da se niz poslanika više ne usuđuje pokazati

⁴⁰⁾ Pitner Buriánu 3. 1. 1911. (Pr BH 14/1911).

u svojim izbornim kotarevima. Zbog toga su politički prvaci uslovljavali izglasavanje budžeta za 1911. godine obećanjem Vlade da će biračima moći nešto pozitivno pokazati.⁴¹⁾

Zaključci sastanka od 3. januara 1911. dali su povoda civilnom adlatusu baronu Benku za pesimističku ocjenu kako je situacija takva da bi se moralo pristupiti raspuštanju Sabora. Benko je smatrao da se ne može očekivati izmjena stavova vodećih личности i da je samo u pitanju izbor načina kako raspustiti Sabor. On je mislio da je to najbolje učiniti onda ako Sabor, kada se ponovo sastane, ne bude htio da u prvom redu pristupi pretresanju budžeta.⁴²⁾ Sa Benkovim mišljenem bio je potpuno saglasan zemaljski poglavar general Marijan Varešanin. Prema njegovim ocjenama, parlamentarna budućnost zemlje bi se kompromitovala "ako bi se popustilo prepotentnim zahtjevima Sabora". Međutim, i on je bio za to da se mora pokušati da Sabor usvoji budžet, jer je bio uvjerenja da iz novih izvora nikako ne bi moglo proizići umjerenije i prema Vladi uvidavnije predstavničko tijelo.⁴³⁾ Ovo je bilo prvi put od otvaranja Sabora da se ozbiljno pomišljalo na njegovo raspuštanje. U narednom razdoblju, do prvog svjetskog rata, to će se ponoviti u nekoliko navrata.

Međutim, ministar Burián je tad smatrao preuranjenim da se razmatra pitanje raspuštanja Sabora. On je preporučivao da Vlada prethodno pokuša taktizirati i da odgodom sjednica dobije u vremenu. Tako bi se pokazala izvjesna susretljivost u pogledu pretresanja manje važnih prijedloga koje iniciraju poslanici, ali da se oni ne bi pretpostavili pretresanju budžeta i zakona o otkupu kmetava.⁴⁴⁾

Pokušaj da saborski prvaci zauzmu odlučan zajednički stav prema Vladi bio je unaprijed osuđen na neuspjeh. Prijedlozi koje su podnosili pojedini poslanici po pravilu su produbljivali postojeće političke razlike (rezolucija Sulejmanpašića, zakonski nacrti Jankijevića, Stojanovića, Halilbašića, Mandića i dr.). Neposredno po usvajanju zajedničkih zaključaka na sastanku 3. januara 1911, članovi Predsjedništva Sabora dr Safvetbeg Bašagić i dr Nikola Mandić pravdali su se u povjerljivim razgovorima sa baronom Benkom da su bili iznežadeni prekomjernim zahtjevima srpskih vođa i obećali su da će provladina hrvatsko-muslimanska koalicija usvojiti budžet.⁴⁵⁾

Zajednički pomirljivi nastup hrvatskih i muslimanskih predstavnika na novim sastancima prvaka saborskih klubova sa Predsjedništvom

41) Ibidem.

42) Benko Zajedničkom ministarstvu finansija 3. 1. 1911. (Pr BH 14/1911).

43) Varešanin Zajedničkom ministarstvu finansija 4. 1. 1911. (Pr BH 27/1911).

44) Burián Zemaljskoj vladi 5. i 9. januara 1911. (Pr BH 14 i 30/1911).

45) Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 6. 1. 1911. (Pr BH 30/1911).

Sabora, koji su održani 13. i 14. januara 1911, omogućili su da se postigne kompromis u smislu Burianovih intencija. Tome su doprinijeli i srpski poslanici koji nisu insistirali na svim postavljenim zahtjevima, jer su se pribojavali raspuštnja Sabora i raspisivanja novih izbora. Postignut je dogovor da ponovni rad Sabora počne 23. januara 1911. godine pretresanjem zakonskog nacрта o poštanskoj štedionici. Pored njega, trebalo je da Sabor pretrese prijedloge poslanika, lex Jankiewicz i rezoluciju Rifatbega Sulejmanpašića, kao i zakon o obaveznom pohađanju osnovnih škola sve dok ne bude u Budžetskom odboru pripremljen prijedlog budžeta. Civilni adlatus je sa svoje strane obećao prvacima saborskih poslaničkih klubova da će se pri sastavljanju programa rada voditi računa o željama Sabora, ukoliko bude osigurana rasprava o najvažnijim vladinim prijedlozima.⁴⁶⁾

Sedmodnevna saborska rasprava o zakonu o poštanskoj štedionici (od 24. januara do 1. februara 1911.), u čijem je centru bilo pitanje zakonodavnih kompetencija Sabora u odnosu na naredbodavnu vlast krune, završila se tako što je muslimansko-hrvatska većina izašla u susret Vladi i usvojila podneseni zakonski prijedlog nakon burnih protesta i opstrukcije srpskih poslanika. Ovaj poraz je Srpskom poslaničkom klubu pao tim teže jer je on pretendovao na vodeću ulogu i hegemoniju u Saboru. Njegov istaknuti član, dr Nikola Stojanović, izjavio je docnije za vrijeme budžetske debate, da su "Srbi kao relativna većina pozvani faktično da igraju glavnu ulogu". Civilni adlatus baron Benko pisao je 18. januara 1911. kako Srbi svojim brojem i temperamentom određuju držanje Sabora. Srpskim poslanicima polazilo je za rukom da, čak i kada su se kao manjina našli u opoziciji, daju svoj pečat radu Sabora. Za držanje srpskih poslanika bila je od značaja okolnost što je srpski narod u Bosni i Hercegovini, pored najvećeg broja seljaka-kmetova, imao i najrazvijeniju buržoaziju i građansku inteligenciju.⁴⁷⁾

Obrazovanje muslimansko-hrvatske koalicije, koja se u debati o poštanskoj štedionici konfrontirala sa Srpskim klubom imalo je kao neposrednu posljedicu ostavku Dervišbega Miralema na položaj predsjednika Kluba muslimanskih poslanika i istup iz Kluba dr Murata Sarića, koji se, inače, deklarirao kao Srbin. To je potaklo da iz stranke takođe istupe Vasvibeg Bišćević i Salihaga Kučukalić, koji su bili pristaše umrlog Alibega Firdusa, ali su se protiv volje potčinjavali vođstvu Šerifa Arnautovića. Ovi disidenti, zajedno sa Bećirbegom Gradašćevićem i Osmanbegom Pašićem, obrazovaće posebnu političku

⁴⁶⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami pismo od 14. 1. 1911. (Pr BH 60 i 77/1911).

⁴⁷⁾ Vidi Dž. J u z b a š i ć, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, Prilozi 18/1981, str. 268-271.

grupu sa Dervišbegom Miralemom na čelu. Takođe, u decembru 1910. i januaru 1911. dolazi do osipanja Srpskog poslaničkog kluba. Simo Eraković, dr Risto Božić i dr Živko Nježić napustili su Srpski klub pridruživši se kao radikalni opozicioneri Petru Kočiću, koji je još u jesen 1910. konačno istupio iz Srpskog poslaničkog kluba.

Međutim, koalicija se prilikom svog prvog nastupa, po ocjeni Vlade, pokazala prilično nepouzdanom. Tek nakon intervencije odjelnog predstojnika Adalberta Sheka, poslanici Hrvatske katoličke udruge u zadnji čas su pristali da glasaju sa hrvatskim i muslimanskim poslanicima. Svoje ustezanje objašnjavali su time što im Vlada ni u čemu ne izlazi u susret. Ovu taktiku ponovili su poslanici Hrvatske katoličke udruge i docnije, prilikom glasanja za budžet za 1911. godinu, kako bi izdejstvovali podršku Vlade za dobijanje zajma u svrhu saniranja lošeg finansijskog stanja sarajevske nadbiskupije.⁴⁸⁾

Konfrontacija između predstavnika većine i Srpskog kluba nastavila se početkom februara 1911. oko utvrđivanja radnog programa Sabora. Srbi su osobito insistirali da se u plenumu na dnevni red stavi lex Stojanović uslovljavajući time svoj odnos prema budžetu. To je, po ocjeni barona Benka, srpskim političarima bilo potrebno radi spasavanja vlastite časti, makar Sabor i odbio zakon. Na to su predstavnici Hrvata, podržani od Muslimana, postavili protuzahjev. U slučaju da se udovolji zahtjevu Srba, tražili su da se Mandićev nacrt zakona o zvaničnom i nastavnom jeziku, neprihvatljiv za Srbe zbog nominacije narodnog jezika "hrvatski ili srpski", pretresa u Saboru prije budžeta. Predviđajući burne scene ako bi se ova dva zakona našla na dnevnom redu, Safvetbeg Bašagić, tadašnji predsjednik Sabora, bio je uvjeren da Srbi žele na svaki način razbiti muslimansko-hrvatski blok. Po Bašagiću, Srbi će radije izazvati raspuštanje Sabora nego dopustiti postojeće stanje u stranačkim odnosima.⁴⁹⁾ Međutim, kada se baron Benko ponadao da će politička napetost između stranaka popustiti, da će Srbi povući lex Stojanović a Hrvati jezički zakon, srpski predstavnici u Budžetskom odboru dr Milan Srškić, dr Uroš Krulj i dr Jovo Simić dali su 7. februara 1911. ostavke na dužnost izvjestitelja odbora u znak protesta zbog odnosa Vlade prema srpskim zahtjevima. Tom prilikom je dr Jovo Simić, u ime svih srpskih poslanika uključujući i disidente, saopštio zaključak srpskih poslanika da neće glasati za budžet za 1911. godinu. Na ovo su sutradan

⁴⁸⁾ Ibidem.

⁴⁹⁾ Benko Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami od 31. januara i 4. i 5. februara 1911. (Pr BH 133, 154, 161 i 162/1911).

reagovali muslimanski i hrvatski predstavnici tako što su na sastanku šefova poslaničkih klubova i saborskog Predsjedništva zahtijevali da se oba agrarna zakona, lex Halilbašić i lex Stojanović, zajedno sa jezičkim zakonom nađu prije budžeta na dnevnom redu Sabora. To su Srbi bili prihvatili, ali je Vlada odbila jer su, pored ostalog, pomenuti zakoni sadržavali odredbe koje su bile suprotne intencijama Vlade.⁵⁰⁾ Inače, "Srpska riječ" je 2. februara 1911. obavijestila javnost da svi srpski poslanici stoje na stanovištu obligatnog otkupa kmetova jer su na tom programu i bili izabrani.⁵¹⁾

Međutim, taktiziranje kako srpskih tako i hrvatskih političara u odnosu na agrarno pitanje i dalje se nastavilo. Kada je Šćepan Grđić na sjednici agrarnog odbora Sabora 7. marta 1911. tražio u ime Srpskog poslaničkog kluba da se donese rezolucija kojom bi se pozvala Vlada da povuče zakonsku osnovu o fakultativnom otkupu i podnese novu o obligatnom otkupu kmetovskih selišta, muslimanski i hrvatski predstavnici su to odbili izjašnjavajući se za vladin prijedlog. Međutim, kako srpski predstavnici, koji su se u agrarnom odboru izjasnili protiv, tako i hrvatski koji su glasali da se vladin prijedlog agrarnog zakona uzme u pretres, decidirano su izjavili da time ne prejudiciraju svoje kasnije držanje u saborskom plenumu.⁵²⁾

I dok su stranački lideri vodili međusobne rasprave i kontaktirali sa Vladom daleko od očiju javnosti, istovremeno su hrvatski poslanici u Saboru prilikom zasjedanjâ, koja su prethodila budžetskoj debati a tangirala su agrarnu problematiku, nastupali zajedno sa muslimanskim. Pri tome su zazimali i stavove koji su bili suprotni gledištima Vlade. U novoj političkoj konstelaciji Hrvati su iz obzira prema Muslimanima odustali od zakona o oslobođenju od pristojbi i biljega kod otkupa kmetovskih selišta (lex Jankiewicz), koji je svojevremeno predložila Hrvatska narodna zajednica a pozdravili Srbi. Muslimanski predstavnici su smatrali zakon jednostranim, jer zanemaruje siromašne zemljoradnike koji nisu kmetovi. Izlazeći u susret svojim koalicionim partnerima sa hrvatske strane iniciran je u plenumu ad hoc prijedlog zakona Nikole Čurića i drugova "o oslobođenju pristojbine i biljegovine kod pravnih poslova u korist težačkog staleža". I pored ozbiljnih prigovora Srba što novi prijedlog uopšte ne pominje

⁵⁰⁾ Benko Zajedničkom ministarstvu finansija 6. 2. 1911. (Pr BH 169/1911), telegrami i izvještaj od 8. 2. 1911. (Pr BH 179, 182, i 189/1911).

⁵¹⁾ O srpskoj politici u odnosu na agrarno pitanje i međustranačkim odnosima u Saboru upoređi Karl K a s e r, *Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909-1911)*, 22/1986, Prilozi str. 63-90.

⁵²⁾ Sjednicu agrarnog odbora napustio je Petar Kočić. Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 8. 3. 1911. (Pr BH 345/1911).

kmetove, ovaj zakon je na kraju jednoglasno usvojen u Saboru 7. februara 1911. godine.⁵³⁾ Glasanje je bilo čisto politički motivirano jer su poslanici bili unaprijed upozoreni da je novi prijedlog, za razliku od lex Jankiewieza, iz finansijskih razloga neprihvatljiv za Vladu, pa zato nije mogao biti ni sankcionisan niti stupiti na snagu.

Znakovito je da je upravo dr Nikola Mandić, prilikom rasprave o rezoluciji Rifatbega Sulejmanpašića, nastojao pravno argumentovati zahtjev predlagača da Zemaljska vlada podnese zakonsku osnovu po kojoj bi se šumski sporovi između erara i privatnih osoba prenijeli iz nadležnosti političkih vlasti na redovne sudove. Pri tome je Mandić zastupao mišljenje da je po Ramazanskom zakonu tesaruf na šumu isto onako privatnopravnog karaktera kao i tesaruf na ostalu mirijsku zemlju, tj. da ima svojstvo modernog privatnog vlasništva. Iz toga je slijedio zaključak da su i ćiflučki odnosi privatnopravnog karaktera, na čemu je posebno insistirala muslimanska strana. Ovo je bilo suprotno stavu Zemaljske vlade i mišljenju koje je u ime Vlade prethodno u toku debate iznio odjelni predstojnik Adalbert Shek. Za Sheka, tesaruf nije bio vlasništvo u punom smislu - dominium plenum, nego "poseban pojam, koji je više nego posjed, a manje nego vlasništvo". Iz ovog kao i drugih razloga, Vlada je zauzela negativan stav prema predloženoj rezoluciji i u tome dobila podršku srpskih poslanika. Srbi su vidjeli u predloženoj rezoluciji težnju da se agrarno pitanje rješava parcijalno i jednostrano (dr Nikola Stojanović) i insistirali su da se riješi cijeli kompleks odnosa između kmeta i age, koji su smatrali da je javnopravnog karaktera. Uz to su isticali da u Bosni nikada nije bilo čistog prava vlasništva na šume (dr Milan Srškić). Zato su bili solidarni sa stavom Vlade da sudovi nisu pozvani da odlučuju u šumskim sporovima s obzirom na socijalno-političku dimenziju ove materije. Rezolucija je, međutim, bila izglasana od strane većine⁵⁴⁾, što svjedoči koliko je sa hrvatske strane bio pridavan značaj odnosima sa Muslimanima, od kojih se osobito očekivala podrška pri rješavanju jezičkog pitanja u smislu hrvatskih zahtjeva.

⁵³⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. II sv. str. 699-737, 757.

⁵⁴⁾ Ibidem, str. 757-779, BHS god. 1910/11, I zasj. III sv. str. 794-807.

IV

HRVATSKO-MUSLIMANSKI PAKT I NOVI RASPORED POLITIČKIH SNAGA

Hrvatski političari vidjeli su u hrvatsko-muslimanskom bloku pogodno sredstvo koje će im omogućiti da sarađujući s vladom u bosanskohercegovačkoj politici, a naročito pri rješavanju kulturnih i privrednih pitanja u Saboru, igraju dominirajuću ulogu. To je dalo povoda novom predsjedniku Hrvatske narodne zajednice dr Jozi Sunariću da izjavi: "Skršili smo Srbe". U novostvorenoj političkoj konstelaciji Srpski klub je odlučio da prilikom debate o budžetu za 1911. izrazi nepovjerenje vladi i pređe u lojalnu opoziciju uz obrazloženje da vlada nije pokazala potrebnu predusretljivost prema zahtjevima srpskih poslanika u pogledu agrara kao i prema željama Sabora kao cjeline, izraženim u njegovim rezolucijama. Najposlije je kao najznačajnije istaknuto da Vlada želi stvoriti većinu u Saboru protiv Srba. Pri tome je ponovljeno da ostvarenje autonomije Bosne i Hercegovine u okviru Habsburške Monarhije na njenim postojećim državno-pravnim temeljima predstavlja credo srpske politike poslije aneksije. Obrazlažući taj stav kao opredjeljenje Srpskog kluba za realpolitiku, dr Milan Srškić je istakao da se dualistička osnova Monarhije "pokazala kao izvrstan instrument državnog sklopa", koji je dao Monarhiji ugled velike sile. On je naglasio da se Srbi nikad neće identifikovati sa hrvatskim državno-pravnim aspiracijama i osudio je stanovište Hrvatske narodne zajednice, koja je sada kao uslov za savezničke odnose sa Srbima zahtijevala od ovih da priznaju hrvatski državno-pravni program. Takvu politiku Srškić je označio kao štetnu jer samo usporava proces nacionalnog osvješćavanja u smislu "narodnog jedinstva i potpunog asimilovanja Srba i Hrvata".¹⁾

Na ljetnjem zasjedanju Sabora 1910. lideri Hrvatske narodne zajednice izjašnjavali su se za "narodno jedinstvo" Srba i Hrvata i

¹⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. III sv. LX sjed. str. 1009-1023, LXXV sjed. str. 1569.

izražavali su stanovište da je riječ o dva naroda "koji su jedni po krvi, jedni po jeziku, a razni po imenu". Početkom 1911. oni su raterirajući od ranijih gledišta isticali da, zbog odnosa Srba prema hrvatskom državnom pravu, ne može biti ni govora o jedinstvu Srba i Hrvata. Za dr Jozu Sunarića za jedinstvo jednog naroda "nije dosta jedinstvo u povijesti, u jeziku, u literaturi, u etnografskom i geografskom smislu, nego je potrebno i jedinstvo u budućnosti, drugim riječima političko jedinstvo". Iako su se izjašnjavali za reviziju Ustava i proširenje kompetencija Sabora, hrvatski političari, kako pripadnici Hrvatske narodne zajednice tako i pripadnici Hrvatske katoličke udruge, bili su odlučno protiv srpske koncepcije o potpunoj autonomiji Bosne i Hercegovine. Pojedini zajedničari označavali su autonomnu državnu misao Bosne i Hercegovine u uslovima dualizma kao utopiju (J. Sunarić), ili su autonomiju smatrali prihvatljivom jedino ako bi ona značila etapu u pravcu ujedinjavanja hrvatskih zemalja računajući tu i Bosnu i Hercegovinu. To bi istovremeno bilo sjedinjenje svih Hrvata i Srba u Monarhiju na temelju hrvatskog državnog prava (Dominik Mazzi). Neki poslanici Hrvatske katoličke udruge (Juraj Veseličić) otišli su i korak dalje pa su se u Saboru ogradili od predstavke Zemaljskog savjeta o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine upućene Zajedničkom ministarstvu finansija i austrijskoj i ugarskoj vladi. Oni su smatrali da je autonomija Bosne i Hercegovine, kako je zagovara Zemaljski savjet, "u protuslovlju sa hrvatskim državnim pravom". I iz njihovih redova upućivani su pozivi Srbima: "... ako ste braća", onda "da zajednički poradimo oko ujedinjenja hrvatskih zemalja".²⁾

U poređenju sa ekskluzivnim stavovima koje je u ljeto 1910. u ime Hrvatske katoličke udruge iznio biskup Šarić, poslanici Udruge su početkom 1911. sa više takta i obzira, naročito prema Srbima, zastupali u Saboru svoja politička gledišta. U tom duhu bila je i posebna izjava Josipa Vancaša koju je on kao predsjednik Hrvatske katoličke udruge dao na sjednici Sabora 25. februara 1911. godine. On je nastojao dokazati da bi ujedinjena i jaka hrvatska država u okviru Habsburške Monarhije bila od velike koristi, osim Hrvatima, i svim drugim Slavenima. U toj Hrvatskoj bila bi svima zajamčena vjerska sloboda. Pripadnici drugih narodnosti imali bi ista prava kao i Hrvati, ali bi morali "biti svi pravi hrvatski državljani, onako otprilike, kao što su u Ugarskoj svi Mađari, Slovaci, Srbi, Rumuni itd. ugarski državljani". Odgovarajući Srškiću, Vancaš je dotakao i pitanje "narodnog jedinstva" Srba i Hrvata. Za njega, bilo da su Hrvati i Srbi jedan narod, ili da su to dva posebna naroda ili plemena sa

²⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, sjednica LXIII, str. 1109-1120; sjed. LXIV, str. 1135, sjed. LXV, str. 1191-1196.

istim jezikom, ova dva elementa su u mnogo čemu, a osobito u borbi protiv trećih upućena jedan na drugog. Međutim, po Vancaševom mišljenju, u postojećim okolnostima nije moglo biti govora o potpunom stapanju. "Sve dotle dok mi Hrvati ne budemo dovoljno i općenito jaki u nacionalnoj našoj samosvijesti, ne možemo misliti nego samo na časovita zблиženja. Prvo sloga, mir - bratstvo, a onda valjda sjedinjenje bi moglo doći samo sobom..." Govoreći o jezičkom pitanju Vancaš je rekao: "... jezik naš, koji vi nazivate srpskim, a mi Hrvati hrvatskim, zaista je jedan jezik". Zemaljska vlada nazvala ga je ispočetka zemaljskim jezikom, pa poslije bosanskim jezikom i napokon ga sada nazvala srpsko-hrvatskim jezikom. To je koncesija našem narodnom čuvstvu, ali s tim se ne možemo ni mi ni naši sumišljenici potpuno zadovoljiti".³⁾

Vancaševo izlaganje sadržavalo je nove pomirljive tonove u politici Hrvatske katoličke udruge. Srpski poslanici ocjenjivali su da je Vancaš zastupao program svoje stranke a da nije dirao Srbe, da ih je priznao "kao dio naroda, ali ne kao jednu naciju".⁴⁾ To je, inače, bilo u duhu one pravaške politike koja je priznavala Srbe kao "kulturni ili genetički narod" u hrvatskim zemljama, ali ne i kao "politički narod". Vancaševa izjava značila je, međutim, više izmjenu političke taktike nego to da su se frankovački elementi unutar Hrvatske katoličke udruge stvarno odrekli svog ekskluzivizma. Promjene u politici Hrvatske katoličke udruge mogle su biti posljedica nastojanja da se prevaziđe izolacija u Saboru u koju je ona dospjela zbog svojih ekstremnih nacionalističkih stavova. Ovo se vremenski podudara sa prestankom sukoba između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge početkom 1911, iza čega je uslijedilo njihovo približavanje a zatim i fuzija sredinom 1912. godine. Na promjenu odnosa između hrvatskih organizacija uticala je pomirbena misija specijalnog papskog izaslanika kao i politička kretanja koja su u jesen 1911. dovela do konstituisanja svepravaške organizacije za sve hrvatske zemlje i Bosnu i Hercegovinu.

Nisu samo sa hrvatske strane nacionalni odnosi posmatrani prvenstveno kroz prizmu odnosa prema određenim državno-pravnim i političkim pitanjima, nego je i od strane srpskih političkih faktora nastavljeno sa taktiziranjem u pogledu nekada prećutnog a ponekad i direktnog negiranja postojanja drugih naroda u Bosni i Hercegovini pored srpskog. Tako su poslije izglasavanja zakona o poštanskoj štedionici, kada se prvi put pojavio hrvatsko-muslimanski blok, srpski poslanici u Saboru izbjegavali jedno vrijeme da uopšte spominju Hrvate u Bosni i Hercegovini nego su opet samo govorili o

³⁾ Ibidem, sjed. LXIII, str. 1091-1095.

⁴⁾ Ibidem, sjed. LXV, str. 1189-1190.

katolicima. Pripadnik konzervativne grupe u Srpskom poslaničkom klubu, dr Jovo Simić, istupio je čak sa otvorenom izjavom da "u Bosni i Hercegovini bez razlike vjere postoje samo Srbi", što je bilo na istoj liniji negiranja egzistencije drugih naroda kao i ranija izjava biskupa Šarića. Odbacujući hrvatske državopravne aspiracije, Simić je ukazivao da u Hrvatskoj pravaška štampa ne priznaje srpski narod kao takav "nego samo kao neki dio hrvatskog naroda" i da je ćirilica samo na papiru ravnopravna sa latinicom. Na primjedbe da se srpski političari u Hrvatskoj drukčije odnose prema hrvatskoj politici i državopravnim zahtjevima, dr Sima Ilišević je odgovorio: "Srbi u Hrvatskoj baška su, a baška smo mi opet ovdje".⁵⁾

Zbog svog odnosa prema dualističkom ustrojstvu Monarhije srpska građanska politika u Bosni i Hercegovini konfrontirala se ne samo sa hrvatskom građanskom politikom nego se i distancirala od srpske politike u Monarhiji, koju je vodila Srpska samostalna stranka u Hrvatskoj i njen organ "Srbobran". Pri tome je "Srpska riječ" početkom 1911. istakla stanovište da bosanskohercegovački Srbi kao većina moraju zastupati sasvim drugu taktiku od "Srbobrana", koji je kao i Srpska samostalna stranka odgodio posebne srpske zahtjeve jer predstavlja srpsku manjinu u Hrvatskoj.⁶⁾ Politička izolacija u kojoj se sticajem okolnosti našla srpska građanska politika u Bosni i Hercegovini doprinosila je sa svoje strane daljem zaoštavanju međunacionalnih, posebno srpsko-hrvatskih odnosa u zemlji. Ovaj negativni proces se nastavio, pa čak i pojačao, u vrijeme kad je na političku scenu već počela da izlazi nova generacija srpske, hrvatske i muslimanske inteligencije, istupivši zajednički na antimađarskim demonstracijama 18. februara 1912. u Sarajevu. Upravo ove demonstracije, koje su u skladu sa željama prvaka hrvatsko-srpske koalicije organizovane od strane omladinaca raznih političkih struja kao izraz solidarnosti sa omladinom Hrvatske u njenoj borbi

⁵⁾ Ibidem, sjed. LXV, str. 1172-1203. O tadašnjoj politici Srba u Hrvatskoj i saradnji sa Hrvatima, te problemima u vezi sa upotrebom ćirilice na teritoriji Hrvatske koji su doveli do publikovanja naredbe bana Tomašića o ćirilici i nezadovoljstvu u srpskoj javnosti vidi: Kosta *M i l u t i n o v i ć*, *Hrvatsko-srpska koalicija*, op. cit. str. 480-485.

⁶⁾ "Srpska riječ" kao organ Srpskog saborskog kluba ostala je rezervisana prema inicijativi Srpske samostalne stranke u maju 1911. da se i sa predstavnicima bosanskih Srba povedu pregovori s ciljem da bi se pokrenuo rad na rješavanju državopravnog pitanja Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u okviru sporazuma Srba i Hrvata na principu njihove ravnopravnosti i "narodnog jedinstva". *M. G r o s s*, *Hrvatska politika u BiH*, str. 47, 53.

protiv apsolutizma, dale su povoda novoj eskalaciji nacionalnog ekskluzivizma u Bosni i Hercegovini.⁷⁾ Tek u vrijeme balkanskih ratova i u građanskim krugovima u Bosni i Hercegovini biće više prisutna ideja srpsko-hrvatske solidarnosti i jedinstva, što će se odraziti i na stavove u pogledu naziva narodnog jezika i upotrebe njegovih pisama.

Stvaranje hrvatsko-muslimanskog bloka nije dalo povoda samo vodećim ličnostima Hrvatske narodne zajednice da političke odnose sa Srbima dovedu u zavisnost od njihovog stava prema hrvatskom državnopravnom programu nego i da iniciraju rješenje jezičkog pitanja. Oni su očekivali da će im u tom pogledu Vlada izaći bar donekle u susret, što bi im omogućilo ubiranje značajnih poena na planu sopstvene političke afirmacije. Prema nacrtu zakona podnesenog još 20. januara 1911. od strane dr Nikole Mandića i drugova bila je predviđena isključivo upotreba "hrvatskog ili srpskog" kao zvaničnog jezika "u svim oblastima, javnim zavodima i javnim poduzećima: na području Bosne i Hercegovine u unutrašnjem usmenom i pismenom saobraćaju". Također "u svim zemaljskim, općinskim, autonomnim i privatnim školama sa pravom javnosti" trebalo je da se hrvatski ili srpski jezik ozakoni kao nastavni jezik, a oba njegova pisma, latinica i ćirilica, uživala bi ravnopravnost. Cinovnicima bi se ostvario dvogodišnji rok da nauče jezik, a ubuduće znanje hrvatskog ili srpskog jezika bio bi uslov za namještenje u zemaljskoj službi.⁸⁾ Prema pisanju "Hrvatske zajednice" regulisanje jezičkog pitanja imalo bi samo praktično značenje i ne bi prejudiciralo nacionalno pitanje. Naglašavano je da prijedlog garantuje ravnopravnost Hrvata i Srba i odbacivano je gledište Hrvatske katoličke udruge o isključivosti hrvatskog imena i latinice. Međutim, sama Udruga je prihvatila predloženi zakonski nacrt,⁹⁾ što je bilo u duhu novih tonova u njenoj politici, dok su ga predstavnici Srba odlučno odbili. Oni nisu pristajali da u zvaničnom nazivu jezika stoji na prvom mjestu "hrvatski", pa tek onda "srpski" i da se latinica spominje prije

⁷⁾ Na jednoj strani je bilo nastojanje Stadlerovog "Hrvatskog dnevnika" da demonstracije prikaže kao trijalističke, a na drugoj "Srpska riječ", koja je odbijala zajedničku srpsku politiku u Monarhiji i napustila stanovište o srpsko-hrvatskom narodnom jedinstvu, identifikovala je slobodu i demokratiju sa srpstvom a klerikalizam i nagodbu sa hrvatstvom. Još oštrije je pisao "Narod", smatrajući da zbog toga što ni Hrvati nisu odlučno ustali u odbranu Srba za vrijeme veleizdajničkog procesa, ne postoji bilo kakva obaveza Srba prema nevolji koja je sada zadesila Hrvate. Pri tome je "Narod" izjednačavao političku liniju "Hrvatskog dnevnika" sa cjelokupnom hrvatskom politikom. Izuzetak je bila "Otadžbina" koja je osudila postupak "srpskih i hrvatskih frankovaca" koji su pokret protiv apsolutizma izokrenuli u međusobnu šovinističku borbu. Ibidem.

⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 3. 2. 1911. (Pr BH 156/1911).

⁹⁾ M. G r o s s, op. cit. str. 48, nap. 175, 176.

ćirilice, očito zato što su smatrali da bi takav redosljed asocirao na prvenstveno hrvatski karakter Bosne i Hercegovine. Nasuprot tome, "Srpska riječ" je krajem marta 1911, u skladu sa političkim razvojem koji je u mnogome značio vraćanje na ekskluzivne stavove, izražavala mišljenje da bi se zvanični jezik u Bosni i Hercegovini morao nazvati samo srpski jezik i da službeno pismo treba da bude jedino ćirilica. List je ukazivao na mogućnost kompromisa ako Hrvati u Hrvatskoj nazovu svoj jezik hrvatski ili srpski, a ne samo hrvatski. U tom slučaju bi i bosanski Srbi nazvali svoj jezik srpskohrvatski. Budući da su Srbi u Bosni većina, njihovo ime mora doći na prvo mjesto. Po istom shvatanju Muslimani kao "anacionalni element" nisu o nazivu jezika imali bilo šta da kažu.¹⁰⁾

Nakon što početkom februara 1911. nisu uspjeli pokušaji da se Mandićev jezički zakon stavi na dnevni red Sabora prije budžeta, ponovo je u toku budžetske debate u političkim kuloarima aktualizovano jezičko pitanje. Hrvatski predstavnici su pokušavali da svoj pozitivan stav prema vladinom prijedlogu zakona o fakultativnom otkupu kmetova učine ovisnim o odnosu Vlade prema njihovom nacrtu jezičkog zakona. Njima je civilni adlatus baron Benko, početkom marta 1911, povjerljivo saopštio da bi se moglo diskutovati o pretresanju jezičkog zakona, nakon što Sabor usvoji agrarni zakon, ali im je istovremeno stavio do znanja da bi jezički zakon mogao biti sankcionisan samo onda ako bude donesen u sporazumu sa sve tri konfesije, tj. i uz saglasnost Srba. Takav stav je odobrio i zajednički ministar finansija Burián, mada je on ujedno naglasio da Vlada treba rezervisati sebi pravo da tek zauzme stav prema odredbama podnesenog zakonskog nacrta. Međutim, kada su uskoro dr Jozo Sunarić, ispred poslaničkog kluba Hrvatske narodne zajednice, i dr Ivan Šarić, ispred poslaničkog kluba Hrvatske katoličke udruge, zatražili da se odmah poslije izglasavanja budžeta za 1911. godinu bar samo u toku jednog dana stavi na dnevni red Sabora nacrt jezičkog zakona, obrazlažući to potrebama

¹⁰⁾ Ibidem. Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. utvrđeno je da je u Hrvatskoj i Slavoniji "hrvatski jezik" službeni jezik cjelokupnog zakonodavstva, sudstva i uprave, mada je godinu dana ranije, 1867. Hrvatski Sabor bio prihvatio dvočlani naziv "hrvatski ili srpski" jezik. To je bio naziv uveden u naučnu upotrebu u skladu sa shvatanjem koje je izrazio Đuro Daničić "da su Srbi i Hrvati jedan narod, samo imaju dva imena" i da "govore istijem jezikom". Ime "hrvatski ili srpski" jezik prihvatila je od svog osnivanja Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Taj naziv kao oznaka nastavnog predmeta uveden je u škole 1888. godine, da bi nakon izbijanja prvog svjetskog rata bio kao i ćirilica ukinut i zamijenjen u svim javnim školama u Hrvatskoj isključivim nazivom hrvatski jezik. To je učinjeno pozivanjem na odredbe o zvaničnom jeziku u nagodbi iz 1868. Vidi: Pavle I v i ć, *Jezičke prilike*, u: *Istoriji srpskog naroda*, šesta knjiga, drugi tom, Beograd 1983, str. 267-268, 289; Vasilije K r e s t i ć, *Politički, privredni i kulturni život*, Ibidem, str. 375 i dalje; od istog autora, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*, Beograd, 1983, str. 27 i dalje; Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 84-85.

političke taktike zbog obaveze prema biračima, baron Benko se tome usprotivio. On je ukazao da podneseni jezički zakon izaziva Srbe, što Vladi nikako nije bilo u interesu, naročito prije debate o agrarnom zakonu. U tome ga je u potpunosti podržao ministar, označivši zahtjev hrvatskih predstavnika kao nedopustivu političku presiju. Ministar Burián je bio protivan da se za izglasavanje zakona o otkupu kmetova daju bilo kakve kompenzacije, tim prije što je smatrao da je nacrt jezičkog zakona koji su predložili Hrvati neprihvatljiv, pored ostalog i zbog toga što su njegove prelazne odredbe sadržavale opasnost od naglog "nacionaliziranja" činovništva.¹¹⁾

I dok su hrvatski političari i dalje nastojali, podržavani od novog predsjednika Muslimanskog poslaničkog kluba Rifatbega Sulejmanpašića, da se jezički zakon stavi na dnevni red prije agrarnog, srpski virilisti izražavali su Vladi svoje zadovoljstvo zbog njenog stava da to ne dopusti. Predstavnici oba hrvatska poslanička kluba čak su stavili do znanja Vladi da će biti protiv fakultativnog otkupa kmetova, a nabačeno je da u pitanje dolazi i njihovo glasanje za budžet. Međutim, baron Benko je od početka procjenjivao da se radi o praznoj prijetnji i običnom političkom manevru. Očekivao se gladak završetak saborske sesije, nakon što je Vlada bila obaviještena da su muslimanski i hrvatski poslanici na svom zajedničkom skupu 30. marta 1911. donijeli zaključak da će hrvatsko-muslimanska većina glasati za budžet i fakultativni otkup, ne povezujući to neposredno sa pretresanjem jezičkog zakona, koje je trebalo da bude odgođeno za drugu priliku, eventualno za jesen 1911. godine. Tada su i srpski poslanici nagovijestili da ni oni neće pružiti ozbiljniji otpor vladinom prijedlogu o fakultativnom otkupu kmetova i povukli su lex Stojanović.¹²⁾

Muslimanski poslanički klub, koji je bio ujedno i vođstvo Muslimanske narodne organizacije, i poslanici obje hrvatske političke grupe, Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, sklopili su 31. marta 1911. i formalni pakt o političkoj saradnji. U njemu je na prvom mjestu istaknuto da Muslimani stoje "na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine u kakvom god državno-pravnom sklopu Habsburške monarhije", što je značilo da oni pod tim uslovom ne bi bili ni protiv njenog trijalističkog preuređenja u smislu hrvatskih državno-pravnih težnji. Muslimanski poslanici su se u drugoj tački

¹¹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 7. 3. 1911. i Zajedničko ministarstvo finansija Zemaljskoj Vladi 8. 3. 1911. (Pr BH 342/1911), Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 12. 3. 1911. i odgovor Ministarstva 14. 3. 1911. (Pr BH 371/1911).

¹²⁾ Note i telegrami barona Benka Zajedničkom ministarstvu finansija od 7, 12, 22. i 25. marta i 1. aprila 1911. (Pr BH 342, 371, 426, 443 i 481. iz 1911) i odgovori zajedničkog ministra Buriána od 8. i 14. marta 1911. (Pr BH 342 i 371. iz 1911).

pakta obavezali da će u Saboru glasati za nacrt jezičkog zakona koji su podnijeli Hrvati. Najvažnija protivusluga hrvatskih poslanika za to bilo je da su se oni sa svoje strane obavezali da će glasati "za vladinu osnovu o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta sa preinakama agrarnog odbora". Pakt je sadržavao još neke odredbe koje su se odnosile na agrarnu problematiku, kao npr. o osiguranju aginskih prava prema kmetovima putem jednog posebnog zakona, ali i klauzulu da će muslimanska strana svim silama raditi na tome da se kmetovi muslimanske i katoličke vjere "što prije uz što povoljnije uvjete otkupe". Dalje, pakt je imao odredbe o međusobnom pomaganju i saradnji na svim područjima, a naročito pitanjima prosvjete i kulture, utvrdivši istovremeno načelo uzajamnog poštovanja vjerskih osjećaja i tolerancije. Posebno je naglašeno da se u slučaju oprečnih interesa obje strane "ni na koji način ne izigravaju u svojim narodnim poslovima"¹³⁾, kako se to, inače, već uobičajilo u bosanskohercegovačkoj politici.

Još prije potpisivanja pakta, sa muslimanske strane je učinjena koncesija Hrvatima u jezičkom pitanju, i to u pogledu učenja latinice u osnovnim školama od strane muslimanske djece. Naime, u skladu sa željama Sabora izraženim u atmosferi sloge koja je obilježila početak saborske djelatnosti, Vlada je izdala okružnicu prema kojoj je u državnim osnovnim školama svaki učenik trebalo da uči oba pisma. Prema novoj naredbi, pravoslavni su u prvom i u prvoj polovini drugog razreda trebali da uče najprije ćirilicu, a katolici latinicu. Drugo pismo se počinjalo učiti od sredine drugog razreda. Muslimanskoj djeci, odnosno njihovim roditeljima, bilo je ostavljeno da biraju koje će pismo prvo učiti. Ukoliko se oni u roku od 14 dana ne bi u tom pogledu izjasnili, trebalo je da ta muslimanska djeca prvo uče latinicu, ali je i ovakvo rješenje izazivalo kritiku Srba. U toku je bilo, u smislu intencija Sabora, i preuređivanje školskih knjiga, tako da ćirilica i latinica u njima budu podjednako zastupljene, dok su do tada knjige za Srbe štampane samo ćirilicom, a za Hrvate i Muslimane samo latinicom. To je, kako je ukazao Svetozar Ćorović, unosilo među djecu podvajanje, inad, svađu i mržnju.¹⁴⁾ Međutim, nakon

¹³⁾ Citirano po M. H a d ž i j a h i ć u, *Od tradicije do identiteta*, str. 207-208, koji integralno donosi tekst pakta.

¹⁴⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XX sjednica, str. 632, god. 1910/11, I zasj. sv. II, XXX sjednica, str. 160-161. Inače, već 1879. ćirilica je stavljena u državnim školama načelno u isti red sa latinicom, a naredbama Zemaljske vlade iz 1880. utvrđena je obligatornost učenja oba pisma i njihova formalna ravnopravnost u nastavi. Čak je okružnicom Zemaljske vlade od 9. 2. 1880. bilo predviđeno da se na školama gdje to traži potreba uči i tursko pismo. Naredbom od 10. maja iste godine određeno je da tamo gdje je pretežan broj učenika pravoslavne vjere treba da se najprije uči ćirilica pa onda latinica, a tamo gdje je veći broj đaka katoličke i muslimanske

stvaranja hrvatsko-muslimanskog bloka, po zaključku Muslimanskog poslaničkog kluba, muslimanski članovi Budžetskog odbora predložili su Saboru 16. marta 1911. rezoluciju u kojoj se poziva Vlada da povuče svoju okružnicu u pogledu učenja latinice i ćirilice u narodnim osnovnim školama. Oni su sada smatrali da se roditelji muslimanske djece ne smiju pitati koje će im pismo djeca najprije učiti. Zahtijevali su u rezoluciji da Vlada izda novu okružnicu po kojoj će sva muslimanska djeca učiti najprije latinicu, osim one muslimanske djece čiji roditelji pri upisu u školu izričito zatraže da im djeca najprije uče ćirilicu. Rezolucija je bila usvojena 22. marta 1911. godine glasovima muslimansko-hrvatske većine.¹⁵⁾

Iako je sadržaj hrvatsko-muslimanskog pakta bio nepoznat javnosti, hrvatski poslanici nisu još od ranije krili mišljenje da će svojim opredjeljenjem za fakultativni otkup kmetova pomoći da se u zemlji održe Muslimani, koji su skladu sa pogledima Ante Starčevića označavani kao "najbolji dio našeg naroda... autohtoni, starinski ako Bog da i hrvatski plemeniti element". U Saboru je javno isticana želja da Muslimani opet budu ono što su im bili njihovi pradjedovi, tj. da postanu Hrvati¹⁶⁾, što pokazuje koliko je hrvatsko-muslimanska politička saradnja na platformi lojalnog odnosa prema Vladi podgrinjavala nerealne nade u pogledu kroatizacije Muslimana. Izvjesni taktični potezi i manevri muslimanskog vođstva, diktirani materijalnim interesima, nisu nikako mogli značiti opredjeljenje za hrvatsku nacionalnu ideologiju. Ni njihova saradnja sa srpskim građanskim političarima u predaneksionom periodu nije dovela do stvaranja političkog saveza koji bi imao srpsko nacionalno obilježje¹⁷⁾, mada je to bio cilj srpske građanske politike.

vjere prvo latinica a zatim ćirilica. Die Cyrillica (Pr BH 1994/1914). O pitanjima vezanim za učenja latinice i ćirilice u školama vidi: H. K a p i d ž i ć, *Hercegovачki ustanak*, Sarajevo 1958, str. 63; Vojislav B o g i ć e v i ć, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918*, Sarajevo 1965, str. 169-170, *Mitar P a p i ć, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, str. 10-15, 57-60.

U doba zaoštrenih srpsko-hrvatskih političkih odnosa srpski poslanici su kritikovali školsku politiku u Bosni i Hercegovini kao prokatoličku i prohrvatsku. Na zamjerke sa srpske strane da se u knjigama koje dolaze iz Hrvatske ignorišu Srbi u Bosni i Hercegovini i vrijeđaju vjerska osjećanja Muslimana, hrvatski poslanici su odgovarali da u srpskim autonomnim školama nema nijednog udžbenika u kome piše da u Bosni i Hercegovini žive Hrvati. BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, LXXVI sjednica str. 1561-1567, LXXVIII sjednica, str. 1646-1648.

¹⁵⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, LXXIV sjednica, str. 1460, LXXVIII sjednica, str. 1663.

¹⁶⁾ Ibidem, LXIII sjednica, str. 1091-1095, LXV sjednica, str. 119.

¹⁷⁾ Vidi: Dž. J u z b a š i ć, *Pokušaj stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Prilozi 14-15/1978, str. 141 i dalje.

Stvarna prevaga upotrebe latinice u Bosni i Hercegovini, do koje je došlo sticajem istorijskih okolnosti za vrijeme austrougarske uprave, pa i njena veća raširenost među Muslimanima u odnosu na ćirilsko pismo, nije dovela do toga da latinica postane "muslimansko pismo". Ako se izuzmu one marginalne struje u muslimanskoj politici koje su ćirilicu i latinicu neposredno vezivale za srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu orijentaciju, za najveći dio, inače malobrojnih pismenih Muslimana, upotreba jednog ili drugog pisma nije imala nikakvo posebno nacionalno nego samo praktično značenje.¹⁸⁾ Međutim, cjelokupan problem treba vidjeti u svjetlu podataka da je još 1910. godine bilo nepismeno 87,84% stanovnika Bosne i Hercegovine starijih od 7 godina, i da je taj procenat iznosio među pripadnicima islamske vjere 94,65%, pravoslavne 89,92%, katolicima 77,45% i među ostalim konfesijama 38,27%.¹⁹⁾ Pri tome nije uzeto u obzir da se izvjestan broj Muslimana služio arapskim pismom za pisanje na bosanskom jeziku. Čak i među muslimanskim poslanicima u Saboru bilo je pojedinaca koji su se mogli služiti samo arapskim pismom, koje se učilo u muslimanskim vjerskim školama.

Već i samo obrazovanje hrvatsko-muslimanske koalicije, koja se u debati o poštanskoj štedionici prvi puta konfrontirala sa Srpskim saborskim klubom, imalo je kao neposrednu posljedicu istup iz Muslimanskog kluba nekolicine poslanika. Njih šestorica odbili su 31. marta 1911. da potpišu hrvatsko-muslimanski pakt. Sa Dervišbegom Miralemom na čelu obrazovala se tada posebna politička grupa, koja je nastavila političku saradnju sa Srbima. Iako je bila brojno slaba, grupa se

¹⁸⁾ Vidi: Hanka *Glibanović-Vajzović*, *Upotreba pisama u bosansko-hercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, u: *Jezik i nacionalni odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa Marksiističkog studijskog centra CK SKBiH "Veljko Vlahović", 5-6/1984, str. 405-413; Lj. *Stanić*, *Nominacija grafija*, str. 651-660; Dževad *Jačić*, *O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana*, Pregled 5-6/1996, str. 357 i dalje.

¹⁹⁾ U Bosni i Hercegovini je u školskoj godini 1909/10. samo 17,48% djece školskog uzrasta posjećivalo osnovne škole. U osnovnim školama, uključujući konfesionalne i privatne osnovne škole bilo je 41.130 đaka. Od toga broja bilo je 17.504 srpsko-pravoslavne, 16.198 katoličke, 5.443 muslimanske, 1.350 jevrejske djece i 653 djece drugih konfesija. (Ferdinand Schmid, *Bosnien una Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 722-725.) Muslimanska djeca participirala su sa svega 13,23% u ukupnom broju đaka osnovnih škola u školskoj 1909/10. godini. To je bilo za oko 20% manje nego što je bio tada udio muslimanske populacije u stanovništvu Bosne i Heregovine. Odnosno, kako je to istaknuto u saborskoj debati, broj muslimanske djece koja su pohađala osnovnu školu iznosio je "dva posto od sve za školu sposobne djece u zemlji". (BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, sjednica LVI, str. 874.). Na to je, pored ostalog, uticala i bojazan da će se muslimanska djeca u školama odgajati u protuislamskom duhu. Konzervativni elementi, koji su dominirali u Muslimanskom poslaničkom klubu, suprotstavili su se da obaveza pohađanja osnovne škole obuhvati i muslimansku žensku djecu. Takav njihov stav prihvaćen je u konačnoj verziji zakona o pohađanju osnovnih škola usvojenom u Saboru 18. 2. 1911, uz uzaludno protivljenje dr Hamdije Karamehmedovića.

dijelom sastojala od uticajnih ličnosti. Pojedinci među njima, kao dr Murat Sarić, deklarirali su se nacionalno kao Srbi, dok su se drugi, iako srbofilski raspoloženi, distancirali ne samo od hrvatske nego i od srpske nacionalne ideologije,²⁰⁾ kako je to bio slučaj i sa muslimanskim vođstvom za vrijeme autonomne borbe. I oni prvaci muslimanskog autonomnog pokreta koji su, kao Dervišbeg Miralem, bili gorljivi zagovornici sklapanja političkog saveza sa vođama srpskog autonomnog pokreta odbijali su 1900. i 1901. da prihvate odredbe nacrtu ugovora o savezu u pogledu jezika i pisma, kao i rješenju agrarnog pitanja. Oni nisu pristajali na to da se narodni i zvanični jezik u Bosni i Hercegovini nazove srpski i da se, kako u nastavi tako i u zvaničnom saobraćaju vlasti, isključivo upotrebljava ćirilica. Time su de facto odbijali nacionalnu identifikaciju Muslimana kao Srba. Vođe srpskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini za vrijeme pregovora sa muslimanskim predstavnicima pokazali su tada veliku fleksibilnost u odnosu na jezičko pitanje.²¹⁾

Zemaljska vlada u Sarajevu izvijestila je bečko ministarstvo da su Dervišbeg Miralem i njegovi istomišljenici uskratili potpis na hrvatsko-muslimanskom paktu uz obrazloženje da Muslimane ne interesuje jezičko ni nacionalno pitanje i da oni ne žele od Srba napraviti neprijatelje, koji bi im mogli biti opasni kod kmetova.²²⁾ U tome sigurno ima istine, jer zaoštavanje sukoba sa politički uticajnim srpskim građanstvom, u situaciji kada se moglo očekivati ponovno vrenje među kmetovima, krilo je mnoge opasnosti po muslimanske veleposjednike, čiji je izraziti reprezentant bila i Miralemova grupa. Dervišbeg Miralem je, kao i srpski poslanici, odbio da prihvati da zvanični naziv jezika bude "hrvatski ili srpski" jezik, kako su predlagali Hrvati, a indirektno akceptirala većina u Muslimanskom klubu potpisujući pakt. Sam Miralem je javno izrazio uvjerenje "da je pretežna većina našeg naroda osjećajući se samo Muslimanima, u tom pitanju indiferentna, pa već ni radi toga ne treba da u ovoj stvari odlučuju zastupnici, čiji izbornici ne osjećaju potrebe da o tome pitanju misle i odlučuju". On je zastupao gledište da problem službenog naziva jezika treba da se riješi sporazumno između Srba i Hrvata, koji bi onda prihvatili i Muslimani.²³⁾ Ovakva solucija je odnijela i prevagu u

²⁰⁾ Persönliche Vormerkungen Potioreks vom 6. 10. 1911. (Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers und Königs /dalje samo MKSM/ Sep. Fasz. 93.); Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 3. 1. 1912. (Pr BH 28/1912).

²¹⁾ Vidi: Dž. J u z b a š i ć, *Pokušaji stvaranja političkog saveza*, str. 169-171, 180-181, 189-190.

²²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkog ministarstva finansija 3. 4. 1911. (Pr BH 493/1911). Prema M. Hadžijahiću poslanik dr Hamdija Karamehmedović složio se sa hrvatsko-muslimanskim paktom, ali je odbio da ga potpiše uz obrazloženje da bi mu se mogla prigovoriti nedosljednost da kao deklarirani Srbin usvaja naziv za jezik na prvom mjestu hrvatski, pa srpski, (op. cit. str. 208, nap. 24). Karamehmedović je docnije također napustio Muslimanski poslanički klub i potom djelovao samostalno.

²³⁾ M. H a dž i j a h i ć, op. cit. str. 172-174.

bosanskoj politici krajem 1912. godine. Inače, pripadnik Miralemovog grupe, Vasvieg Bišćević, otvoreno se zalagao za bošnjaštvo, hvalio Kálayevu nacionalnu i jezičku politiku i smatrao je da Bošnjak "govori samo bosanski".²⁴⁾ Uostalom, razlika između Miralemovog grupe i većine u Muslimanskom klubu odnosila se prvenstveno na političku strategiju i taktiku i izbor saveznika, a ne na problem "nacionalnog opredjeljenja" Muslimana niti na agrarno pitanje.

Nakon što je 1. aprila 1911. usvojen budžet za tekuću godinu glasovima muslimanskih i hrvatskih poslanika, na dnevni red je u plenumu Sabora došlo agrarno pitanje. Međutim, tada je hrvatsko-muslimanska koalicija pokušala iznenada da izvede jedan politički manevar, koji je trebalo da dovede do raspuštanja Sabora. Kada je 3. aprila 1911. otvorena generalna debata o agrarnom zakonu, Sabor je bio bez kvoruma potrebnog za odlučivanje, jer se mnogi poslanici hrvatsko-muslimanskog bloka nisu pojavili na sjednici. Svojim nedolaskom u Sabor oni su htjeli da ga učine nesposobnim za rad. To je trebalo da izazove njegovo raspuštanje i raspisivanje novih izbora. Cilj je bio da se muslimanski prosrpski disidenti odstrane iz Sabora, kako je to Muslimanski poslanički klub obećao svojim Hrvatskim partnerima. Ovi su smatrali da bi, ukoliko muslimanska disidentska grupa ostane u Saboru, ona zajedno sa Srbima mogla ugroziti jezički zakon koji su predložili Hrvati. Apstinencija hrvatskih poslanika bila je motivirana nastojanjem da se osigura takva saborska većina koja bi išla na ruku hrvatskim "nacionalnim ciljevima".²⁵⁾ To pokazuje koliki su nacionalno-politički značaj lideri hrvatske građanske politike poklanjali hrvatsko-muslimanskom paktu.

Na ovaj potez odlučno je reagovala Zemaljska vlada. Baron Benko je još 3. aprila 1911, prije početka sjednice Sabora, pozvao vodeće ličnosti u Muslimanskom klubu i skrenuo im pažnju da se Vlada ne miješa u pakt koji su oni zaključili sa Hrvatima. Međutim, ako se ne usvoji zakon o fakultativnom otkupu, onda bi mogao na jesen izbiti vrlo opasan veliki pokret kmetova. U tom slučaju, Vlada bi bila nemoćna da veleposjednike potpuno zaštititi. Benko im je saopštio čvrstu odluku Vlade da proturi agrarni zakon i pozvao ih da izmijene zauzeti stav. Šerif Arnautović, Mustajbeg Halilbašić i Mustajbeg Mutevelić prihvatili su argumente civilnog adlatusa, uz ogradu da bi morali održati datu riječ Hrvatima. Zato su samo obećali da će problem ponovo u Klubu razmotriti.²⁶⁾

²⁴⁾ Ibidem.

²⁵⁾ Zemaljska vlada Zajedničkojm ministarstvu finansija 3. 4. 1911. (Pr BH 493/1911).

²⁶⁾ Ibidem.

Istovremeno je Zemaljska vlada, preko barona Pitnera, stupila u vezu sa Srpskim poslaničkim klubom, koji je bio potpuno odlučan u tome da zakon treba da prodje. Računalo se s tim da će 4. aprila 1911. Sabor biti u stanju da donosi zaključke. Svih 36 Srba (poslanika i virilista) kao i nehrvatski virilisti trebalo je da dođu u Sabor, a to isto su baronu Pitneru obećali da će učiniti i muslimanski disidenti. Vlada je iz Srpskog kluba primila povjerljivu poruku da će Srbi glasati za zakon o fakultativnom otkupu kmetova, dok će samo nekolicini svojih poslanika ostaviti da glasaju protiv, i to radi spasavanja programskog stanovišta Kluba. Pri tome je Srpski klub izričito molio Zemaljsku vladu da o njegovom držanju bude obaviješten ministar. U slučaju da se poslanici hrvatsko-muslimanske koalicije ne bi vratili u Sabor, srpski članovi Sabora izrazili su svoju namjeru da za dva dana okončaju debatu i stvorivši novu većinu, votiraju agrarni zakon, kao i još neke politički manje značajne zakone predviđene da se usvoje do kraja proljetne sesije.²⁷⁾

Međutim, događaji su se ipak drukčije odvijali i Srpskom klubu nije pošlo za rukom da razbije hrvatsko-muslimanski blok, što je tada bio glavni cilj njegove politike. Intervencija barona Benka urodila je plodom, pa su se poslanici hrvatsko-muslimanske koalicije pojavili 4. i 5. aprila 1911. u dovoljnom broju u Saboru koji je, uz prisustvo njegovih srpskih članova, postao sposoban da odlučuje o agrarnom zakonu. Ipak, i tada je primijećeno da je veliki broj pripadnika Hrvatske narodne zajednice bio odsutan. U izrazito mirnoj atmosferi protekla je kratka generalna debata, dok u specijalnoj debati niko nije ni učestvovao. U raspravi su sudjelovali samo srpski i muslimanski članovi Sabora, a niti jedan Hrvat. Debatu je obilježila umjerenost u istupanju i onih srpskih poslanika koji su se zalagali za obligatni otkup kmetova. To važi i za Petra Kočića²⁸⁾, koji je bio najistaknutiji zagovornik radikalno rješenja agrarnog pitanja.

Zakon je usvojila većina koju su sačinjavali pripadnici hrvatsko-muslimanske koalicije, muslimanski disidenti, kao i jedna grupa srpskih članova Sabora, sa virilistom Gligorijem Jeftanovićem na čelu.²⁹⁾ Jeftanović je, pozivajući se na raniju srpsko-muslimansku saradnju, apelovao na potrebu daljeg zajedničkog i sporazumnog rada

²⁷⁾ Ibidem.

²⁸⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, sjednica LXXXVI i LXXXVII, str. 1952-2017.

²⁹⁾ Prema dr Nikoli Stojanoviću, istaknutom učesniku tih događaja "jedan dio poslanika Srba (virilisti i poslanici I kurije) glasali su po pristanku svih ostalih poslanika za fakultativni otkup". (N. S t o j a n o v i ć. *Bosanskohercegovačka politika od 1903-1918. godine*, u: Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom, edicija "Srpski narod u XIX veku", knj. XV, Beograd, bez oznake i datuma str. 143). Prema podacima srpske štampe iz 1911, i 1912. godine, koje donosi K. Kaser, za fakultativni otkup je glasalo 11 članova Srpskog kluba. On međutim, navodi i podatak da su to bili poslanici I i II kurije, koji su prema zaključku Srpskog saborskog kluba glasali za vladin prijedlog agrarnog zakona. K. K a s e r., *Die srebischen politischen Gruppen. Organisationen und Parteien*, str. 137, 156-157.

"Srba pravoslavnih i muslimana" kao i sporazumnog rada svih vjera u zemlji. Držanje srpskih poslanika bilo je dobrim dijelom rezultat poruka iz Beograda, koje im je upućivala srpska vlada preko dr Emila Gavrile. U porukama iz Beograda insistiralo se da se sa Muslimanima postigne pošto-poto sporazum u pogledu fakultativnog otkupa kmetova. Kad se to nije ostvarilo, onda je cilj bio da se izbjegne, ili bar koliko-toliko ublaži konfrontacija sa muslimanskim predstavnicima i umanju efekat hrvatsko-muslimanskog pakta³⁰⁾, na koji se i sa srpske strane gledalo kao na korak u pravcu kroatizacije Muslimana.

Hrvatsko-muslimanski pakt, a zatim glasanje dijela srpskih poslanika, uglavnom predstavnika srpske čaršije, za vladin prijedlog o fakultativnom otkupu kmetova imalo je značajne dugoročne posljedice za srpsku politiku u Bosni i Hercegovini. Ono što je počelo iz taktičkih razloga (da jedna grupa srpskih poslanika podrži vladin prijedlog) docnije će postati pravilo i u 1912. godini dovešće do podjele srpskih poslanika na provladin i opozicioni tabor, što će obilježiti i kraj postojanja Srpskog saborskog kluba. I pored krupnih međusobnih razlika, Srbi su u Saboru do sklapanja muslimansko-hrvatskog političkog saveza slijedili ipak jednu opštu političku liniju, a Srpska narodna organizacija je postojala kao izraz te zajedničke politike. Glasanje o agrarnom zakonu značilo je početak kraja te politike i uvod u raspad Srpskog saborskog kluba a time i Srpske narodne organizacije.³¹⁾

Već početkom 1911. godine od nekolicе disidenata iz Srpskog kluba oformila se grupa pod vođstvom Petra Kočića, koju je Vlada ocijenila da će kao ekstremno krilo srpske saborske stranke, nesputano klupskom disciplinom, praviti najoštriju opoziciju.³²⁾ Međutim, i pored neslaganja sa politikom Kluba, Kočić i njegovi istomišljenici su iz nacionalnih obzira u javnosti imali ne samo rezervisano držanje prema Srpskom klubu nego su održavali s njim i političke veze. Kočićevci

³⁰⁾ Vidi: F. R e i n ö h l, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges*, str. 134-136, 167; M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, str. 244-245.

³¹⁾ K. K a s e r, op. cit. str. 138. i dalje.

³²⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Bosanskohercegovački sabor*, str. 270. Pored Petra Kočića u njegovoj grupi su prvobitno bili Simo Eraković, dr Risto Božić i dr Živko Nježić. Krajem 1911. grupi se pridružio Maksim Đurković izabran na naknadnim izborima kao kandidat "Otadžbine" a početkom 1912. grupi pristupaju novi disidenti iz Srpskog kluba, poslanici Kosta Majkić i Todor Srdić. Grupi je jedno vrijeme pripadao i dr Vojislav Besarević izabran umjesto Riste Božića. U Kočićevu grupu ulaze, izabrani 1913. godine, dr Đorđe Lazarević i dr Vladimir Andrić (prišao kasnije Dimoviću), kao i Vaso Crnogorčević, koji se javlja 1914. godine kao pripadnik poslaničke grupe okupljene oko lista "Otadžbina". U maju 1914. izabran je za poslanika i zemljoradnik Stojan Stojčević kao kandidat grupe "Otadžbina".

su se, izgleda, preko volje svojevremeno saglasili i sa stavom Srpskog kluba prema usvajanju zakona o fakultativnom otkupu kmetova.³³⁾ Međutim, uskoro je, sredinom 1911. godine, taj stav prema agrarnom pitanju i s tim u vezi problem odnosa sa muslimanskim političkim predstavnicima postao najvažniji kamen spoticanja u političkom razračunavanju između Petra Kočića i trojice tadašnjih njegovih pristaša s jedne, i Srpskog kluba s druge strane. Kočić je tada raskinuo sa Srpskim klubom optuživši ga da je iznevjerio obaveze date narodu prije izbora. Na početku saborske sesije u jesen 1911. Kočićeva grupa se formirala kao poseban saborski klub "Otadžbine". Ponovo pokrenuvši istoimeni list početkom septembra 1911. Kočić je proklamovao da ostaje na platformi izbornog programa Srpske narodne organizacije iz 1910, čije je najznačajnije opredjeljenje bilo autonomija Bosne i Hercegovine sa svim atributima ustavne i parlamentarne države i obligatni otkup kmetova, kao jedino ispravno rješenje agrarnog pitanja.

Karakteristično je, međutim, da je prva potrebna sredstva za pokretanje "Otadžbine" Kočiću stavio na raspolaganje dr Milan Jojkić, koji je, zajedno sa dr Danilom Dimovićem, finansijski i moralno pomagao izlaženje lista.³⁴⁾ Obojica su bili poznati kao pristalice obligatnog otkupa kmetova, ali su u svojoj političkoj orijentaciji predstavljali krajnje oportunističko i prema režimu lojalno krilo srpske građanske politike, koje do kraja 1913. nije ni moglo biti zastupljeno u Saboru. Tako su najizrazitiji oportunisti finansirali radikalno opozicioni list "Otadžbinu", koja se u prvom redu sukobljavala sa srpskim političarima iz "Narodove" grupe. Ovi su igrali vodeću ulogu u politici Srpskog kluba i bili su od ranije eksponirani kao protivnici Jojkića i Dimovića, koji je bio povezan sa vođstvom hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu. Mada se pisanje "Otadžbine" odlikovalo često verbalnim radikalizmom, Kočićeva grupa je u određenim prilikama zastupala u praksi umjerenu političku liniju.

Kočič se, zastupajući interese kmetova, u doba Sabora oštro sukobljavao sa muslimanskim vođstvom. U toj političkoj borbi, koja se nastavila i poslije izglasavanja zakona o finansiranju otkupa kmetova, izgledalo je ponekad da je Kočić protivnik svih Muslimana i da

³³⁾ Docnije, u jeku polemike i međusobnih optužbi pisao je "Narod" (br. 159 od 14. 1. 1912) da su Petar Kočić i Simo Eraković izjavili predstavnicima Srpskog kluba da će glasati za fakultativni otkup da bi se razbio hrvatsko-muslimanski blok. Na sastanku svih srpskih poslanika i virilista koji je poslije sazvan pomenuti nisu bili prisutni, ali je bio prisutan dr Živko Nježić koji je kao i ostali prihvatio zaključak da srpski poslanici I i II kurije glasaju za fakultativni otkup. *K. K a s e r*, op. cit. 155-157.

³⁴⁾ Ibidem str. 157-158.

ih izjednačava sa begovatom. U toku polemike sa muslimanskim listovima Kočić je smatrao potrebnim da sam precizira svoj odnos prema Muslimanima, pa je to učinio u uvodniku "Otadžbine" od 14. decembra 1911. godine. On ističe kako borbu za obligatno rješenje agrarnog pitanja ne smatra "nikako ni vjerskim ni nacionalnim, nego jedino socijalnim pitanjem". Kočić je "protiv aga dok god stoje na suprotnom stanovištu, tj. dok god su za fakultativno rješenje". Za njega je irelevantno "jesu li te age muslimani ili pravoslavni ili katolici". Kočić dalje između ostalog piše: "Mi nismo vjerski fanatici, i ako smo dobri pravoslavci zato i ne možemo mrziti druge vjere. Mi isto tako poštujemo islam kao i katoličku vjeru; i ne borimo se protiv njih... I stoga ovdje jednom za svagda izjavljujemo da mi protiv naših muslimana nemamo ništa. Mi znamo da su oni istog jezika i krvi, i da bi trebali, da je sreće, da smo jedan narod, ali kad naši muslimani hoće da budu anacionalni, mi ih ne možemo siliti da postanu Srbi; mada su to zaista po krvi, jeziku i porijeklu. Hoćemo i u tome da budemo liberalni".³⁵⁾ Tako je Kočić u odnosu na nacionalni karakter Bosanjskih Muslimana, iako u liberalnoj formi, zastupao staru tezu srpske građanske politike.

Nasuprot "separatizmu" Kočića i njegove "Otadžbine", koja je u centar pažnje stavila interese srpskog seljaštva, list "Narod" koji je ponovo pokrenut početkom novembra 1911. nastavio je da zastupa svoje tradicionalno stanovište jedinstva srpske politike i Srpskog kluba. Kao glavni reprezentant srpskog nacionalnog pokreta građanske orijentacije, "Narod" je u odnosu na nacionalno pitanje ostao i dalje na svojoj ranijoj platformi zastupajući gledište da problem jedinstva Srba i Hrvata treba posmatrati kao prirodni nastavak rješenja srpskog pitanja.³⁶⁾ Pri tome je, za razliku od Kočića, u politici ove grupe, problem saradnje sa muslimanskim političarima u funkciji ostvarenja srpskih nacionalnih ciljeva i po cijenu ustupaka u agrarnom pitanju, zadržao svoju važnost sve do balkanskih ratova. Međutim, ni ovi događaji nisu mogli izmijeniti opredjeljenje ličnosti oko "Srpske riječi" za srpsko-muslimansku saradnju³⁷⁾, iako su tada s obzirom na zbivanja na Balkanu, te širenje jugoslavenske ideje i promjene u hrvatskoj građanskoj politici u Monarhiji, muslimanski konzervativni političari, zbog svoje proturske i proaustrijske orijentacije, izgubili svoj raniji značaj za srpsku nacionalnu politiku.

³⁵⁾ Up. B. Č u b r i l o v i ć, op. cit. str. 144-145.

³⁶⁾ "Narod" br. 137 od 22. 10. 1911, K. K a s e r, op. cit. str. 158-159.

³⁷⁾ Milorad E k m e č i ć, *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini*, u: *Istorija srpskog naroda*, šesta knjiga, prvi tom, Beograd 1983, str. 647.

Hrvatsko-muslimanski pakt i provladina politika Muslimanskog saborskog kluba otvorile su nove mogućnosti za ujedinjenje Muslimanske narodne organizacije i Muslimanske samostalne (ranije napredne) stranke, koje se, i pored poduzetih koraka, nije uspjelo ostvariti u proljeće 1910. godine. Međutim, težnja da dođe do ujedinjenja ponovo se javila u obje stranke. Tome je doprinosilo i slabljenje pozicija Muslimanske narodne organizacije, koje je došlo do izražaja na gradskim izborima u Sarajevu 14. novembra 1910. godine, kada je dotadašnji gradonačelnik Esad ef. Kulović, uticajni prvak Muslimanske samostalne stranke dobio najviše glasova. To se ponovilo i na naknadnim izborima za jedno upražnjeno poslaničko mjesto u Saboru 3. aprila 1911. godine. Tada je pobijedio dr Halidbeg Hrasnica, predsjednik Muslimanske samostalne stranke, nad dr Mehmedom Spahom, kandidatom Muslimanske narodne organizacije. Također, izdvajanje grupe Dervišbega Miralema iz Muslimanskog saborskog kluba igralo je značajnu ulogu u približavanju dvaju stranaka.

Na sjednici Središnjeg odbora Muslimanske samostalne stranke, održane u užem sastavu početkom juna 1911. u Banjaluci, većina od ukupno 12 prisutnih članova izjasnila se za ujedinjenje sa Muslimanskom narodnom organizacijom i za osnivanje zajedničke banke. Ademaga Mešić sa svojim pristašama izjašnjavao se za "slogu" i svoj postupak je, po riječima Halidbega Hrasnice, motivirao time da su egzekutivci, sklopivši pakt sa Hrvatima, premostili "onaj jaz koji je postojao između egzekutivaca i samostalaca". Međutim grupa Kulović-Hrasnica bila je odlučan protivnik fuzije stranaka. Mada je priznavao da između dvije stranke nema načelnih razlika, Hrasnica je, zbog netrpeljivosti prema Šerifu Arnautoviću izjavljivao da on ne može zagovarati slogu "dokle se god Šerif Arnautović u toj stranci nalazi". Hrasnica je na sjednici Središnjeg odbora održanoj 2. juna u Sarajevu stavio na dnevni red sazivanje vanredne skupštine Muslimanske samostalne stranke u Travniku, koja je trebala da odluči o fuziji i banci, ali je Mešićeva frakcija odbila to da prihvati pa je došlo do rascjepa stranke. Ademaga Mešić i većina pristaša stranke, posebno onih iz unutrašnjosti, bilo je odlučno za ujedinjenje,³⁸⁾ koje je uslijedilo u avgustu 1911. godine. Grupa Kulović-Hrasnica nastavila je da bez većeg uticaja egzistira pod imenom Muslimanska samostalna stranka pokrenuvši ponovo u septembru 1911. "Muslimansku slogu".

³⁸⁾ Kotarski predstojnik Okružnom uredu u Banjaluci 9. 6. 1911, Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 24. 6. 1911. (ŽV Präs. 3035/1911); "Hrvatska zajednica" br. 52 od 5. 7. 1911.

Rascjepu u muslimanskoj samostalnoj stranci prethodila su još prije otvaranja Sabora razmimoilaženja između jedne struje sa Kulovićem na čelu i druge struje koju je vodio Mešić, o tome na koji način treba osnovati jednu centralnu muslimansku banku. Vidi Dž. *J u z b a š i ć, Izvještaj Hermanna von Sautera*, str. 97.

Program nove ujedinjene muslimanske organizacije, koji je u svom prvom broju objavilo njeno glasilo "Zeman", sadržavao je bitne stavove i opredjeljenja izbornog programa Muslimanske narodne organizacije iz 1910. godine. U pogledu državnopravnog položaja zemlje u program je unesena odredba da Ujedinjena muslimanska organizacija "stoji na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, bez obzira na to u kakvom god se sklopu nalazila Habsburška monarhija". Međutim, u posebnoj deklaraciji nove stranke naglašeno je još više njeno autonomističko stanovište. Posebno je istaknuto da program Ujedinjene muslimanske organizacije isključuje kako dualističku tako i trialističku orijentaciju koja podrazumijeva pripajanje Bosne i Hercegovine kao županije Ugarskoj, odnosno Hrvatskoj. Programska deklaracija Ujedinjene muslimanske organizacije izazvala je razočarenje hrvatskih političara koji su podržavali fuziju muslimanskih stranaka. Njihovo razočarenje je bilo tim veće što su program nove stranke potpisali i najugledniji hrvatofili Safvetbeg Bašagić i Ademaga Mešić³⁹⁾, mada to nije značilo da su se ovi potpisnici i stvarno odrekli svoje prohrvatske orijentacije. Sa hrvatske strane se, ipak, dugoročno računalo da će doći do evolucije duhova u smislu hrvatskih nacionalnih aspiracija i izražavala se nada da se raspoloženje Muslimana za nekoliko godina može temeljito izmijeniti.⁴⁰⁾

U Sabor su naknadno ušli i neki raniji članovi Muslimanske samostalne stranke (Ademaga Mešić, Hamdibeg Džinić, Šemsibeg Salihbegović) nakon što su, kao kandidati Ujedinjene muslimanske organizacije, dobili poslaničke mandate na dopunskim izborima. Međutim, saborski klub nove stranke nije bio politički i akciono koherentan. Savremenici su ga ocjenjivali kao društvo u kome nijedna ličnost nije imala potreban autoritet da preuzme vođstvo. Ipak, Šerif Arnautović, koji nije bio naročito uvažavan i koga je dio pripadnika Kluba sa rezervom prihvatao, bio je i dalje u njemu najuticajnija ličnost.⁴¹⁾

Nakon stvaranja Ujedinjene muslimanske organizacije, Miraleмова grupa se na drugom jesenjem zasjedanju Sabora 1911. pojavila kao posebna frakcija, predstavljajući se kao stara Muslimanska narodna organizacija. Grupa je optuživala potpisnike pakta sa Hrvatima

³⁹⁾ M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 50; M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine* str. 247-248.

⁴⁰⁾ Hrvatski dnevnik br. 203, od 11. 9. 1911.

⁴¹⁾ Dr Vladimir Nieč pominje sredinom 1912. godine četiri muslimanske političke grupe i to: grupu Kulović-Hrasnica, grupu Dervišbega Miralema, grupu Šerifa Arnautovića i grupu Ademage Mešića. Po njegovoj ocjeni, između ovih grupa nisu postojale objektivne programske razlike nego su glavnu ulogu igrale bolesne ambicije, borba za prestiž i častoljublje. (Promemoria des gew. Vicebürgermeister dr Nieč, Priv. Reg. 441/1912)

kao secesioniste, koji su se povezali sa nadbiskupom Stadlerom i svojevremeno "bez pristanka naroda" promijenili glavnu tačku programa Muslimanske narodne organizacije, koja se odnosi na državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine. Saborska frakcija Dervišbega Miralema konsituisala se kao Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije i 30. decembra 1911. pokrenula je "Novi Musavat" kao svoj organ. Pri tome je istakla svoju privrženost starom programu Muslimanske narodne organizacije i njenoj politici saradnje sa Srbima, a prema Hrvatima je zauzela negativno stanovište isto kao i "Samouprava".⁴²⁾ Međutim, godinu dana docnije, Miralemova se grupa našla, zajedno sa potpisnicima hrvatsko-muslimanskog pakta i oportunističkim krilom srpskih političara oko "Srpske riječi", u vladinoj "radnoj većini" koju je obrazovao ministar Bilinski.

I dok se u toku 1911. godine odvijao proces političke diferencijacije u redovima muslimanskih i srpskih poslanika, na hrvatskoj strani kretanja su se odvijala u pravcu političke integracije Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. Međutim, i prije nego što su u dugotrajnim pregovorima odstranjene sve prepreke za njihovu fuziju u junu 1912. još su se od jeseni 1911. poslanici izabrani kako na listi "Zajednice" tako i na listi "Udruge", ujedinili u jednom saborskom klubu – Klubu hrvatskih saborskih poslanika.⁴³⁾ Time su bile samo privremeno potisnute u stranu (ali ne i prevladane) razlike između hrvatske građansko-liberalne i klerikalne politike.

⁴²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 23. 10. 1911. (Pr BH 1403/1911), ista istom 3. 1. 1912 (Pr BH 28/1912), "Novi Musavat" br. 1 od 3. 12. 1911; Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije sačinjavalo je pet poslanika i to četiri veleposjednika (Dervišbeg Miralem, Bećirbeg Gradašćević, Osmanbeg Pašić, Vasvibeg Bišćević) i jedan ljekar (dr Murat Sarić). Salihaga Kučukalić, koji je početkom 1911. takođe istupio iz Muslimanskog saborskog kluba, javlja se početkom 1912. na spisku poslanika Ujedinjene muslimanske organizacije, (Pr BH 347/1912).

⁴³⁾ Potiorek Zajedničkom ministru finansija 28. 2. 1912 (Pr BH 387/1912).

V

PROBLEM OZAKONJENJA ZVANIČNOG NAZIVA NARODNOG JEZIKA I UPOTREBE PISAMA

Jesenje zasjedanje Sabora 1911. počelo je u znaku novog rasporeda političkih snaga i bilo je obilježeno tronedjeljnom krizom (od 2. do 22. oktobra) oko problema predstavništva Miralemove grupe u saborskim odborima. Srpski klub je prihvatio da njegovi disidenti oko Kočića budu predstavljeni u saborskim odborima, ali hrvatsko-muslimanska koalicija nije to pravo htjela priznati Miralemovoj grupi zbog opasnosti da u odborima izgubi većinu. Situacija je postala takva da je ministar Burián izdejstvovao 21. oktobra 1911. odluku cara da se zasjedanje Sabora odloži ukoliko on u najskorije vrijeme ne počne sa redovnim radom.¹⁾ U slučaju odlaganja Sabora trebalo je razmotriti da li se, poslije izvjesnog vremena, ponovo može sazvati Sabor ili ga treba raspustiti i raspisati nove izbore. Posljednjoj soluciji su posebno naginjali hrvatski političari, koji su podržavali Ujedinjenu muslimansku organizaciju protiv suparničke Miralemove grupe, dok su se srpski predstavnici, izuzev Kočića, odlučno za ovu grupu zauzimali. Ipak, sukob je okončan kompromisom tako da je Miralemova grupa dobila jedno mjesto u Budžetskom odboru što je, inače, bilo najspornije, ali je broj članova tog odbora bio povećan, pa je u njemu hrvatsko-muslimanski blok i dalje zadržao većinu.²⁾

Međutim, uskoro je ponovo nastala duža kriza u radu Sabora u čiji je centar došlo jezičko pitanje, i to u prvom redu kao problem ravnopravne upotrebe pisama i naziva jezika. Sukob je iznenada izbio oko natpisa na cestama prilikom pretresanja vladinog zakonskog prijedloga o građenju, održavanju i upravi puteva. U samom vladinom

¹⁾ Pr BH 1385/1911.

²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, 5, 10, 16. i 22. oktobra 1911. (Pr BH 1293, 1320, 1347 i 1386 iz 1911).

nacrtu nije bilo uopšte govora o jeziku i pismu natpisa na putevima, ali je početkom novembra 1911. u saborskom Odboru za komunikacije i javne građevine to pitanje bilo pokrenuto.³⁾ Sa srpske strane potekao je prijedlog da se natpisi na cestama pišu ćirilicom i latinicom. Tada je Dervišbeg Miralem inicirao zahtjev da se na natpisima upotrijebe i arapska slova. To su zatražili i predstavnici Ujedinjene muslimanske organizacije jer u tom pogledu nisu htjeli zaostati iza Miralema.⁴⁾

Zaključak Odbora da se natpisi na cestama treba da ispisuju ćirilicom, arapskim slovima i latinicom naišao je na otpor hrvatskih stranaka podržanih od poslanika Ujedinjene muslimanske organizacije, koje su bile protiv davanja prednosti ćirilici na cestovnim tablama. Međutim, Srbi su uskoro povjerljivo izjavili da ne žele razbuktavati jezički sukob, pa su oni, kao i Hrvati, pokazali spremnost za kompromisno rješenje koje je predlagala Vlada. Po tom prijedlogu table na cestama trebalo je da se postave na stubove tako da na jednoj strani table bude natpis latinicom a na drugoj ćirilicom.⁵⁾ Ovakvo rješenje odbijali su Muslimani insistirajući na arapskom pismu. U tome im je iz taktičkih razloga pružena javna podrška kako sa srpske tako i sa hrvatske strane, jer je i jedna i druga strana morala voditi računa o svojim muslimanskim saveznicima. Inače, njihovo pravo mišljenje o muslimanskom zahtjevu, koji je značio prvi korak ka priznanju ravnopravnosti arapskog pisma sa latinicom i ćirilicom, bilo je negativno kao i mišljenje Zemaljske vlade koja mu se odlučno usprotivila.

Posebno u srpskoj građanskoj politici postojala je duga tradicija taktiziranja sa stavovima o upotrebi kako arapskog pisma tako i turskog jezika. Još su 1897. Gligorije Jeftanović i Risto Dj. Besarović, kao i drugi predstavnici sarajevskih Srba, manifestovali svoju solidarnost sa Muslimanima na sjednici gradskog zastupstva, kada su svesrdno podržali prijedlog Salihage Bičakčića da se opštinski statut i građevinski red za Sarajevo prevedu na turski jezik i zamoli Zemaljska vlada da se sudske objave pišu i na turskom jeziku.⁶⁾ Kako je vrlo mali broj Muslimana znao turski, zahtjevi u pogledu zvanične upotrebe turskog jezika koji se javljaju tada, (a prisutni su i docnije) imali su izrazito političko i opoziciono obilježje. Oni su očito imali smisao da istaknu pripadnost Bosne i Hercegovine Otomanskom carstvu. Zato su, prije aneksije, Srbi i Muslimani zajedno učestvovali i

³⁾ Dž. *J u z b a š i ć, Jezičko pitanje*, str. 40.

⁴⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 9. 11. 1911. (Pr BH 1500/1911); "Glas slobode" br. 90 od 15. 11. 1911.

⁵⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 3, 7, i 9 novembar 1911. (Pr BH 1483, 1490, 1500 iz 1911. godine) "Glas slobode" br. 90 od 15. 11. 1911. i br. 1 od 1. 1. 1913; "Srpska riječ" br. 229 od 7. (20) 11. 1911.

⁶⁾ T. *K r u š e v a c, Sarajevo pod austrogarskom upravom*, str. 293-294.

u proslavama sultanovog rođendana. Da bi pridobio muftiju Džabića i njegove pristaše da potpišu sporazum sa Srbima o političkom savezu, Gligorije Jeftanović je u augustu 1901. na pregovorima u Kiseljaku dao izjavu da će pravoslavni, i kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, respektovati muslimanske vjerske obrede i vakufske fondove, kao i turski jezik. Dok je Jeftanović obećavao u svakom pogledu paritetni tretman turskog jezika sa srpskim, godinu dana kasnije je Antun Fabris, urednik časopisa "Dubrovnik", kao izaslanik crnogorskog dvora, nastojao uvjeriti muslimanske prvake da će im se, ako pristanu na politički savez sa vođama srpskog autonomnog pokreta, "sve po njihovoj volji dati, pa i tursko pismo da će na prvom mjestu službeno upotrebljavano biti, a poslije ćirilica".⁷⁾ Koliko je srpska građanska politika vodila računa o odnosu Muslimana prema arapskom pismu, pokazuje i slučaj "Bosanskohercegovačkog udruženja" u Beogradu, koje je postojalo još od 1892, a docnije obnovilo svoju djelatnost i 1903. izdalo pravila. U naslovu Udruženja, čiji je cilj bio da "moralno-literarno i po mogućnosti materijalno" pomaže bosanskohercegovačke izbjeglice u Srbiji, bio je upotrebljen ćirilski i arapski alfabet.⁸⁾

Vođe muslimanskog pokreta za vakufsko-mearifsku autonomiju su predviđali u nacrtu statuta za Hercegovinu iz 1899. godine da se zapisnici sjednica muslimanskih autonomnih institucija, korespondencija sa zemaljskim vlastima i inovjernim tijelima vodi na "slavenskom jeziku, a objave, knjige, pozivi i časopisi tursko-arapskim pismom".⁹⁾ Karakteristično je da su na sastanku muslimanskih opozicionera u Sarajevu u septembru 1900. pojedinci (Ali Fehmi Džabić, Šemsibeg Fidahić, Salihaga Bičakčić) tražili da se vlastima postavi zahtjev i u pogledu priznanja "turske jazije" kao zvaničnog pisma u Bosni i Hercegovini. Oni su zahtijevali da se turski više uči u šerijatskoj školi i na drugim mjestima. Veća grupa prisutnih smatrala je da glasilo muslimanskog opozicionog pokreta "Novina", koje je planirano da izlazi u Budimpešti, treba "da se tiska turskim pismenima, da se znade da je samo njihov islamski list, te da nemaju ni skim političkog saveza". Međutim, većina je bila mišljenja da list zbog čitalaca treba štampati ćirilicom, jer ako bi se štampao "turskim pismom", ne bi imao dovoljno pretplatnika. Pokazalo se, pak, da hodže, trgovci i begovi, lišeni podrške malobrojnih pripadnika muslimanske evropski

⁷⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Pokušaj stvaranja političkog saveza*, str. 181, 189.

⁸⁾ M. E k m e č i ć, *Nacionalni pokret*, str. 625.
Prema zvaničnim podacima iz 1910. godine u Bosni i Hercegovini je znalo turski jezik svega 2. 289 lica, a arapski 440. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910*, Sarajevo 1912. str. LXX.

⁹⁾ N. Š e h i ć, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 59.

obrazovane inteligencije, nisu u ovoj fazi razvitka muslimanskog autonomnog pokreta mogli osnovati ni njegov samostalni organ. Stoga je muslimanski pokret u ovom periodu u pogledu svoje publicističko-propagandne djelatnosti ostao i dalje u punoj zavisnosti od srpskih faktora.¹⁰⁾ Docnije pokrenuti muslimanski politički listovi štampani su ćirilskim i latiničnim pismom. Muslimanski listovi i periodika koja se početkom 20. vijeka pojavila pisana arapskim alfabetom na narodnom jeziku, bila je prvenstveno religioznog karaktera¹¹⁾, i u njoj je jezik i dalje nominiran kao bosanski.

Upotrebu arapskog pisma u tekstovima na narodnom jeziku, koja je imala svoju dulju tradiciju u Bosni i Hercegovini, osobito je početkom 20. vijeka propagirao Džemaludin Čaušević, kasniji reis-ul-ulema, potaknut prvenstveno panislamskim motivima. Jedno vrijeme ovim se pismom služila administracija muslimanskih vjerskih ustanova, a ono je upotrebljavano i u natpisima nekih firmi uporedo sa latinicom i ćirilicom.¹²⁾ Međutim, njegova primjena bila je najviše raširena u knjigama i spisima religiozne sadržine, koje su sa arapskog i turskog prevedene na narodni jezik. Zemaljska vlada je krajem 1911. godine izrazila mišljenje da se jedino na tom području pokazala svrsishodnom upotreba arapskog pisma, pa mu nije osporavala raison d'être u funkciji muslimanskog religioznog odgoja na maternjem jeziku, ne samo u vjerskim, autonomnim, nego i u javnim školama.¹³⁾

U pogledu stvarnog značenja arapskog pisma u drugim oblastima svakodnevnog života Zemaljska vlada je, na osnovu pribavljenih

¹⁰⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Pokušaj stvaranja političkog saveza*, str. 167-168.

¹¹⁾ Podrobnije podatke o tome vidi: H. G l i b a n o v i ć-V a j z o v i ć, *Upotreba pisama*, str. 409-413, Đorđe P e j a n o v i ć, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1815-1941*, Sarajevo 1961.

¹²⁾ M. H a d ž i j a h i ć, *Od tradicije do identiteta*, str. 129-130; O bosanskoj alhamiado literaturi vidi: Abdurahman N a m e t a k, *Hrestomatija bosanske alhamiado književnosti*, Sarajevo 1981; Muhamed H u k o v i ć, *Alhamiado književnost i njeni stvaraoci*, Sarajevo 1986.

¹³⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 26. 11. 1911. (Pr BH 1619/1911). Muslimani su se dugo i uporno držali religioznih knjiga pisanih na arapskom i turskom jeziku ispoljavajući konzervatizam i nepovjerenje prema svim promjenama na tom području. Zato je Vlada morala 1899. odustati od štampanja knjige Hivze Muftića "Islamske dužnosti" na "zemaljskom jeziku" arapskim slovima. Težnja Vlade je bila da Muslimane, kada je u pitanju njihova vjeronauka, postepeno odvoji od upotrebe orijentalnih jezika. Da bi otklonila nepovjerenje Muslimana prema postupcima inovjerne vlasti na tom području, Vlada je 1900. planirala da ponovo izda jednu muslimansku vjersku knjigu koja je 1868. za turske uprave, štampana arapskim pismom. Docnije, u narednim izdanjima, trebalo je eventualno da arapsko pismo izostane i ustupi mjesto latinici, što je bila opšta dugoročna orijentacija austrougarske uprave (Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 5. 1. 1900. Pr BH 32/1900). Riječ je sigurno o knjizi koju je 1868. napisao Mehmed Zaim efendija Agić iz Bosanskog Broda pod naslovom: "Od virovanja kitab".

mišljenja i izvještaja okružnih oblasti, došla do ocjene da je njegova upotreba u izvjesnoj mjeri raširena u nekim srednjim slojevima muslimanskog stanovništva, među sitnim trgovcima, subašama, hodžama i sl. Samo oni pojedinci koji su se, naučivši u mektebu arapsko pismo, prihvatili potom nekog zanimanja koje traži da se nešto pribilježi ili nekom nešto pismeno saopšti, upotrebljavali su to pismo služeći se vlastitim jezikom. Nasuprot tome, širi slojevi muslimanskog, u prvom redu seoskog stanovništva, baveći se docnije svojim poslovima većinom su zaboravljali arapsko pismo koje su u djetinjstvu u mektebu učili. Sa svoje strane, svjetovna muslimanska inteligencija, prema istoj ocjeni, odbacivala je arapsko pismo u međusobnom saobraćaju kao suvišno i neodgovarajuće. Malobrojni evropski obrazovani Muslimani gledali su na arapsko pismo kao na prepreku u njihovoj poslovnoj i društvenoj komunikaciji sa pripadnicima ostalih konfesijskih.¹⁴⁾

Do izbivanja saborske krize oko natpisa na putevima nije ni postavljan zahtjev u Saboru u pogledu priznanja upotrebe arapskog kao zvaničnog pisma. Kada je pomenuta kriza izbila, onda je taj problem dobio šire političke dimenzije. Borba za arapsko pismo, koje je od strane muslimanskog stanovništva tretirano kao religiozna svetinja, manifestovala se kao nastojanje da se Muslimani, u odnosu na druge i na području upotrebe pisama koja su nosila nacionalno obilježje, u potpunosti izjednače i kao posebna individualnost afirmišu. Tu je bila prisutna i ideja da arapsko pismo treba da posluži kao sredstvo integracije, koje bi otklonilo opasnost da se upotrebom latinice i ćirilice Muslimani pocijepaju u dva nacionalno-politička tabora, hrvatski i srpski. U tom smislu je Dervišbeg Miralem objašnjavao civilnom adlatusu baronu Benku zašto će Muslimani u Saboru tražiti uvođenje arapskog kao trećeg zvaničnog pisma u Bosni i Hercegovini. Dervišbeg je uvjeravao Benka da taj muslimanski zahtjev nije izraz neke tendencije koja bi bila uperena protiv aneksije ili Vlade, već da je u njegovoj osnovi čvrst zaključak Muslimana da "nacionalno ne postanu ni Srbi niti Hrvati, jer je njihova deviza: Bosna Bosancima". Smatrao je da će se Bosanski Muslimani moći održati

¹⁴⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 26. 11. 1911. (PrBH 1619/1911). Prema naknadnom izvještaju Brodnika, vladinog povjerenika za grad Sarajevo, arapskim pismom se u Sarajevu, sa izuzetkom hodža, vrlo malo služila muslimanska inteligencija, koja nije njime čak ni naročito dobro vladala. To je isto važilo i za muslimansku masu, koja se sve više služila latinicom. Brodnik Zemaljskoj vladi 2. 12. 1911, prilog uz dopis Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija od 9. 12. 1912. (Pr BH 1688/1911).

između Srba i Hrvata samo ako, kao i oni, budu imali svoje vlastito pismo.¹⁵⁾

Ovo se podudaralo i sa stavom reis ul uleme Džemaludina Čauševića, koji je u arapskom pismu vidio sredstvo pomoću koga bi se moglo djelovati protiv nacionaliziranja Muslimana od strane Hrvata i Srba. Stoga je on za vrijeme prvog svjetskog rata, sredinom 1915, tražio da se arapskom pismu posveti posebna državna pažnja. Ovaj zahtjev Čaušević je, prema mišljenju tadanjeg zemaljskog poglavara generala Stjepana Sarkotića, postavio pod utiskom raspoloženja u muslimanskoj javnosti, a pokrenuo ga je u vezi sa projektom muslimanske biblioteke.¹⁶⁾ Tako je arapskom pismu neopravdano pridavan značaj koje ono za Bosanske Muslimane u moderno doba nije moglo imati. Međutim, slučaj ipak ilustruje kako se na specifičan način u složenim nacionalnim, kulturnim i političkim prilikama javljao u vezi sa upotrebom pisama problem nacionalnog identiteta Muslimana.

Zemaljska vlada je bila protiv ozakonjenja ravnopravnosti arapskog pisma sa latinicom i ćirilicom, jer bi to izazvalo nepremostive praktične teškoće i velike troškove. Bilo bi potrebno u svim uredima i ustanovama zaposliti nova lica koja bi vladala arapskim pismom da bi se na tom pismu mogli upućivati dopisi odgovarajućim strankama. Osim toga, Vlada je smatrala da se činovnicima islamske vjere ne bi moglo zabraniti da akte koncipiraju arapskim pismom. Službeni oglasi, natpisi, novine, zapisnici i zbornici zakona morali bi se pisati i arapskim pismom. U svim javnim školama morali bi svi učenici učiti, pored ćirilice i latinice, i arapsko pismo, a većinu školskih knjiga neophodno bi bilo ponovo redigovati i izdati. Na kraju, svi

¹⁵⁾ "Dervišbeg beteuerte zunächst dass dem Anspruche der Moslims auf Einführung der dritten Schriftart keine gegen Annexion oder Regierung gerichtete Tendenz zu Grunde liege, sondern der feste Entschluss, national weder Serben noch Kroaten zu werden, da ihre Devise sei: Bosnien den Bosniern. Sich als bosnisches mohammedanisches Element zwischen den beiden vorgenannten Nationalitäten zu erhalten, wäre ihnen nur möglich, wenn sie, wie jene, ihre eigene Schrift haben". Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 14. 11. 1911. (Pr BH 1529/1911).

¹⁶⁾ "Anlässlich einer Unterredung mit dem Reis, in deren Verlaufe derselbe auf das Projekt einer muslimanischen Bibliothek zu sprechen kam, betonte derselbe, sichtlich unter dem Eindrucke einer Disposition der muslimanischen Öffentlichkeit, die Notwendigkeit einer staatlichen Pflege der arabischen Schrift, mit Hilfe deren, der Nationalisierung der Muslimanen durch die Kroaten und Serben entgegengearbeitet werden könnte. Der Wunsch des Reis findet seine logische Begründung in den gegenwärtigen Vorrechten der Cyrillica und in den Erfolgen der durch dieselbe erzielten Separierung der Serben." Sarkotić Körperu 15. 6. 1915, prepis note (HH-StA PA I, K. 640. CdM VIIIc 12/4). Za Sarkotića, koji se upravo tada zalagao za eliminaciju ćirilice iz zvanične upotrebe, uvođenje trećeg, arapskog pisma, bilo je neprihvatljivo. Inače, reis Čaušević je slovio kao hrvatski nacionalno opredijeljen (vidi: M. H a dž i j a h i ć, *Od tradicije do identiteta*, str. 149, 203, 232). Ali gore citirani redovi svjedoče o ambivalentnosti takvog opredjeljenja.

činovnici, profesori, učitelji i namještenici zemaljske uprave morali bi poznavati arapsko pismo da bi mogli obavljati svoje dužnosti.¹⁷⁾

U početnoj fazi krize oko natpisa na putevima učinjen je pokušaj da se između srpskih i hrvatskih poslanika, predstavnika svih političkih frakcija, riješi problem naziva zvaničnog jezika u Bosni i Hercegovini. Na sastanku održanom 12. novembra 1911. godine, kome su sa hrvatske strane prisustvovali dr Nikola Mandić, dr Jozo Sunarić, Josip Vancaš, a sa srpske strane Vojislav Šola, Pero Stokanović, dr Milan Srškić, Risto Hadžidamjanović i Petar Kočić, postignuta je saglasnost da će plodan rad Sabora biti moguć tek onda kada se sporazumom između Hrvata i Srba najprije riješi jezičko pitanje, koje se javlja kod svih zakonskih nacrti, i kada Vlada saopšti na jednoj konferenciji prvaka saborskih klubova svoj detaljni radni program. Hrvatska strana je inicirala da se riješi problem jezika, dok su Srbi tražili, a Hrvati prihvatili, da se, na osnovu vladinog radnog programa, obrazuje trajna radna većina koja bi se sastojala od pripadnika svih konfesija. Tada je zauzet stav da bi trebalo raspustiti Sabor u slučaju ako se ne uspije riješiti jezičko pitanje i formirati radna većina.¹⁸⁾

Na sastanku je u toku rasprave, vođene u vrlo koncijilantnoj atmosferi, postignut u pogledu jezičkog pitanja principijelan sporazum, uz rezervu da je neobavezan dok ga saborski klubovi ne odobre. Prihvaćen je jedan novi zakonski nacrt koji je iznio dr Nikola Mandić. U njemu je zvanični jezik bio označen kao *srpsko-hrvatski* i statuiran paritet oba pisma bez njihovog izričitog imenovanja kako bi se izbjeglo pitanje redoslijeda. To je ostavljeno da se docnije raspravi. Na sastanku je bila izražena želja da se za izvjesno vrijeme obustavi rad Sabora u plenumu. Pauzu je trebalo iskoristiti za rad saborskih odbora i razjašnjenje situacije u pogledu jezičkog pitanja i vladinog radnog programa.¹⁹⁾

Iako je kako sa srpske tako i sa hrvatske strane, zahtjev za uvođenje arapskog pisma kao zvaničnog smatran pro foro interno smiješnim i štetnim²⁰⁾, obje strane stajale su na stanovištu da se upotreba arapskog pisma u natpisima na javnim putevima mora ozakoniti, čak i onda ako bi se prethodno jezičko pitanje povoljno riješilo. U slučaju pomenutih natpisa hrvatski poslanici nisu iz taktičkih razloga mogli

¹⁷⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 26. 11. 1911. (Pr BH 1619/1911).

¹⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 13. i 17. novembra 1911. (Pr BH 1528 i 1549 iz 1911).

¹⁹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 13. 11. 1911. (Pr BH 1528/1911).

²⁰⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 9. 11. 1911. (Pr BH 1500/1911).

glasati protiv arapskog pisma, dok je Srpski klub u tom pogledu preuzeo izričitu obavezu prema savezničkoj grupi Dervišbega Miralema i bio odlučan da je ispuni. Obaveza se, međutim, odnosila samo na arapske natpise na cestama, a ne i na Miralemov zahtjev da se arapsko pismo unese kao ravnopravno u jezički zakon.²¹⁾

Zemaljska vlada je, ostajući pri svom negativnom stanovištu u pogledu upotrebe arapskog pisma u natpisima na cestama bila spremna da i dalje toleriše njegovu upotrebu na uličnim tablama u gradskim opštinama. Tako su u Sarajevu natpisi na ulicama bili postavljeni na sva tri pisma. Na starijim tablama na prvom mjestu bila je ćirilica, u sredini arapsko pismo, a potom latinica. U prvoj deceniji 20. vijeka, posebnim zaključkom Općinskog vijeća grada Sarajeva, taj redoslijed je bio izmijenjen, pa je na novopostavljenim uličnim tablama na prvo mjesto došla latinica, u sredini je ostalo arapsko pismo a treće mjesto je pripalo ćirilici. Takođe, i na proizvodima duhanske režije trebalo je da i dalje ostanu oznake na turskom, dok su natpisi na turskom jeziku na prelazima preko željezničkih pruga trebali da iščeznu.²²⁾

Baron Benko je uzaludno pokušavao da utiče na izmjenu držanja Dervišbega Miralema. Stav Vlade protiv ozakonjenja trećeg zvaničnog pisma on je objašnjavao razlozima principijelne prirode, pozivajući se na praktične teškoće. Međutim, Miralem je isticao da muslimanski narod jednodušno traži svoje vlastito pismo i da njegovi predstavnici u Saboru ne mogu od toga odustati. Ipak, Miralem je civilnom ad-latusu dao do znanja da će se zadovoljiti principijelnim priznanjem ravnopravnosti arapskog pisma, dok bi njegovo stvarno uvođenje u upotrebu moglo biti prilagođeno praktičnim mogućnostima.²³⁾

Potrebno je ukazati da u vrijeme kada se insistira da arapsko pismo postane treće zvanično pismo, niko od muslimanskih političkih faktora ni na koji način ne pokreće problem nominacije zvaničnog jezika kao bosanskog jezika. To bi tada bilo i nerealno, s obzirom na stavove Hrvata i Srba i politiku Vlade. U pitanju ozakonjenja zvaničnog naziva narodnog jezika muslimanski saborski klubovi podređivali su svoje držanje stavovima svojih političkih saveznika.

²¹⁾ Kao napomena 18.

²²⁾ Vladin komesar za grad Sarajevo, Brodnik, Zemaljskoj vladi 2. 12. 1911. prilog uz dopis Zemaljske vlade od 9. 12. 1911. (Pr BH 1688/1911) i kao napomena 16. Rješenjem Zajedničkog ministarstva finansija upućenom Direkciji bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica od 31. 10. 1910. odobreno je da se upozoravajući natpisi na prelazima preko pruga postavljaju samo na "srpskohrvatskom jeziku", i to latinicom na prvom, a ćirilicom na drugom mjestu, dok je turski tekst trebalo da otpadne. Izostavljanje turskog teksta na tablama obrazloženo je time što turski nije zemaljski jezik. Prepis rješenja Zajedničkog ministarstva finansija od 31. 10. 1910. Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 27. 8. 1910. (ABH ZV 136.076/1910 i ZV 136.076/1910).

²³⁾ Kao napomena 15.

Problem arapskog pisma postao je u prvom redu partijsko-političko pitanje. Muslimanskim poslanicima bilo je teško odustati od zahtjeva kome su neopravdano dali takav principijelan značaj i animirali šire muslimanske krugove. Zato je i muslimanska inteligencija, bez obzira na stranačku pripadnost, tražila uvođenje arapskog pisma, iako je intimno njena pretežna većina bila uvjerena u praktičnu suvišnost takvog zahtjeva.²⁴⁾ Inače, iz redova muslimanske inteligencije stavljane su ozbiljne zamjerke vještačkom adaptiranju arapskog pisma na narodni jezik. To je u 20. vijeku bio anahronizam koji je objektivno usporavao kulturni napredak Muslimana.

Međutim, u političkoj situaciji kakva je bila stvorena sredinom novembra 1911. godine, natpisi arapskim slovima na cestama postali su, kako je ocjenjivao i tadašnji predsjednik Sabora Vojislav Šola, ključno pitanje, bez čijeg se ozakonjenja nije moglo računati na povoljno rješenje jezičkog pitanja niti na pokretanje rada Sabora. Za arapsko pismo na natpisima na cestama izjasnile su se sve saborske stranke²⁵⁾, i od toga nisu odustale ni kada se uskoro pokazalo da se između srpskih i hrvatskih poslanika još ne može riješiti pitanje zvaničnog naziva jezika u Bosni i Hercegovini i ravnopravne upotrebe njegovih pisama. Na konferenciji saborskih prvaka održanoj 17. novembra 1911. godine postignut je sporazum da se u zakonskom nacrtu o pitanjima jezika ne spominje zvanični naziv jezika kako bi se jezičko pitanje isključilo iz debate. U skladu s tim, definitivno je 6. decembra 1911. godine stilizovan i sporni §15, u kome je bilo rečeno da se table za mjesne natpise i putokazi na cestama "ispisuju ravnopravno u oba pisma i arapskim slovima, isključujući njemački, mađarski i ostale strane jezike". Ovaj prijedlog je od strane Sabora prihvaćen, pa je zakonska osnova o građenju, održavanju i upravi javnih puteva bila u decembru 1911. godine na kraju i izglasana.²⁶⁾ Time je u bosanskohercegovačkoj politici definitivno skinut sa dnevnog reda i problem ozakonjenja arapskog pisma kao zvaničnog pisma.

Zanimljivo je istaći da je zajednički ministar finansija baron Istvan Burián bio spreman na to da se načelno prizna ravnopravnost arapskog pisma sa latinicom i ćirilicom ukoliko bi taj muslimanski zahtjev

²⁴⁾ Kao napomena 14. Detaljnije o pisanju muslimanskih listova u prilog ozvaničenja arapskog pisma i o alhamijado periodici u Bosni i Hercegovini, koja je bila kratkog vijeka, H. G l i b a n o v i ć - V a j z o v i ć, *Upotreba pisama*, str. 405-413.

²⁵⁾ Šola Buriánu 15. 11. 1911 (Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Privat Registratur /dalje Priv. Reg. / 568/1912).

²⁶⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija telegrami od 17. novembra, 6. i 12. decembra 1911. (Pr BH 1549, 1650 i 1720 iz 1911); Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 41.

bio ultimativno podržan sa srpske i hrvatske strane. U tom slučaju zadatak Vlade bi, po Buriánovom mišljenju, bio da se sve učini kako bi se praktična upotreba tog trećeg pisma što više ograničila.²⁷⁾ Ovo samo pokazuje koliko je ministru Buriánu bilo stalo da se u Saboru stvore politički uslovi koji bi omogućili usvajanje njegovog investicionog programa, u kome je izgradnja novih željeznica u Bosni i Hercegovini zauzimala najistaknutije mjesto.

Mada je stilizacija odredbe zakona o cestama koja se odnosila na zabranu upotrebe njemačkog i mađarskog jezika kao stranih jezika bila neprihvatljiva za austrougarsku upravu, vladini predstavnici nisu joj se javno suprostavili. Baron Benko je ocjenjivao da bi njegovo protivljenje izazvalo opšte neraspoloženje i da bi dovelo do poraza Vlade u plenumu Sabora. Smatrao je manjim zlom što je § 15. prihvaćen, jer je time izbjegnuta politička demonstracija protiv Vlade. Uostalom, usvojeni zakonski nacrt Vlada je smatrala nepodesnim da dobije sankciju vladara, bez koje nije ni mogao stupiti na snagu. Planirano je da se zakonski nacrt o putevima, sa odgovarajućim izmjenama, ponovo podnese Saboru onda kada on uspije riješiti jezičko pitanje i utvrditi oz-naku za "zemaljski jezik", koja će biti od svih prihvaćena.²⁸⁾

Preliminarni sporazum o jezičkom pitanju, sklopljen 12. novembra 1911. godine između srpskih i hrvatskih političara, bio je iznenađujuće razvrgnut. Povod za to bila je odluka Vlade da se u njenom zvaničnom organu, "Sarajevskom listu", latinički i ćirilski tekstovi štampaju naizmjenično, jedanput na lijevoj a drugi put na desnoj strani. To je bilo u vezi sa prigovorom Srba da se u zvaničnim aktima Vlade pisanim na oba pisma latinica uvijek nalazi na lijevoj "špalti". Da bi uvjerio srpske poslanike, koji su izražavali spremnost da sarađuju sa Vladom, u njene dobre namjere u odnosu na jednakopravnost pisama, baron Benko je naredio da se uvede nova praksa pri pisanju nota Zemaljske vlade Predsjedništvu Sabora kao i u "Sarajevskom listu". Međutim, kada je 14. novembra 1911. godine "Sarajevski list" izašao prvi put sa ćirilskim tekstom na lijevoj, "prvoj", strani, hrvatski i muslimanski predstavnici, članovi Ujedinjene muslimanske organizacije, postavili su na sjednici Budžetskog odbora 15. novembra 1911. pitanje zašto je to učinjeno. Oni su u tome vidjeli pokušaj da se jednostrano prejudicira rješenje jezičkog pitanja, dok su pregovori o njemu još bili u toku. Kako ih odgovor vladinog predstavnika barona Pitnera nije zadovoljio, uslijedio je prekid sjednice Odbora i buran egzodus hrvatskih i muslimanskih poslanika.²⁹⁾

²⁷⁾ Burián Zemljskoj vladi 17. 11. 1911. (Pr BH 1541/1911).

²⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 12. 12. 1911. (Pr BH 1720/1911).

²⁹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 15. 11. 1911. (Pr BH 1542/1911).

Na konferenciji srpskih i hrvatskih stranačkih lidera, održanoj 17. novembra 1911. godine, kojoj je prisustvovao i najuticajniji prvak Ujedinjene muslimanske organizacije, Šerif Arnautović, hrvatski predstavnici su izjavili da jezičku zakonsku osnovu koju su sami predložili i Vlada općenito ocijenila prihvatljivom, treba privremeno povući iz rasprave jer izaziva nezadovoljstvo. Oni su dali prijedlog da se sačeka vladin program, nakon čega se ponovo može raspravljati o jezičkom pitanju. To je sa srpske strane bilo i prihvaćeno.³⁰⁾ Međutim, ovo je bio samo manevar koji je trebao da priкриje činjenicu da su hrvatski političari reterirali od onoga što su se sa Srbima bili prije nekoliko dana u načelu dogovorili. Ustvari, oni nisu bili spremni da prihvate faktičnu ravnopravnost ćirilice i latinice, i naziv srpskohrvatski za zvanični jezik. Na konferenciji koju je istog dana, 17. novembra 1911. godine, baron Benko održao sa predstavnicima hrvatsko-muslimanskog bloka, vođe hrvatskih stranaka istupile su sa izjavom da su protiv navodne intencije Srba da se jednakopravnost pisama interpretira tako da se sav unutrašnji zvanični saobraćaj odvija dvostruko, na oba pisma. Oni su tom prilikom zauzeli stanovište da Hrvati nikad ne bi mogli prihvatiti da se jezik zove srpskohrvatski. Duhovi su još bili uzbuđeni postupkom Vlade, pa je u pogledu "Sarajevskog lista" traženo da ostane status quo.³¹⁾

Prvaci Srpskog kluba, Stokanović i Srškić, objašnjavali su su-tradan civilnom adlatusu da oni pod paritetom ćirilice i latinice u unutrašnjem zvaničnom saobraćaju podrazumijevaju samo to da se činovnici mogu po volji služiti jednim ili drugim pismom. Sumnjali su u iskrenost hrvatskih političara, koji su drukčije tumačili tadašnji stav Srba u pogledu ravnopravnosti pisama, i objašnjavali su izmjenu gledišta Hrvata o jezičkom pitanju stranačko-taktičkim razlozima.³²⁾

Socijaldemokratski list "Glas slobode" optuživao je Vladu kao krivca za izazivanje najnovije krize.³³⁾ Međutim, "Srpska riječ" je glavnu krivicu što nije ostvaren sporazum sa Hrvatima, koje je ona nazivala samo "našim katolicima", bacala na saborski klub Ujedinjene muslimanske organizacije.³⁴⁾ Predsjednik Sabora, Vojislav Šola, pisao

³⁰⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 15. 11. 1911. (Pr BH 1549/1911).

³¹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 17. 11. 1912. (Pr BH 1549/1911).

³²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 19. 11. 1911. (Pr BH 1562/1911).

³³⁾ List je pisao da je bilo skoro došlo do sporazuma između Srba i Hrvata da se jezik zove srpsko-hrvatski, a "da se pismena ređaju prvo latinica pa ćirilica". Tada je iznenada Vlada promijenila red pisama u zvaničnom "Sarajevskom listu", što je izazvalo krizu. ("Glas slobode" br. 91 od 18. 11. 1911).

³⁴⁾ "Srpska riječ" broj 229 od 7. (20.) 11. 1911.

je sredinom novembra 1911. ministru Buriánu kako su muslimanski predstavnici u Saboru, bez obzira na stranačku pripadnost, a posebno Serif Arnautović, protivnici srpsko-hrvatskog izmirenja. Smatrali su da je ono upereno "protiv islamskih interesa", što je Šola ocjenjivao smiješnim. Inače, Šola se tada, kao i Srpski klub, zauzimao da se u Saboru umjesto političke većine stvori radna većina, u kojoj bi bilo mjesta za svaku stranku i grupu. Ipak, ni on nije mogao da ne konstatuje da među strankama vlada nepovjerenje i strah da jedna drugu ne nadmudri.³⁵⁾

Srpski klub je na najnoviji obrt situacije reagovao tako što su njegovi prvaci saopštili baronu Benku da, zbog izmijenjenog držanja Hrvata, Klub za sada odustaje od jezičkog zakona, kako se ne bi dalje zbog jezičkih rasprava zadržavao rad Sabora. Pri tome su zamolili da civilni adlatus na slijedećoj konferenciji stranačkih prvaka i kasnije u plenumu Sabora dá izjavu kako je Vlada očekivala da će Srbi i Hrvati naći sporazumno rješenje za već dugo vremena sporna pitanja koja se odnose na jezik i pismo. Budući da se to nije ostvarilo, trebalo je naglasiti da Vlada ostaje i dalje na svom dosadašnjem stanovištu pariteta oba pisma i da će istrajati na njegovoj praktičnoj primjeni.³⁶⁾

Vlada nije imala interesa da forsira rješenje jezičkog pitanja, koje je postalo još komplikovanije muslimanskim zahtjevima. Ona je, u saglasnost ministra Buriána, prihvatila zahtjev Srpskog kluba da dade traženu izjavu. Izjava je, po uputstvu ministra, trebala da uslijedi kao odgovor na interpelaciju o stanovištu Vlade prema jezičkom pitanju. Pri tome je Burián, koji je formulisao sadržaj izjave, smatrao nesvrshodnim da se oficijelno konstatuje kako je neispunjeno očekivanje Vlade da će se postići sporazum između Srba i Hrvata. Na konferenciji saborskih prvaka 15. novembra 1911. godine civilni adlatus je dao izjavu u pogledu pariteta pisama, ali u njoj nije bio spomenut zvanični naziv jezika. Srpski klub je, međutim, želio da se u odgovoru na postavljenu interpelaciju u plenumu Sabora takođe kaže da Vlada ostaje pri stanovištu da je naziv jezika srpskohrvatski. Srbi su, inače, imali namjeru da povodom vladinog stava u pogledu pisama naglase svoje principijelno ostajanje na primatu ćirilice ali da se privremeno, do daljnjeg, zadovoljavaju izjavom Vlade. Srpski klub, čija je gledišta prenosio vladinim funkcionerima predsjednik Sabora Šola, izražavao je želju da i Hrvati zauzmu slično stanovište kako bi se izbjeglo ponovno pokretanje jezičkog pitanja. Smatrao je da bi u tom slučaju analogni muslimanski zahtjevi ostali bez odjeka u Saboru i mogli bi biti samo formalno-taktički podržani. Srpski klub je takođe

³⁵⁾ Kao napomena 25.

³⁶⁾ Kao napomena 32.

Vladi stavio do znanja da ne pridaje značaj sankcionisanju zakona o javnim putevima.³⁷⁾

U kojoj je mjeri jezičko pitanje postalo stvar stranačko-političke igre pokazuje još i činjenica da je Srpski klub krajem novembra 1911. vrlo povoljno primio vladin investicioni program i izrazio spremnost da radi na njegovoj realizaciji.³⁸⁾ Potpredsjednik Kluba dr Milan Srškić zalagao se početkom decembra 1911. godine da konferencija prvaka saborskih klubova odmah zauzme stav prema investicionom programu i njegovim glavnim dijelovima, te izda direktive Finansijskom odboru Sabora. Takav modus procendendi bio je odbijen, jer su mu se suprotstavili sa hrvatske strane Mandić i Sunarić. Oni su se založili za to da tek nakon temeljitih studija investicionog programa u Investicionom odboru Sabora, poslanički klubovi zauzmu stanovište i daju upute svojim delegatima.³⁹⁾ Investicioni program uskoro je potom došao u središte bosanske politike i postao je glavni kamen spoticanja u odnosima između austrougarske uprave s jedne, i svih saborskih stranaka s druge strane. Na pitanju odnosa prema programu na kome je trebalo da se obrazuje vladina radna većina konačno je, sredinom 1912. godine, u novim političkim okolnostima došlo do raspada Srpskog saborskog kluba na oportunističku grupu oko "Srpske riječi" i opozicionu grupu oko "Naroda". Međutim, neposredno prije nego što će dobiti željenu izjavu Vlade u Saboru u pogledu jezika i pisma, članovi Srpskog saborskog kluba očito su iz taktičkih razloga dali bez ikakvih rezervi punu podršku vladinom investicionom programu.

Na interpelaciju Šćepana Grđića o stanovištu Vlade prema nazivu jezika i u pogledu upotrebe pisama baron Benko je 7. decembra 1911. godine dao u Saboru unaprijed pripremljen odgovor: "Zemaljska vlada stoji na stanovištu pariteta obiju pisama, i naziva jezika srpsko-hrvatski, te ne bi mogla ni u buduće poduprijeti nikakva prijedloga, koji bi išao za tim da se ovo pitanje riješi na jednostrani, gore istaknutom stanovištu oprečan način"⁴⁰⁾. Tako je u vladinu izjavu, u skladu sa željama Srpskog kluba i uz naknadnu saglasnost ministra Buriána, bio

³⁷⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 19, 28. i 29. novembra 1911. (pr BH 1562, 1615, 1629 iz 1911), Burián Zemaljskoj vladi 20. i 21. decembra 1911 (Pr BH 1562 i 1563 iz 1911).

³⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 28. 11. 1911. (Pr BH 1615/1911).

³⁹⁾ Zemaljska vlada zajedničkom ministarstvu finansija 7. 12. 1911. (Pr BH 1650/1911).

⁴⁰⁾ Formalni povod za interpelaciju bila je nova stilizacija §15 Zakona o putevima. BHS god. 1911/12, II zasj, XI sjednica od 7. 12. 1911.

unesen i stav u pogledu zvaničnog naziva jezika.⁴¹⁾ Iako je taj stav samo potvrđivao dotadšnje gledište austrougarske uprave o ovom pitanju, izjava barona Benka je izazvala osudu hrvatsko-muslimanske koalicije.

U ime Hrvatskog i Muslimanskog saborskog kluba protestovao je Šerif Arnautović ističući da je Vlada svojom izjavom prejudicirala zakonsko rješenje jezičkog pitanja i time "bezprimjerno prekršila ustavna prava Sabora". On je optužio Srpski saborski klub za potajno dogovaranje s Vladom i kršenje sporazuma postignutog na međustranačkoj konferenciji da se prilikom debate o zakonu o cestama isključi jezičko pitanje.⁴²⁾

Dr Milan Srškić je, ispred Srpskog saborskog kluba, odbacio optužbe o tajnom sporazumu s Vladom kao "bezprimjerne insinuacije" i tom prilikom naglasio da "Srpski klub stoji na stanovištu da rješenje jezičkog pitanja pripada Saboru, da to pitanje mogu riješiti samo Srbi i Hrvati, a da se muslimani, dok se ne izjave da li su Srbi ili Hrvati, u to pitanje ne smiju miješati". Napade srpskih poslanika izazvao je i zahtjev dr Luke Čabrajića i drugih da se riječi "opština" i "opštinski" u prijedlogu saborskog Odbora za komunikacije i javne građevine zamijene riječima "općina" i "općinski", kao što je prvobitno stajalo u vladinoj zakonskoj osnovi o putevima. Svoj zahtjev Čabrajić je obrazlagao time da je izraz općina jezički pravilniji i saborska većina je to usvojila.⁴³⁾ Ovo je usamljen slučaj da je jedno pitanje iz domena leksike postalo sporno u nacionalno-političkim odnosima u Saboru. Inače, leksika i ortografija nisu bili u Saboru predmet partijsko-političkih kontroverzi. Treba imati u vidu da je to bilo vrijeme kada je, poslije pobjede hrvatskih vukovaca, dominiralo shvatanje o hrvatsko-srpskom jezičkom jedinstvu.

Izjave i protuizjave zatrovale su atmosferu u Saboru kada je, 9. decembra 1911. godine, po završetku specijalne debate, trebalo pristupiti trećem čitanju zakonske osnove o putevima, a zatim i glasanju. U nastalom verbalnom prebacivanju između pripadnika Hrvatskog i Muslimanskog kluba s jedne, i srpskih poslanika s druge strane, pale su mnoge pogrdne riječi i izrečene su prijetnje fizičkim obračunom. U tome su se eksponirali Kosta Majkić i Šerif Arnautović. Vladina izjava o nazivu jezika imala je dugoročniji principijelni značaj i, pored ostalih okolnosti, uticala je na to da su 1912. godine sve saborske grupe

⁴¹⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 29. 12. 1911. (Pr BH 1629/1911).

⁴²⁾ Kao napomena 40. Dž. *J u z b a š i ć, Jezičko pitanje*, str. 42; up. M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 53, 54.

⁴³⁾ Dž. *J u z b a š i ć, Jezičko pitanje*, str. 42 i 100, nap. 113.

konačno prihvatile naziv srpskohrvatski kao zvaničnu oznaku za jezik. Međutim, problem zvaničnog naziva jezika još dugo vremena je blokirao svaku akciju u Saboru za rješenje jezičkog pitanja, a bio je i povod razbuktavanja šovinističke borbe.

*

* *

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine bila je najoštriji kritičar građanskih stranaka kako zbog njihovog oportunističkog odnosa prema vlasti, tako i zbog raspirivanja šovinizma. Na udaru njene kritike bio je neprekidno, od samog postanka, hrvatsko-muslimanski pakt kao reakcionarna koalicija skovana sa nacionalnom računicom. Politička deviza socijaldemokrata bila je "ne šovinističke borbe, nego srpsko-hrvatsko jedinstvo; ne kompromis s feudalcima, nego borba protiv njih".⁴⁴⁾

Pitanje zvaničnog naziva narodnog jezika i prvenstva pisama, oko koga su se dugo gložile građanske stranke bilo je po mišljenju Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, formalni a ne nacionalni problem.⁴⁵⁾ U vrijeme saborske krize povodom natpisa na putevima socijaldemokrati su najoštrije osuđivali saborske stranke "što na štetu naroda i na njegov trošak izazivaju lude borbe među sobom". Oni su ukazivali na sličnu situaciju u kojoj je bio dospio Bosanskohercegovački sabor sa prilikama koje vladaju u predstavničkim tijelima Monarhije. "I u njemu nastaje era vječitog nerada, vječite opstrukcije, vječitog nacionalističkog bijesa. Sabor prestaje biti političko tijelo. On se pretvara u cirkus gdje razni pajacl i nacionalistički bezjaci pokazuju svoje divljaštvo i nevaspitanje". Bosanskohercegovački socijaldemokrati su ocjenjivali da su u Bosni i Hercegovini nacionalističke borbe mnogo štetnije nego u ostalim dijelovima Monarhije stoga "što naš narod nije dobio ni najosnovnija politička prava, što njegov Sabor u stvari nema nikakve vrijednosti". Oni su smatrali da je životno pitanje naroda "istrajna borba za promjenu Ustava, za dobijanje opšteg jednakog i trajnog glasa i ukidanje konfesionalnog izbornog reda, za osiguranje slobode zbor a i slobode štampe, za slom samovlasne krute birokracije". Osuđivali su "razuzdani nacionalizam" za koji je bilo preče od jednakog prava glasa pitanje da li će se dati prvenstvo ćirilici ili latinici.⁴⁶⁾

Socijaldemokrati su povodom krize u Saboru održali 24. novembra 1911. godine u Sarajevu posebnu konferenciju na kojoj je Sreten Jakšić

⁴⁴⁾ Nikola B a b i ć, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, str. 110-112, 138, 155-156.

⁴⁵⁾ N. B a b i ć, op. cit. str. 155.

⁴⁶⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 44.

u prisustvu oko 300 radnika podnio referat. On je tom prilikom izložio poglede stranke na krizu, ukazujući da se njeni pravi uzroci nalaze u nazadnom izbornom redu. Smatrajući da je nužno povesti i do kraja voditi borbu za izmjenu Ustava i proširenje političkih prava naroda, on je upoznao prisutne da je Socijaldemokratska stranka tu borbu već počela tako što je svim saborskim strankama uputila pismo radi učešća u zajedničkoj akciji u cilju izmjene izbornog reda. Međutim, samo je mala demokratska frakcija okupljena oko Petra Kočića pismeno odgovorila na poziv, dok druge veće stranke nisu uopšte našle za vrijedno da reaguju na pismo. Iz ovakvog postupka građanskih stranaka Jakšić je izveo zaključak da socijaldemokrati moraju sami da vode borbu i da treba da objasne narodu egoističku politiku ljudi kojima je narod poklonio povjerenje izabravši ih u Sabor.⁴⁷⁾ Socijaldemokrati su sami ponovo u decembru 1911. godine i martu 1912. godine organizovali skupštine radnika i drugih građana u Sarajevu i nekim većim mjestima u Bosni i Hercegovini, na kojima je raspravljano o krizama u Saboru i zahtijevana izmjena izbornog sistema.⁴⁸⁾

Stanovište Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema jezičkom pitanju proizlazilo je iz njenog opšteg stava prema nacionalnom pitanju. Ona je, kao i druge stranke II internacionale, tretirala nacionalno pitanje kao problem buržoaskog društva od kojeg treba da bude "čista klasna borba". Stoga je nacionalnom pitanju pretpostavljala borbu za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase i građanske slobode. Međutim, suprotstavljajući se građanskoj politici nacionalnog podvajanja na vjerskoj osnovi, bosanskohercegovački socijaldemokrati morali su se pozabaviti i nacionalnim pitanjem. Svoje stavove o ovom pitanju oni su formulisali u skladu sa tadašnjim vladajućim gledištima u socijaldemokratskim partijama jugoslaven-skih zemalja. Polazeći od tada široko rasprostranjenog stanovišta da jezik predstavlja "glavno obilježje narodnosti", socijaldemokrati su smatrali da, izuzevši mali broj stranaca, u Bosni i Hercegovini živi "jedan narod" koji govori istim jezikom i ima iste ekonomske i kulturne interese. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je odbacivala gledišta koja su tretirala podjelu naroda na tri vjeroispovjesti kao nacionalnu podjelu. "Glas slobode" je pisao da je "više... nego

⁴⁷⁾ Sreten Jakšić je posebno apostrofirao srpske poslanike da su navodno na želju Vlade provocirali najnoviju krizu, čime se ide na ruku diskreditovanju stranaka i Sabora. (Izveštaj kotarskog predstojnika dr Mihalića o političkoj konferenciji socijaldemokratskog radništva, datiran 27. 11. 1911. Pr BH 1705/1911). Branko Hrisafović je u izvještaju Glavnog odbora na IV kongresu Socijaldemokratske stranke BiH, održanom 30. juna i 1. jula 1912, naveo da je grupa oko "Otađbine" kao i grupa srpski orijentisanih muslimanskih demokrata oko "Samouprave" dala svoj pristanak za zajedničku političku akciju sa socijaldemokratima, ali su obje pomenute grupe od toga kasnije odustale. (Arhiv KP BiH, tom II, Sarajevo 1951, str. 169-170).

⁴⁸⁾ N. B a b i ć, op. cit. str. 144-145.

glupost tvrditi da su Srbi, Hrvati i muslimani u Bosni - tri različita naroda".⁴⁹⁾

Po mišljenju socijaldemokrata, cijeli narod u Bosni i Hercegovini pripadao je "srpsko-hrvatskoj ili hrvatsko-srpskoj naciji". Za njih su Srbi i Hrvati bili jedan narod sa dva imena. Muslimani, dok "žive u feudalnim ekonomskim odnosima" ostaće "nacionalno bezbojni", ali oni se moraju borbom svih demokratskih i antifeudalnih snaga "nacionalno osvijestiti" i "postati ili Srbi, ili Hrvati, ili jedno i drugo". Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je pozdravila i podržala politiku narodnog jedinstva Srba i Hrvata, za koju su se 1910. godine deklarirale Srpska narodna organizacija i Hrvatska narodna zajednica. Ona je pri tome izražavala uvjerenje da će na putu ostvarenja pomenute politike doći do obrazovanja jedinstvene političke stranke, koju će formirati buržoaski elementi iz Srpske narodne organizacije i Hrvatske narodne zajednice. Nakon rješenja agrarnog pitanja, trebalo je da im se pridruže i kapitalistički elementi iz muslimanskih redova. Prema nerealnom očekivanju socijaldemokrata, proklamovana politika narodnog jedinstva trebalo je da ubrza proces nacionalnog osvješćivanja Muslimana oko kojih će prestati da se otimaju Srbi i Hrvati, jer će svi predstavljati jedinstven i isti narod. Bosanskohercegovački socijaldemokrati su deklarativno opredjeljenje za politiku narodnog jedinstva, za koju su se od ranije izjasnile stranke hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj i jugoslavenske socijaldemokratske partije, izjednačavali sa problemom jugoslavenskog jedinstva kao objektivnim društveno-istorijskim procesom.⁵⁰⁾ Ne samo da docniji istorijski razvitak nije dao za pravo pomenutim gledištima bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, nego su ih demantovali i tekući događaji u zemlji, kao npr. sudbina politike narodnog jedinstva proklamovane 1910. godine od strane srpskih i hrvatskih građanskih političara. Ipak, ova politika je imala svoju pozitivnu stranu, jer je bila usmjerena na međusobno zbližavanje i razumijevanje.

Vodeće ličnosti Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine zanosile su se i mišlju da će se rješenje jugoslavenskog nacionalnog pitanja, odnosno širenje jugoslavenske ideje moći dosta lako postići punom ravnopravnošću ćirilice i latinice u svim oblastima društvenog života, a prije svega u školama.⁵¹⁾ To je trebalo da bude prva i

⁴⁹⁾ "Glas slobode" br. 92 od 22. 11. 1911, članak "Austrougarska kolera".

⁵⁰⁾ Enver R e d ž i ć, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, Beograd 1977, str. 322, 341, 342; i s t i, *Prilozi nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, str. 108-115; up. N. B a b i ć, op. cit. str. 151-152, 154-155.

⁵¹⁾ N. B a b i ć, op. cit. str. 155. Socijaldemokrati su se zalagali da se u svim školama u Bosni i Hercegovini jednako uče oba pisma. "Da svi Srbohrvati oboja jednako dobro poznaju, a upotrebljavaju individualistički svojevrijedno svaki koje hoće i prema prilikama". Ibrahim K a r a b e g o v i ć, *Radnički pokret Bosni i Hercegovini između revolucionarne i reformističke orijentacije (1919-1929)*, Sarajevo 1973 str. 21-22.

glavna etapa ka kulturnom jedinstvu svih Jugoslavena. Pri tome su još početkom 1913. godine polazili od pretpostavke da će "okolo deset milijuna Srbo-Hrvata nametnuti Jugoslavenstvu svoje književno narječje..."⁵²⁾ Ovo je bilo u osnovi slično gledištima izraženim na jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani 1909. godine. Tu je u referatu Edbina Kristana ukazano da put do ujedinjenja Jugoslavena u narodnu cjelinu treba da ide preko širenja hrvatsko-srpskog jezika i ćirilice, odnosno latinice. Uz pomoć jednog pisma, jedne gramatike, jednog govora, 15 do 16 miliona ljudi obrazovalo bi jedno kulturno jedinstvo. Stavovi o potrebi sporazuma o zajedničkom narodnom jeziku i pravopisu kao prvom preduslovu "potpuno jedinstvenog nacionalnog života Jugoslavena" našli su svoje istaknuto mjesto u poznatoj "tivolskoj" rezoluciji. Međutim, oni su u socijalističkom pokretu već od savremenika bili podvrgnuti kritici zbog "neoilirističkog" shvatanja jugoslavenskog jedinstva. U tivolskoj rezoluciji bila je inače izražena težnja da se svi Jugoslaveni u Austro-Ugarskoj, bez obzira na razliku imena, vjere, pisma, dijalekta ili jezika, potpuno nacionalno ujedine u slobodnoj autonomnoj jedinici. To je podrazumijevalo preuređenje Austro-Ugarske u demokratsku konfederaciju naroda. Ova austro-marksistička formula rješenja nacionalnog pitanja bila je usvojena i od strane bosanskohercegovačkih socijaldemokrata. Oni su zato dogmatski odbacivali ideju o teritorijalnoj autonomiji Bosne i Hercegovine, označavajući je kao izraz partikularizma uperen protiv jugoslavenskog jedinstva. Međutim, u godinama pred prvi svjetski rat, uporedo sa austroamarksističkom orijentacijom, u nacionalnoj politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine egzistirala su i shvatanja izražena u rezoluciji Prve balkanske socijalističke konferencije u Beogradu da svi Južni Slaveni - Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari, koji su označavani kao elementi za stvaranje jednog velikog jugoslavenskog naroda, ostvare svoje nacionalno jedinstvo u federaciji balkanskih republika.⁵³⁾

Pitanje jezičkog jedinstva Jugoslavena, kao pretpostavke za ostvarenje narodnog i kulturnog jedinstva bilo je, osim kod socijaldemokrata, prisutno i u politici drugih političkih snaga u jugoslavenskim zemljama. O njemu se raspravljalo, naročito u Sloveniji, poslije izbijanja balkanskog rata, kada je u oktobru 1912. došlo do ujedinjenja slovenačkih klerikalaca sa hrvatskim pravašima. Tom prilikom postavljen je zahtjev da se jugoslavensko pitanje riješi u smislu programa Stranke prava iz 1894. i obezbijedi "slobodan razvoj hrvatsko-slovenačkog naroda u okviru Habsburške monarhije", te istovremeno izražena krajnja odanost dinastiji. U raspravama u klerikalnoj stranci

⁵²⁾ "Glas slobode" br. 4 od 9. 1. 1913.

⁵³⁾ Enver R e d ž i ć, *Austromarksizam*, str. 211-216, 343-344, 347-348, 356.

o jednom jugoslavenskom ili hrvatsko-slovenačkom narodu, osim što je isticana zajednica političkih ciljeva sa hrvatskim pravašima, zastupana je i teza da Slovenci treba da prihvate "hrvatski kao znanstveni jezik, dok bi mu se narodni polako približavao". Još više nego među klerikalcima, u Sloveniji su se među liberalima, koji su se takode zalagali za samostalnu jugoslavensku cjelinu u federalističkim ili trijalistički organizovanoj Monarhiji, vodile debate o narodnom i jezičkom ujedinjenju Jugoslavena. Među liberalnom inteligencijom pojavili su se i neoilirci koji su se zalagali za potpuno jedinstvo Slovenaca i Hrvata, i povećanje broja "južnih Slavena sa jednim književnim jezikom". Ova shvatanja nailazila su na odlučan otpor drugih liberalno orijentisanih intelektualaca. Ivan Cankar je za neoilirce rekao da su zaboravili na sebe, na svoje ime, na svoju domovinu i na slovenačku kulturu.⁵⁴⁾

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, kao ni druge socijaldemokratske stranke jugoslavenskih zemalja, nije shvatila svu složenost nacionalne problematike, niti je mogla ocijeniti značaj stvorenih razlika između pojedinih jugoslavenskih naroda koje su proizlazile iz specifičnosti njihovog istorijskog razvitka. U to vrijeme, međutim, nisu bili sazreli ni objektivni uslovi da bi se mogao ocijeniti stvarni domašaj i značenje izvjesnih nacionalnih fenomena, a uz to su se u nacionalno-političkom i kulturnom razvoju ispoljavale često protivrječne tendencije. Izvjesni društveno-istorijski procesi kod etnički srodnih jugoslavenskih naroda bili su u toku i nije im se tada mogao predvidjeti rezultat. Međutim, i pored nesnalaženja u nacionalnoj politici, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je znala, kao ni jedna druga politička snaga, da se, polazeći od principa internacionalizma, uzdigne iznad uskih nacionalnih i separatističkih pogleda.⁵⁵⁾ Tako su, u vezi sa sukobom oko zvaničnog naziva narodnog jezika i upotrebe pisama, bosanskohercegovački socijaldemokrati digli najodlučnije svoj glas protiv buržoaskog nacionalizma, u uvjerenju da on "vodi punoj klasnoj nemoći proletarijata, nesolidarnosti i dezorganizaciji".⁵⁶⁾

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine nije duže vremena obraćala pažnju na zahtjeve građanskih političara koji su bili usmjereni na to da se njemački jezik potisne iz zvanične upotrebe i zamijeni srpsko-hrvatskim. S obzirom na cjelokupnu idejnu i političku orijentaciju stranke, njen mješoviti nacionalni sastav i ulogu koju su

⁵⁴⁾ Ferdo *G e s t r i n*, - Vasilij *M e l i k*, *Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918*, Sarajevo 1979, str. 325 i dalje.

⁵⁵⁾ Uporedi N. *B a b i ć*, op. cit. str. 42-43, 105, 155.

⁵⁶⁾ Dž. *J u z b a š i ć*, *Jezičko pitanje*, str. 45.

strani radnici imali u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine, socijaldemokratima je bilo strano da polaze od nacionalnih kriterija kada je bilo u pitanju zapošljavanje domaćih i stranih radnika. Socijalni značaj jezičkog pitanja sastojao se, po mišljenju socijaldemokrata, u težnji inteligencije da popravi svoj materijalni položaj u državnim službama. Međutim, za političku akciju koju je inicirala inteligencija za rješenje jezičkog pitanja, socijaldemokrati nisu imali sluha sve dotle dok ono nije izraslo u najkrupniji politički problem u odnosima između Sabora i Vlade krajem 1912. i početkom 1913. godine. Tada su i oni formulisali svoje stanovište "da u Bosni i Hercegovini kao zvanični jezik ima mjesta samo srpsko-hrvatski jezik sa latinicom i ćirilicom, i to u unutrašnjem i spoljašnjem saobraćaju, u svim nadležnostima, kao i na željeznicama" i podržali tadašnji novi sporazum građanskih stranaka u pogledu jezičkog pitanja. Međutim, oni su za razliku od građanskih stranaka isticali da njihovo stanovište, kada je riječ o službenom jeziku, ne znači negiranje prava pripadnicima drugih nacija da se služe svojim jezikom, što je bilo u skladu sa njihovim internacionalističkim pogledima. U akciji građanskih političkih snaga za rješenje jezičkog pitanja Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine uočavala je određenu "patriotsku i frazersku notu... koja ima za svrhu šoviniziranje masa", od čega se ona odlučno distancirala.⁵⁷⁾

Socijaldemokrati su insistirali na tome da sukob Sabora sa Vladom, koji je krajem 1912. ponovo otvoren oko jezičkog pitanja i trajao je gotovo godinu dana, treba iskoristiti za započinjanje opštenarodne borbe za reviziju Ustava. Po riječima Sretena Jakšića, jednog od lidera stranke u Bosni i Hercegovini, "jezičko pitanje i sva druga pitanja pretvaraju se u ustavno pitanje, jer se zahtjevi naroda ne mogu ispunjavati dok njegova riječ ne bude gospodujuća".⁵⁸⁾ Tako se stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema jezičkom pitanju uklapao u njenu opštu političku platformu, koje se ona dosljedno držala.

I pored svoje doktrinarne jednostranosti, socijaldemokrati su predstavljali pozitivan politički elemenat u bosanskohercegovačkom društvu, koji se suprotstavljao nacionalnom antagoniziranju stanovništva. Međutim, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine nije bila zastupljena u Saboru i nije mogla uticati na kreiranje zvanične politike. U vođenju nacionalne politike druge društvene snage imale su hegemoniju i nisu još bili sazreli uvjeti da se ona ugrozi.⁵⁹⁾

⁵⁷⁾ Ibidem str. 46.

⁵⁸⁾ "Glas slobode" br. 129 od 23. 9. 1913.

⁵⁹⁾ Vidi: Branislav Đurđević, *Akciono jedinstvo "Mlade Bosne" protiv austrougarske okupacije*, Pregled 2-8/1974, str. 884-885.

VI

INVESTICIONI PROGRAM, SABORSKI ZAHTJEVI I KRIZA ZBOG JEZIČKOG PITANJA - HRVATSKO-SRPSKI ODNOSI I BALKANSKI RAT

Umjesto da je osiguran kontinuirani rad Sabora i stvorena radna većina, krajem 1911. godine nastala je dugotrajna politička kriza u odnosima između Sabora kao cjeline i austrougarske uprave. Povod je bio obimni investicioni program i način njegove realizacije. Najvažniji dio programa bila je izgradnja novih normalno-tračnih linija u Bosni i Hercegovini. Pored svog velikog privrednog značaja, nove željezničke pruge imale su posebnu stratešku važnost za Austro-Ugarsku sa stanovišta njene politike konsolidacije posjeda anektiranih pokrajina kao i u spoljnopolitičkom pogledu. Zato je Sabor aktualizirao niz finansijskih, privrednih, političkih i državnopravnih zahtjeva i povezo njihovo rješavanje sa usvajanjem željezničkog programa. Ti zahtjevi, koji su u formi memoranduma podnošeni od strane Zemaljskog savjeta, odnosili su se i na reviziju ustava i statusa zemlje. U saborskim krugovima vladalo je nezadovoljstvo zbog tretmana Sabora od strane uprave. Među poslanicima je bio raširen osjećaj da uprava Sabor samo formalno respektuje a stvarno ga tretira kao nužno zlo. Vladi se prebacivao nedostatak konsekventnog pravca i programa, te otvorenog stanovišta u vitalnim pitanjima zemlje.¹⁾ Pri tome se moraju imati u vidu suprotnosti između austrijske i ugarske politike, koje su se negativno odražavale na djelatnost bosanskohercegovačke uprave. Zbog odnosa koji su proizilazili iz dualističke organizacije Monarhije, prvenstveno zahvaljujući politici ugarske vlade, Bosna i Hercegovina je dobijala sasvim neadekvatnu naknadu na ime prihoda od carina. Njen budžet bio je još opterećen i anuitetima za izgradnju prvenstveno

¹⁾ Šola Buriánu 15. 11. 1911 (Priv. Reg. 567/1911); Promemoria des gew. Vicebürgermeister Dr. Nieč (Priv. Reg. 441/1912).

strateških željezničkih pruga (pruga od Gabele do Boke Kotorske i istočna pruga), a saborski zahtjevi da se promijeni finansijski tretman Bosne i Hercegovine od strane Monarhije do tada su ostajali bez rezultata.

U vrijeme kada je Buriána na mjestu zajedničkog ministra finansija zamijenio Leon Bilinski, sve saborske krugove zahvatio je osjećaj nesigurnosti. "Bosnische Post" pisala je kako se dubok umor i apatija vuku kroz zemlju, a odnose u Saboru ocijenila kao dezorijentisanost i raspad na svim linijama. Ove ocjene akceptirala je i Zemaljska vlada.²⁾ Politička situacija postajala je za Vladu tim teža što ona nije više mogla računati ni na muslimansko-hrvatsku većinu u Saboru. Sabor je zauzimao negativan stav prema okvirnom investicionom zakonu, izražavajući sumnju da će jedna Saboru neodgovorna vlada stvarno upotrijebiti votirane sume u svrhe za koje treba da budu doneseni specijalni zakoni. Strahovalo se da Vlada, nakon što Sabor izglasa zakone o gradnji određenih željezničkih pruga na teret zemlje, ne bi više imala odgovarajući interes za investicije u školstvo, puteve, zdravstvo i melioracije. Također su tražene zakonske garancije da će se određene željezničke linije izgraditi na trošak Monarhije istovremeno sa gradnjom pruga na teret zemlje.³⁾ Posebno kada je riječ o gradnji željeznica, sumnjalo se da će ministar Bilinski biti vezan obećanjima koja je u tom pogledu dao Burián.

U promemoriji Zemaljskog savjeta, koja je u drugoj polovini marta 1912. godine uručena ministru Bilinskom, sadržana su pomenuta traženja kao i politički zahtjevi za reviziju Ustava, poslovnika Sabora i izbornog reda u liberalnom duhu, uspostavljanje odgovorne vlade, te proširenje njenog djelokruga. Pored ostalog, traženo je da tarifna politika na svim željeznicama u zemlji bude u isključivoj nadležnosti bosanskohercegovačke uprave, regulisanje carinskog averzuma, uspostavljanje računarskog dvora i kontrole dugova zemlje. Ocijenivši da je u datim okolnostima zahtjev za uspostavljanje odgovorne vlade

²⁾ "Bosnische Post" Nr 51 od 2. 3. 1912, Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 4. 3. 1912. (PrBH 403/1912), Potiorek Bilinskom 23. 3. 1912. (Priv. Reg. 10/1912).

³⁾ Prema programu usvojenom na Zajedničkom ministarskom vijeću 28. i 29. oktobra 1911. trebalo je da se pomoću zajma na teret Bosne i Hercegovine izgrade željezničke pruge Banjaluka-Jajce, Bihac-Bosanski Novi i Tuzla-Bijeljina-Rača sa ogrankom za Brčko. Na trošak Austrije i Ugarske trebalo je, kako je to tražio Zemaljski savjet, da se izgrade željezničke linije Tuzla-Sarajevo, Jajce-Mostar, Prozor-Aržano i Doboj-Šamac. (Gewichtige Bedenken der Saborkreise gegen das sogenannte Rahmengesetz. Primljeno u Zajedničkom ministarstvu finansija 2. 3. 1912. (Priv. Reg. 10/1912). Međutim, početkom 1912. još nije bio konačno formulisan bosanskohercegovački željeznički program. Vidi: M. Č u p i ć - A m r e i n, *Landtag*, str. 128-134, 138-143.

teško ostvariv, traženo je da se bar neka vrhovna mjesta uprave popune "osobama iz domaćih stručnih krugova, koji poznaju potrebu naroda". Istaknut je i zahtjev da se ministar obaveže da će "predložiti na Previšnju Sankciju zakonsku osnovu o jeziku, koju će Sabor izglasati, nakon predhodnog sporazuma Srba i Hrvata megjuse i sa zemaljskom vladom". To je bio jedan od uvjeta da se "uopće povedu pregovori i stvore uslovi za osiguranje barem privremene radne većine u Saboru".⁴⁾ Sabor je dospio u otvoreni konflikt sa Vladom, kada je 4. marta 1912. godine Budžetski odbor većinom glasova odbio budžet za 1912. godinu (hrvatski predstavnici u odboru uzdržali su se od glasanja). Tek u jesen iste godine, poslije izbivanja rata na Balkanu, Sabor je na kratko vrijeme obnovio svoju djelatnost, da bi u drugoj polovini decembra 1912. bilo ponovo prekinuto zasjedanja Sabora.

Ministar Bilinski je nastojao da, uz isključenje državno-pravnih i najvažnijih političkih zahtjeva, formuliše sporazumno sa strankama jedan program koji bi uz određene ustupke osigurao djelatnost Sabora, a prije svega usvajanje zakonskih nacrti o građenju željeznica i budžeta za 1912. i 1913. godinu. Pri tome, njegova vodeća misao bila je da se vladina većina treba sastojati od pripadnika sve tri konfesije, što je ostalo stalan princip njegove politike.

Iako je Bilinski još u maju 1912. načelno prihvatio zahtjev Zemaljskog savjeta u pogledu donošenja jezičkog zakona, ipak u toku daljih pregovora jezičko pitanje ostalo je sasvim po strani. Njegovo rješenje nije bilo predviđeno radnim programom, koji su hrvatski i muslimanski predstavnici, uključujući tu i Dervišbega Miralema, potpisali krajem septembra 1912. godine sa ministrom Bilinskim. Program nisu potpisala, nego su prešla u opoziciju trojica hrvatskih poslanika (Vjekoslav Jelavić, Đuro Džamonja i Luka Čabrajić), pored ostalog i zbog toga što ministrov program nije sadržavao garancije za rješenje jezičkog pitanja. Tek u internom saborskom paktu, sklopljenom 10. oktobra 1912. godine između Muslimanskog i Hrvatskog saborskog kluba s jedne, i grupe srpskih poslanika oko lista "Srpska riječ" s druge strane, sadržan je zahtjev da nastavni jezik škole koja je trebalo da se osnuje za obrazovanje domaćeg željezničkog osoblja, kao i službeni jezik željezničke spoljne i unutrašnje uprave ne smije biti nikakav tuđi jezik, mada je Bilinski već ranije stavio na znanje bosanskim političarima da se njihove želje u pogledu jezika na željeznici ne mogu ispuniti. Ovaj stav unesen je u sporazum na insistiranje dr. Joze

⁴⁾ PrBH 549/1912.

Sunarića, koji će dugo vremena biti u Hrvatskom poslaničkom klubu spiritus movens u rješavanju jezičkog pitanja.⁵⁾

Iako je pomenuti saborski pakt sadržavao sve bitne elemente vladinog programa, on je imao izvjesna prekoračenja i kao cjelina imao formu zahtjeva, koji su mu donekle davali opozicioni izgled. Ipak, njega su prihvatili Bilinski i Potiorek kao trenutno pogodno sredstvo i taktički izgrađen most za ostvarenje glavnih ciljeva, ali pri tome je Bilinski pro foro interno zauzeo nedvosmisleno stanovište da će biti bezuslovno odbijena svaka želja koja prelazi okvire njegovog programa.⁶⁾ Zajedničkom ministru finansija bilo je tada posebno stalo da osigura djelatnost Sabora za vrijeme balkanskog rata, što je moglo, po njegovom mišljenju, izazvati povoljan utisak u cijeloj Evropi. To je trebalo da posluži i kao dokaz da u Bosni i Hercegovini ne postoji jugoslavensko pitanje.⁷⁾

U napetoj političkoj atmosferi pod uticajem balkanskih događaja otpočelo je 22. oktobra 1912. godine treće zasjedanje Sabora. Sabor je usvojio nekoliko zakonskih nacrtā, među kojima i o ustrojstvu sudova. U njemu je bila sadržana odredba da je sudski jezik "u općenju sa strankama i u unutarnjem uređovanju sa svim sudovima i vlastima zemlje srpsko-hrvatski". (§ 55)⁸⁾

*
* *

Kada i kako je u toku 1912. godine došlo do definitivnog sporazuma između srpskih i hrvatskih političara o zvaničnom nazivu jezika nije nam podrobnije poznato. Docnije, u aprilu 1913. dr Jozo Sunarić je u razgovoru sa zemaljskim poglavarom generalom Oskarom Potiorekom pripisivao sebi u zaslugu da je postignuta saglasnost o nazivu jezika i da su bosanskohercegovački Hrvati akceptirali oznaku "srpsko-hrvatski", koju su ranije žestoko napadali. To je on na određeni način dovodio u vezu sa svojom ulogom u prevazilaženju političkog rascjepa između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, koji

⁵⁾ Potiorek Bilinskom 11. 10. 1912. (Priv. Reg. 1024/1912), isti istom 10. 4. 1913. (Priv. Reg. 1494/1913). O pregovorima ministra i Vlade sa predstavnicima stranaka kao i međustranačkim odnosima do sklapanja internog saborskog pakta vidi: Bericht 1913, str. XIV-XXIII, T. K r u š e v a c, Sarajevo str. 371-372, H. K a p i dž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 117-119, te posebno K. K a s e r, *Die serbischen politischen Gruppen, Organisationen und Parteien*, str. 145-147, 186-189, i M. Č u p i ć - A m r e i n, *Landtag*, str. 148-154.

⁶⁾ Potiorek Bilinski 11. 10. 1912. (Priv. Reg. 1024/1912), Bilinski Potioreku 15. 10. 1912, prepis vladaru (Priv. Reg. 891/1912).

⁷⁾ Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 235. od 16. 10. 1912. (HHStA PA XL Interna K. 310).

⁸⁾ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1913, str. 410.

je privremeno bio premošćen uz pomoć vođstva svepravaške organizacije.⁹⁾

Ademaga Mešić je u izjavi gradačkom "Tagepostu" nastojao objasniti zbog čega je nadbiskup Stadler, "koji najodlučnije zastupa stanovište hrvatstva", pristao da u zvaničnom nazivu jezika na prvo mjesto dođe oznaka "srpski" pa onda "hrvatski". Po Mešiću, "To dolazi odatle, što nam se hoće nametnuti njemački jezik kod željeznica koje se imadu graditi. Za nas to nije samo političko pitanje, već i ekonomsko, jer, ako bude njemački jezik određen kao unutarnji i vanjski službeni jezik kod novih željeznica, to će djeca našeg naroda biti gotovo isključena ili zapostavljena..."¹⁰⁾ Očigledno ovaj ustupak Srbima trebalo je da olakša zajednički nastup u političkoj borbi za narodni jezik na željeznicama. Pri tome treba imati u vidu i stanovište Vlade u pogledu zvaničnog naziva jezika.

Na sastanku Vrhovne uprave Stranke prava u junu 1912. u Sarajevu, kada je donesena formalna odluka da se raspusti Hrvatska katolička udruga i vođstvo Hrvatske politike u Bosni i Hercegovini prenese na Hrvatski saborski klub, bilo je govora i o potrebi saradnje sa Srbima. To su predlagali prvak Stranke prava iz Dalmacije Mate Drinković, starčevićanac svećenik Stjepan Zagorac i neki predstavnici Hrvata iz Bosne i Hercegovine smatrajući da bez pomenute saradnje hrvatska politika ostaje samo igračka u rukama vlastodržaca. Težnja starčevićanaca, ispoljena već prije početka balkanskog rata, da se ostvari trajni sporazum sa Srbima, bila je posljedica političke evolucije ubrzane uvođenjem apsolutističkog režima u Hrvatskoj. Izbijanje balkanskog rata u oktobru 1912. pridonijelo je daljoj diferencijaciji u redovima pravaša i konačnom raspadu svepravaške organizacije u toku 1913. godine. Tako se sukob starčevićanaca, čija je politika išla za tim da se hrvatsko nacionalno pitanje riješi bilo unutar ili pak izvan okvira Monarhije, i frankoklerikalaca, kao tipičnih predstavnika antisrpske politike i bezuvjetne vjernosti dinastiji, završio raskolom stranke prava u Dalmaciji i Hrvatskoj. To je uticalo i na ponovno

⁹⁾ Potiorek Bilinskom 10. 4. 1913. (Priv. Reg. 1494/1913). Blok stranaka prava, kao jedinstvena organizacija pravaških grupa i stranaka Hrvatske, Dalmacije, Istre i Bosne i Hercegovine stvoren je na bazi trijalističkog programa u ljeto 1911, a njegov predsjednik postao je dr Mile Starčević. U jesen 1912. bloku je pristupila i klerikalna Šveslovenska narodna stranka. U 1913. godini svepravaška se organizacija raspada. Vidi Mirjana *G r o s s*, *Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage*, Österreichische Osthefte 4/1966, str. 277-299, i *s t a*, *Hrvatska politika velikaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda*, u: Časopis za suvremenu povijest 2/1970, str. 9-74, i *s t a*, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1975, str. 371 i dalje; Janko *P l e t e r s k i*, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911-1913*, u: Zgodovinski časopis 1-2/1980, str. 5-75.

¹⁰⁾ Citirano prema "Hrvatskom dnevniku" br. 32 od 8. 2. 1913, članak "Ademaga Mešić o jezičnom pitanju".

izbijanje političkih nesuglasica u Hrvatskom saborskom klubu između "zajedničara", koji su se deklarirali kao pristalice programa dr Mile Starčevića i grupe bivših "udrugša" oko nadbiskupa Stadlera, čiji se organ "Hrvatski dnevnik" identifikovao sa frankoklerikalcima u Banovini i Dalmaciji i posebno napadao Sunarića kao srbofila i neprijatelja katolicizma. Međutim, ranije dok se Stadlerova grupa nalazila u svepravaškoj organizaciji, "Hrvatski dnevnik" nije na početku balkanskog rata istupao sa antisrpskih pozicija nego je uglavnom pisao u neutralnom tonu. Inače, suprotno očekivanju velikoaustrijskih krugova, odnos pravaške i slovenačke klerikalne štampe prema balkanskom ratu kretao se od rezervisane neutralnosti do oduševljene podrške balkanskim saveznicima. Ovo opšte raspoloženje među Jugoslavenima nije moglo ostati bez uticaja ni na "Hrvatski dnevnik" koji je u novembru 1912. donosio članke o junaštvu balkanskih saveznika u duhu slavenske solidarnosti.¹¹⁾

Direktor isusovačkog seminara u Travniku, Max Horrmann, objašnjavao je krajem novembra 1912. da "demonstrativno prosrpsko držanje" "Hrvatskog dnevnika", koje je ponekad dolazilo do izražaja, potiče otuda što je njegov urednik Karlo Cankar kao Slovenac bio pod jakim uticajem lista "Slovenec". Pomenuti list je s oduševljenjem pisao o balkanskim saveznicima kao i dalmatinski listovi. Na razne načine varirana je misao da Hrvati ne mogu nikakva dobra očekivati od Austrije, ukazujući na režim u Hrvatskoj, i da se boljoj budućnosti mogu nadati kod balkanskih Slovena nego u Monarhiji. Za pojedine dalmatinske listove "Hrvatski dnevnik" je bio previše rezervisan, pa su ga oni optuživali zbog izdaje nacionalne stvari, kao npr. liberalna "Crvena Hrvatska" u Dubrovniku. Kako je naslovni biskup dr Ivan Šarić saopštio isusovcu Horrmannu, u krugovima hrvatskih poslanika u Bosanskohercegovačkom saboru otvoreno se govorilo u smislu pisanja dalmatinske štampe. Međutim, Horrmann je bio mišljenja da izvjesna solidarnost i približavanje Srbima ne može biti trajnijeg značaja zbog oštrog antagonizma između bosanskih katolika, Hrvata i Srba, izuzev kada je riječ o religiozno indiferentnoj inteligenciji. Ta inteligencija se, po nategnutoj procjeni ovog zabrinutog klerika, ne bi ustručavala ni da pređe na pravoslavlje ako bi se proces amalgamiranja i dalje nastavio. Sa Horrmannovim političkim ocjenama u potpunosti se slagao i zemaljski poglavar Potiorek, mada se ograđivao od njegovih pretjerivanja u pogledu opasnosti po katoličku vjeru. Potioreka je osobito zabrinjavala ideja o priključenju Hrvata jednoj jugoslavenskoj zajednici. Po Potiorekovojoj ocjeni, ideja nastala zbog osjećaja svih Hrvata u Hrvatskoj, Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini da ih je dinastija i

¹¹⁾ M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 50-53, 59-60, i s t a, *Povijest pravaške ideologije*, str. 398-409.

Austrija izručila njihovim smrtnim neprijateljima Mađarima, nije bila općenito proširena, ali je bila na najboljem putu da to postane. Zato je bosanskohercegovačka uprava bila osobito zainteresovana za izmjenu prilika u Hrvatskoj koje su, paralelno sa uticajem balkanskog rata i snažnim narastanjem opozicionog i antimonarhijskog raspoloženja kod Srba, izazivale i kod Hrvata u Dalmaciji i Bosni opšte nezadovoljstvo.¹²⁾

Nakon intervencije biskupa Šarića i drugih svećenika kod nadbiskupa Stadlera zbog prosrpskih stavova "Hrvatskog dnevnika", nadbiskup je dao striktna uputstva redakciji pa je u pisanju lista nastao preokret.¹³⁾ "Hrvatski dnevnik" je počeo pisati u oštrom protusrpskom tonu, a svoje ranije držanje objašnjavao je taktikom tobožnjeg podržavanja Srbije s ciljem da bi se vodeći faktori Monarhije uplašili i sklonili da pristupe rješavanju hrvatskog pitanja.¹⁴⁾ Ovo nije moglo biti daleko od istine. Fra Didak Buntić je još 1910. i 1911. u pismima frankovcu Isi Kršnjaviju zagovarao taktiku saradnje sa bosanskohercegovačkim radikalnim Srbima i podršku njihovom državnopravnom programu u pogledu Bosne i Hercegovine, kako bi se nastali kaos i nemir iskoristio da se prisili Monarhija da "definitivno uredi hrvatsko ili kako se veli, jugoslavensko pitanje".¹⁵⁾

U kontekstu opštih političkih kretanja na slavenskom jugu Monarhije ova taktiziranja bila su unaprijed osuđena na neuspjeh. Upravo kada je povodom izlaska srpske vojske na Jadran preko sjeverne Albanije došlo do zaoštavanja odnosa između Austro-Ugarske i Srbije, "Hrvatski dnevnik" je izmijenio svoje držanje i u nastalom sporu zastupao je gledišta austrougarske diplomacije, sukobljavajući

¹²⁾ Horrmann Bilinskom 4. i 28. 11. 1912, Potiorek Bilinskom 6. 12. 1912. (Priv. Reg. 1154/1912). Potiorek je smatrao neophodnim da se odmah izmijeni ličnost kraljevskog komesara u Zagrebu, mada bi po njegovom mišljenju sam režim morao izvjesno vrijeme i dalje postojati. Slična mišljenja o nužnosti zamjene Cuvaja drugom ličnošću zbog rastućeg uzbuđenja Južnih Slavena izražavali su još prije početka balkanskog rata na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 14. septembra 1912. predsjednik austrijske vlade grof Stürgkh, zajednički ministar finansija Bilinski i ministar vanjskih poslova grof Berchtold (HHStA PA Interna K. 310 GMKPZ 495). Vidi i Dr. H. K., *Posredovanje Bilinskog kod grofa Tise za rješavanje političke krize u Hrvatskoj*, Glasnik ADA BiH 1/1961, str. 339-344.

¹³⁾ Svoje nezadovoljstvo sa pisanjem "Hrvatskog dnevnika", koji je u ljeto 1912. simpatisao sa atentatorom Jukićem a napadao barona Cuvaja, njemački imperijalizam i sl. izrazilo je svjetovno svećenstvo još u septembru 1912. Oko 60 svećenika svjetovnjaka, okupljenih duhovnim poslovima u Sarajevu, pojavilo se podijeljeno u dvije grupe kod nadbiskupa Stadlera da bi se žalilo na pisanje "Hrvatskog dnevnika". Postojala je i namjera da svećenici pošalju deputaciju Zemaljskoj vladi, koja je trebalo da izjavi da je mišljenje klera suprotno stavovima "Hrvatskog dnevnika". Horrmann Bilinskom 28. 11. 1912. (Priv. Reg. 1134/1912).

¹⁴⁾ M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 60.

¹⁵⁾ Ilija K e c m a n o v i ć, *Iza kulisa jedne politike*, Pregled 9/1957, str. 128.

se oštro oko albanskog pitanja sa srpskim listovima u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁾ "Hrvatski dnevnik" se svojim odnosom prema ratnim zbivanjima solidarisao sa Bosanskim Muslimanima kao braći "po krvi, jeziku i podrijetlu". Pri tome je pisao kako je "sav islamski svijet stekao osvjedočenje da ima u hrvatstvu i hrvatskom pravaštvu mjesta i katoliku i muslimanu".¹⁷⁾

Početak 1914. zemaljski poglavar Potiorek izrazio je mišljenje da je cijela grupa bivših članova "Udruge" u Hrvatskom saborskom klubu najpouzdaniji oslonac Vlade u Saboru¹⁸⁾, čija je kontinuirana djelatnost bila osigurana zapravo tek krajem 1913. godine. Inače, Potiorek je, nakon okončanja krize izazvane događajima na Balkanu i prividne unutrašnje stabilizacije, ocjenjivao da se bosanskohercegovački Hrvati bitno razlikuju od Hrvata u Hrvatskoj i Dalmaciji. Oni su svi doduše u teoriji više-manje pravaši, ali kako je to Potiorek vidio samo zbog duboko ukorijenjene suprotnosti između Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, tako da tu ideja jedne srpsko-hrvatske koalicije, jedinstvenog jugoslavenstva i sl. ne može još zadugo pasti na plodno tlo. Potiorek je smatrao da predstavnici bosanskohercegovačkih Hrvata učestvuju na pravaškim konferencijama u Zagrebu i drugdje preko volje, jer ne samo da znaju da je trijalizam san nego da se njega, mada iz različitih razloga, direktno gnušaju kako Muslimani tako i Srbi. Čim bi se pak Hrvati politički odvojili od Muslimana bili bi zbog brojne premoći ostalih konfesija izgubljeni. Po Potioreku, u Bosni i Hercegovini Monarhija se morala boriti sa mnogim opasnostima među kojima je trijalizam bio srazmjerno najsporednija.¹⁹⁾

Bez obzira koliko su pravaške trijalističke ideje koje je Potiorek želio posebno omalovažiti predlažući dr Nikolu Mandića za zamjenika zemaljskog poglavara bile, poslije najnovijih zbivanja, još žive među bosanskohercegovačkim Hrvatima, one su u izvjesnim prilikama odigrale svoju ulogu u razvijanju nacionalnih i političkih antagonizama u Bosni i Hercegovini. One su uticale i na pristup hrvatskih političara

¹⁶⁾ Milorad E k m e č i ć, *Uticao balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao 4, Beograd 1985. Izmjena držanja "Hrvatskog dnevnika" može se objasniti i time da je on bio subvencionisan od strane Vlade. Bilinski Potioreku 3. 12. 1912. (Priv. Reg. 1134/1912), isti istom 12. 12. 1914 i Potiorek Bilinskom 14. 12. 1914. (Kriegsarchiv Wien (KA) Nachlass Potiorek (N1 Pot.) A/3 Fasz. 2. Nr. 87, 91).

¹⁷⁾ "Hrvatski dnevnik" br. 52 i 53 od 4. i 5. 03. 1913.

¹⁸⁾ Potiorek Bilinskom 14. 2. 1914.

¹⁹⁾ Potiorek Bilinskom 1. 2. 1914. (Priv. Reg. 166/1914). Bečka publikacija *Süd-slavisches Rundschau* Nr 23 od 23. 10. 1913. donio je članak pod naslovom "Zur Psychologie des Slaventums", u kome se konstatuje da veliki dio hrvatskih pravaša i srpskih radikala, koji su ranije bili ekskluzivisti, danas stoje na stanovištu "jugoslavenske krvne jednakosti".

problemu naziva zvaničnog jezika i ravnopravnosti pisama. Inače, nije samo šef Zemaljske vlade, general Potiorek, smatrao da pravaški državno-pravni program predstavlja nerealnu političku platformu i da kao takav nije opasan po državu. Slično mišljenje izrazio je još početkom 1912. baron Benko, koji je isticao da je irelevantno da li bosansko-hercegovački Hrvati usvajaju ili ne usvajaju program Stranke prava "jer oni ne posjeduju nikakva sredstva da ga realizuju". Osim toga, taj "idealni program" nije bio prepreka da se hrvatski političari s Vladom u Saboru vrlo dobro slažu.²⁰⁾ To se odnosilo na one periode kada je Vladi polazilo za rukom da osigura rad Sabora.

Iako je među bosanskohercegovačkim Hrvatima za vrijeme balkanskih ratova došlo do ispoljavanja simpatija za Srbiju, a među inteligencijom hvatala maha misao o priključenju jugoslavenskoj zajednici, šire slojeve Hrvata u Bosni i Hercegovini nije bila zahvatila ideja slavenske solidarnosti kako je to bio slučaj u Dalmaciji. Za razliku od srpskog seljaštva, koje je zahvaćeno nacionalnim oduševljenjem napustilo ranije inertno držanje i nestrpljivo očekivalo da se ukine davanje haka, kao što je to bio slučaj u krajevima zaposjednutim od Srbije²¹⁾, hrvatsko seosko stanovništvo ostalo je potpuno pasivno. Međutim, među hrvatskim gradskim stanovništvom, odnosno njegovim malobrojno obrazovanim dijelom, osjećao se uticaj iz susjednih jugoslavenskih zemalja. Tome je posebno doprinosilo i prohrvatsko držanje Srba u Hrvatskoj za vrijeme komesarijata, kao i intenzivno propagiranje sloge Hrvata i Srba od strane zagrebačkih listova.²²⁾

Određena konvergencija srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta na širem jugoslavenskom prostoru imala je za posljedicu da je politika

²⁰⁾ Povjerljiva izjava barona Benka o Hrvatskoj katoličkoj udruzi, Sarajevo 12. 1. 1912. (PrBH 226/1912); Up. M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 51.

²¹⁾ Prepis izvještaja generala žandarmerije Šnjarića Zemaljskoj vladi od 15. 12. 1912. (Priv. Reg. 1252/1912). I baron Collas ukazuje na evoluciju nacionalne svijesti kod širokih srpskih masa od uvođenja ustavnosti, te njen enormni napredak pod uticajem pobjeda Kraljevine Srbije. On konstatuje da se nekada indiferentna narodna masa sada nalazi u drugačijem psihičkom stanju nego što je to bila za vrijeme aneksione krize u zimu 1908. i 1909. Collas Zemaljskoj vladi 15. 12. 1912. (Priv. Reg. 1251/1912).

²²⁾ Prepis izvještaja okružnih predstojnika Rukavine od 16. 2. 1913. i Besarovića od 19. 2. 1913. Zemaljskoj vladi (KA Militärkanzlei Franz Ferdinands (dalje MKFF), 1831/1913, 8-1/45. Kada je riječ o hrvatskom seoskom stanovništvu treba imati na umu da je njegova nacionalna svijest u prvim godinama dvadesetog vijeka bila još nedovoljno razvijena. Dok su se intelektualci, trgovci i zanatlije katoličke vjere, kako je to 1909. zabilježio šef bosanskohercegovačkog pravosuđa Shek, osjećali nacionalno Hrvatima, to nije bio slučaj sa katoličkim seljacima. Za razliku od srpskog seljaka, koji je na pitanje "Šta je?" odgovarao s ponosnom samosviješću "Srbin, gospodine", katolički je seljak na isto pitanje sa izvjesnom poniznošću odgovarao "katolik". Hamdija K a p i d ž i ć, *Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Glasnik ADA BiH 2/1962, str. 319-320.

”narodnog jedinstva” i jugoslavenstva, koje je u Bosni i Hercegovini širila intelektualna omladina i zastupala socijaldemokracija, našla odjeka i kod izvjesnih opozicionih struktura u Bosanskohercegovačkom saboru. Međutim, ona nije mogla ostati bez uticaja ni na neke političke krugove, koji su pod određenim uslovima bili spremni da sarađuju sa Vladom. Pomenuti uticaji, zatim decidirano stanovište Vlade u pogledu naziva zvaničnog jezika i upotrebe pisama, kao i potreba političkog taktiziranja i prilagođavanja i onda kada postoje načelne razlike, - sve to skupa je djelovalo da su sve političke grupe u Saboru konačno usvojile ”srpsko-hrvatski” kao zvanični naziv za jezik.

*

* * *

Podnošenjem zakonskog prijedloga Saboru kojim se ”srpsko-hrvatski jezik” ozakonjuje kao jedini službeni jezik sudstva, kao i nekih drugih zakonskih prijedloga iz oblasti prosvjete, Vlada je očigledno nastojala stvoriti pogodniju klimu za druge svoje prijedloge.²³⁾ Vladina većina votirala je 29. novembra 1912. bez većih teškoća indennitet za budžet za 1912. godinu. Međutim, kada je Sabor 30. novembra 1912. godine trebalo da izglasa zakon o građenju novih normalno-tračnih željezničkih pruga, nakon što je na zajedničkoj ministarskoj konferenciji u Budimpešti 8. novembra 1912. godine konačno, poslije dugotrajnih pregovora i niza modifikacija, usvojen bosanskohercegovački željeznički program, Predsjedništvo Sabora je iznenada odlučilo da na dnevni red postavi jezičko pitanje. Odluka je donesena na osnovu prethodnog zaključka stranačkih prvaka.²⁴⁾

Poticaaj za ovu akciju, u kojoj se vladina koalicija našla zajedno sa opozicijom, dolazila je u vladinoj većini iz Hrvatskog poslaničkog kluba, a njen inicijator bio je dr Jozo Sunarić. U razgovoru sa Potiorekom on je otvoreno izjavio da je još prilikom potpisivanja vladinog programa ispoljio namjeru da će iskoristiti prvi pogodan momenat za forsiranje ozakonjenja srpskohrvatskog službenog jezika u svim granama zemaljske uprave ”da bi domaćem elementu pribavio hljeb

²³⁾ PrBH 1311/1912, Bericht 1913, str. XXIV. Stvaranju povoljnog raspoloženja u Saboru trebalo je posebno da doprinese podnošenje od strane Vlade zakonskog prijedloga o izgradnji školskih zgrada, te zakonskog prijedloga o zajmu za te svrhe u iznosu od 24,5 miliona kruna. Prema, u Saboru modificiranom i usvojenom Zakonu, trebalo je da se kroz 16 godina u Bosni i Hercegovini izgradi 640 novih osnovnih škola, tj. po 40 škola godišnje. Međutim, u razdoblju od 1913, kada je Zakon sankcionisan i stupio na snagu, do 1916. izgrađeno je samo 40 novih osnovnih škola, jer je izbijanje prvog svjetskog rata omelo realizaciju ovog, kao i niza drugih projekata. Up. M. Č u p i ć - A m r e i n, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 324-325.

²⁴⁾ Potiorek Bilinskom 4. 12. 1912. (Priv. Reg. 1151/1912).

otvaranjem puta u sve zemaljske službe". Svjestan da će svaki jezički zakon morati da naiđe na najveće teškoće kod austrijske i ugarske vlade, Sunarić je smatrao da se one mogu samo tada prebroditi ako Sabor uspostavi junktim između jezičkog zakona i jednog drugog zakona za koji ne bi bila jako zainteresovana samo Bosna i Hercegovina nego i obje države Monarhije. U tom smislu on je u željezničkom zakonu vidio priliku koja se neće moći godinama ponoviti.²⁵⁾

Među saborskim strankama nije, međutim, bilo zauzeto odmah stanovište da li da se raspravlja o jednom opštem, sveobuhvatnom jezičkom zakonu ili samo o zakonu koji će se ograničiti na službeni jezik željeznice. Tako se prvo pojavio samostalni prijedlog zakona hrvatskog poslanika Koste Gjebića-Marušića i drugova o uvođenju "srpsko-hrvatskog" kao zvaničnog jezika u unutrašnjem i spoljnom saobraćaju svih bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica i željezničkih ustanova. Po njemu, trebalo je da oba pisma "ćirilica i latinica" budu ravnopravna.²⁶⁾

U pregovorima sa zemaljskim poglavarom oko ovog "malog jezičkog zakona" predstavnici svih saborskih stranaka su nastojali da Nacrt prošire novim odredbama i daju mu širi značaj. Međutim, "ministar Bilinski, odbacujući u principa ideju da se donosi jedan poseban jezički zakon koji će se ticati samo željeznica, zastupao je gledište da iz vojnih obzira na bosanskohercegovačkim željeznicama treba i dalje da funkcioniše isključivo njemački jezik kao unutrašnji službeni jezik, kako je to inače bio slučaj u svim zemljama koje su pripadale austrijskom dijelu Monarhije. Željeznice su, pored svoje komercijalne zadaće, imale da, u slučaju potrebe, posluže i kao oružje vojnoj sili, pa je za njihov unutrašnji zvanični jezik mogao prema stavu Bilinskog doći u obzir samo službeni jezik zajedničke armije. Stoga Bilinski nije imao namjeru da se u tom pogledu tada upušta u kompromise i kao Potiorek politički taktizira. Ali i nezavisno od toga, po njegovom mišljenju nije bilo moguće, osobito zbog nedostatka domaćeg tehničkog osoblja, uvesti srpskohrvatski jezik kao unutrašnji zvanični jezik ni na postojećim niti na novim željezničkim linijama, koje je trebalo da se izgrade."²⁷⁾

²⁵⁾ Ibidem.

²⁶⁾ Potiorek Bilinskom 2. 12. 1912. (PrBH 1822/1912), "Glas slobode" br. 144 od 7. 12. 1912.

²⁷⁾ Bilinski Potioreku 2. 12. 1912. (PrBH 1882/1912), Bilinski predsjedniku austrijske i predsjedniku ugarske vlade 27. 11. 1913. (PrBH 1346/1912, prepis u HH-StA, PA I K. 639 CdM VIIIc 12/4, Nr 720; Persönliche Vormerkungen (dalje PVM) XXXIII/1912, str. 4-6, (KA N1 Pot A/3 Fasz 5).)

Očito iznenađen i zabrinut za sudbinu zakona o izgradnji željeznica, Potiorek je u prvi mah bio spreman da prihvati zahtjev u pogledu ozakonjenja upotrebe narodnog jezika na željeznicama. Vjerovatno je to bila stvar trenutne političke taktike, jer je eliminisanje njemačkog jezika iz unutrašnje službe na zemaljskim željeznicama osobito za vojne faktore bilo neprihvatljivo.

Međutim, Bilinski se istovremeno odlučio da, u cilju izgladivanja nastalog sukoba sa Saborom i odvajanja jezičkog pitanja od votiranja zakona o gradnji željeznica, obeća ozakonjenje srpskohrvatskog jezika kao unutrašnjeg zvaničnog jezika na području cijele civilne uprave u Bosni i Hercegovini, izuzevši željeznice. S obzirom na pripadnost Bosne i Hercegovine Monarhiji, izuzetak bi takođe bio učinjen i u pogledu pismenih podnesaka austrijskih i ugarskih stranaka, na koje bi sva bosanskohercegovačka nadležna trebala da odgovaraju na njemačkom, odnosno na mađarskom jeziku. Isto tako korespondencija svih bosanskohercegovačkih vlasti sa vojnim i austrijskim vlastima trebalo je da se i dalje odvija na njemačkom, a sa ugarskim na mađarskom jeziku. U osnovi uzevši, trebalo je da srpskohrvatski jezik u bosanskohercegovačkoj administraciji prema idejama Bilinskog dobije mjesto slično onome koje je poljski jezik imao u Galiciji. Bilinski je izražavao spremnost da se zauzme kod obje vlade i vladara kako bi jedan zakonski nacrt koji bi sadržavao gornje principe što prije bio podnesen Bosanskohercegovačkom saboru. On je isticao da se u Monarhiji pedeset godina vodi borba oko službenog jezika i da je nemoguće da se tako važno pitanje u Bosni riješi preko noći. Budući da je pitanje izlazilo iz okvira programa ugovorenog sa strankama vladine većine, Bilinski je označio nelojalnim da se ono bez prethodnog sporazuma postavlja na dnevni red Sabora.²⁸⁾

Predsjedništvo Sabora i prvaci stranaka radne većine, koji su već bili odlučili da do daljnjeg skinu zakon o gradnji željeznica, popustili su pod žestokim pritiskom generala Potioreka, pa je 3. decembra 1912. zakon en bloc primljen, uz zaglušnu opstrukciju dijela srpske opozicije.²⁹⁾ Debata o jezičkom pitanju bila je odložena.

²⁸⁾ Bilinski Krobotinu 22. 11. 1913. (PrBH 1537/1913, prepis u HHStA PA I K. 630 CdM V/30, 34) i kao prethodna napomena. Up. Franz *W e i n w u r m*, *FZM Oskar Potiorek. Leben und Wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und der Herzegowina in Sarajevo*, Wien 1964. Phil. Diss. (rukopis), str. 214. i dalje. O posebnom položaju Galicije u Cisleithaniji i upotrebi poljskog jezika u upravi i sudstvu vidi R. *S i e g h a r t*, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, str. 389-390; Robert A. *K a n n*, *Das Nationalitätenproblem im Habsburgerreiche*, I Bd. Graz-Köln 1964, str. 214 i dalje; Jozef *B u s z k o*, *Die galizische Autonomie und Wien zwischen 1869-1914*, u: *Donauraum gestern, heute, morgen*, Wien- Frankfurt-Zürich 1967, str. 81-62; G. *S t o u r z h*, *Die Gleichberechtigung der Volksstämme*, u: *Die Habsburgermonarchie*, Bd. III/2, str. 1011 i dalje.

²⁹⁾ Potiorek Bilinskom 4. 12. 1912. (Priv. Reg. 1151/1912), isti istom 3. 12. 1912. (1832/1912); PVM XXXIII str. 5 i 6 i XXXIV str. 1 i 2 iz 1912. godine (N1 Pot A/3 Fasz 5). Zamašnim željezničkim programom, koji je usvojen u Bosanskohercegovačkom saboru, a docnije ozakonjen i u Austriji i u Ugarskoj, bilo je predviđeno da se uspostave dvije normalnotračne linije, i to linija u dolini Bosne od Šamca do Sarajeva, i linija od Banje Luke preko Jajca, Bugojna i Rame do Mostara. Program je takođe obuhvatao normalizaciju pruge Doboj-Tuzla, izgradnju normalne pruge Tuzla-Brčko sa ogrankom prema Bijeljini i Rači i uskotračne pruge Bugojno-

U situaciji zaoštrenih austro-srpskih odnosa i potencijalne ratne opasnosti, srpska opoziciona štampa u Bosni i Hercegovini oštro je napadala program izgradnje novih željezničkih pruga videći u njima isključivo instrument za ekspanziju Monarhije prema balkanskom istoku. S tim u vezi je i uporno insistiranje sa srpske strane da se sa željeznica odstrani njemački jezik bio sastavni dio pokušaja da se u Bosni i Hercegovini prekine "kontinuitet austrougarske ekspanzije". Ove stavove zastupala je i "Srpska riječ".³⁰⁾ Pomenuti list je, kao i srpski opozicioni političari, dovodio u pitanje legalnost izglasavanja željezničkog zakona u Saboru zbog nenormalnih okolnosti u kojima je to obavljeno³¹⁾, iako su neki poslanici čiji je organ bila "Srpska riječ", glasali sa većinom ostalih članova Sabora za zakon.³²⁾ To je bio još jedan primjer dvostruke igre ove političke grupe. Njeni su pojedini pripadnici kao eksponenti domaćih kapitalističkih krugova ranije vrlo aktivno učestvovali u formulisanju želja Bosanskohercegovačkog sabora u pogledu željezničkog programa i bili su direktno materijalno zainteresovani da obezbijede svoje učešće u njegovoj realizaciji, dok je sa druge strane njihovo političko glasilo često prednjačilo u verbalnim izljevima svoga nacionalizma.

Nakon što nije uspio pokušaj da se rješenje jezičkog pitanja poveže sa usvajanjem zakona o izgradnji željeznica, radna većina nije bila voljna uzeti u pretres budžet za 1913. godinu bez istovremenog udovoljenja zahtjevima Sabora u pogledu jezičkog zakona.

Aržano, da bi se zapadna Bosna povezala sa Splitom. Od ukupnih troškova realizacije ovog programa u iznosu od 270 miliona kruna dvije trećine trebalo je da snose Austrija i Ugarska, a jednu trećinu Bosna i Hercegovina. Samo na teret Bosne i Hercegovine trebalo je da se izgradi normalna pruga od Bosanskog Novog do Bihaća. Ostvarenje ovog programa bilo je ometeno izbijanjem prvog svjetskog rata. Vidi: *Ferdo H a u p t m a n n*, *Financiranje bosansko-hercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I/1963, str. 121 i dalje; *Dž. J u z b a š i ć*, *Izgradnja željeznica*, str. 120-121, i *s t i*, *Der Eisenbahnbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn*, u: *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der Österreichischen mit den südslawischen Ländern*, Wien 1993, str. 143-167.

³⁰⁾ *M. E k m e č i ć*, *Utica j balkanskih ratova*, str. 13-15.

³¹⁾ "Srpska riječ" br. 215 od 4. 12. 1912.

³²⁾ Željeznički zakon je primljen sa 48:24 glasa. Za zakon su glasali srpski virilisti Evgenije Letica, Petar Zimonjić i Gligorije Jeftanović, kao i srpski poslanici dr Jovo Simić i Vojislav Šola. Potiorek Bilinskom 4. 12. 1912, N1 Pot. A/3 Fasz, 1, 268). Poslije završetka sjednice Šola, Jeftanović, Stokanović, Srškić i dr. čestitali su predsjedniku Sabora Mandiću na rezultatu glasanja. (Potiorek Bilinskom 5. 12. 1912 PrBH 1832/1912). Potiorek je, u ime Bilinskog, koji ga je za to posebno ovlastio, uputio pismo potpredsjedniku Sabora Vojislavu Šoli, u kome mu izražava zahvalnost za njegovo mirno držanje, koje je doprinijelo uspjehu glasanja. Dalje se u pismu kaže da je ministar primio na znanje da držanje umjerenih srpskih poslanika za vrijeme saborske sjednice nije bilo na štetu vladinog prijedloga. (Potiorek Šoli 15. 12. 1912, Priv. Reg. 1162/1912).

Iako pitanje naziva jezika nije bilo više sporno, stranke se izvjesno vrijeme nisu mogle složiti u pogledu nacrtu jezičkog zakona. U vladinoj većini, među hrvatskim i muslimanskim poslanicima, bila je prisutna bojazan da bi preveliko isticanje ćirilice moglo dovesti do njene prevage.³³⁾

Ipak, početkom druge polovine decembra 1912. godine uglavnom su svi prihvatili jedan zakonski nacrt, po kome bi se u Bosni i Hercegovini u cjelokupnom unutrašnjem i vanjskom pismenom i usmenom saobraćaju, uključujući i željeznice, upotrebljavao "isključivo jezik Srba i Hrvata, koji Srbi nazivaju srpskim, Hrvati hrvatskim, a u službenoj upotrebi... naziva se srpsko-hrvatski." Istovremeno se predviđalo da se ozakoni "puna ravnopravnost ćirilskog i latinskog pisma". Međutim, zahtjevi Sabora u pomenutom nacrtu, koji je muslimanski prvak Šerif Arnautović nosio u Beč³⁴⁾ da bi ispred saborskih stranaka pregovarao sa ministrom Bilinskim, prelazili su daleko preko onoga što se u drugim zemljama Monarhije postiglo i nisu imali izgleda da dobiju saglasnost zajedničke vlade i vlada obiju država Monarhije.

Treba se samo podsjetiti sa koliko se teškoća rješavalo pitanje jezika na Nordbahn-u prilikom diskusija o njenom podržavljenju (1906-1908)³⁵⁾ ili kakav je politički značaj imala borba oko željezničke pragmatike iz 1907. godine za politički život Hrvatske i odnose sa Ugarskom.³⁶⁾ U Dalmaciji, gdje je dugotrajna borba za narodni jezik postigla početkom 1912. godine značajnu pobjedu tako što je hrvatskosrpski jezik postao najzad na osnovu naredbe od 26. juna 1909. zvanični jezik u čitavoj unutrašnjoj službi, s nekim manjim izuzecima u prilog italijanskog jezika³⁷⁾, ostao je i dalje na postojećim dalmatinskim željeznicama njemački kao zvanični jezik.

Bosanski sabor je insistirao na svom stanovištu i njegovi odnosi prema upravi i dalje su se u cjelini pogoršavali. Po prijedlogu Odbora za pravosuđe Sabor je 18. decembra 1912, prilikom pretresanja vladinog zakonskog nacrtu o proglašenju zakona, odbacio odredbu da se uz autentični srpskohrvatski tekst publikuju također njemački i

³³⁾ Potiorek Bilinskom 6. 12. 1912. (PrBH 1822/1912), isti istom 10. 12. 1912. (Priv. Reg. 1223/1912).

³⁴⁾ Mandić Ćeroviću 19. 12. 1912, prilog: Nacrt zakona (Priv. Reg. 1223/1912).

³⁵⁾ R. *S i e g h a r t*, op. cit. str. 131.

³⁶⁾ R. W. *S e t o n W a t s o n*, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, str. 176 i dalje, Mirjana *G r o s s*, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, IDN Beograd 1960. str. 178 i dalje.

³⁷⁾ Jaroslav *Š i d a k*, *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji*, Historijski pregled 3/1963, str. 192.

mađarski prevodi, što je imalo za posljedicu da je modifikovanom zakonskom nacrtu uskraćena sankcija.³⁸⁾

Bosanskohercegovački socijaldemokrati pozdravili su sporazum građanskih stranaka o jezičkom pitanju, ali su sumnjali u njihovu iskrenost. U činjenici da su i hrvatski šovinisti dali prednost srpskom imenu u dvočlanom nazivu zvaničnog jezika i da se ćirilica u nacrtu zakona spominje prije latinice oni su vidjeli dokaz da se radi o sumnjivoj trgovini vodećih hrvatskih i muslimanskih političara sa Srbima. Zato je "Glas slobode", poučen ranijim iskustvom, izražavao bojazan da bi se tim povodom moglo očekivati novo izbijanje šovinističkih konflikata.³⁹⁾ I zaista, i nakon sporazuma o jezičkom pitanju, koje su socijaldemokrati označili kao "najvažnije u kompleksu unutrašnjih nacionalnih pitanja", listovi građanskih stranaka nastavili su i dalje da raspiruju šovinističke strasti. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je ukazivala početkom 1913. godine kako nema broja "Hrvatskog dnevnika" u kome se ne napada na Srbe, a ni broja "Srpske riječi" u kome se ne napada na Hrvate. Osuđujući takvu djelatnost, ona je ocjenjivala da organ "katoličkih klerikalaca i organ pravoslavnih feudalaca vode glavnu riječ u rasplamsavanju šovinizma, a mnogo iza njih ne zaostaje ni srpski nacionalistički "Narod", koji pokazuje volju da vodi jednu nacionalističku građansku politiku, ali u toj politici zaboravlja na Hrvate, s kojim se apsolutno mora računati i u vođenju srpske politike, a još više u vođenju opće narodne srpsko-hrvatske ili još dalje jugoslavenske politike".⁴⁰⁾

Zemaljski poglavar Potiorek koji je neposredno nakon početka balkanskog rata smatrao da će djelatnost Sabora paralelno sa vojnim mjerama biti najbolje sredstvo za održavanje reda u zemlji⁴¹⁾, vjerujući kao i vojni krugovi u Beču da će Turska brzo pobijediti saveznike, uskoro je počeo insistirati na sprovođenju mobilizacije, zavođenju izuzetnih mjera i sistiranju Ustava, kad je razvoj događaja na Balkanu i u zemlji, protivno očekivanjima, uzeo drugi pravac.⁴²⁾ U situaciji nastaloj u prvoj polovini decembra 1912. godine Potiorek je zahtijevao da Sabor odmah prekine dalji rad, smatrajući da je on već odigrao svoju ulogu te da treba u Bosni primijeniti oštrija sredstva, dok je Bilinski tražio da se prethodno još ispita mogućnost en bolc usvajanja budžeta

³⁸⁾ Rohonyi Bilinskom 19. 12. 1912. (Priv. Reg. 1250/1912), PVM XXXVII/1912, str. 7 (N1 Pot A/3 Fasz 5); vidi F. S c h m i d, op. cit. str. 256.

³⁹⁾ "Glas slobode" br. 144 od 7. 12. 1912.

⁴⁰⁾ Ibidem; "Glas slobode" br. 16 od 6. 2. 1913; up. N. Babić, op. cit. str. 110-112.

⁴¹⁾ Potiorek Bilinskom 9. 10. 1912. (Priv. Reg. 924/1912).

⁴²⁾ Vidi H. K a p i d ž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 129-152, 157-167; F. W e i n u r m, *FZM Oskar Potiorek* str. 153-163, 167, 175-191.

za 1913. godinu. Nakon mučnog utiska koji je ostavila saborska sjednica od 3. decembra 1912. godine, Potiorek se nije usuđivao da ponovo slično postupi, bojeći se ne samo incidenata nego i krvoprolića u Saboru i nemira u zemlji. On je čak i to bio spreman da riskira da se moglo očekivati brzo rješenje postojeće spoljopolitičke krize, koje je on, kao što je poznato, prije svega vidio u oružanom obračunu sa Srbijom, za koji se zajedno sa ponovo postavljenim načelnikom Generalštaba Conradom v. Hötzendorfom svesrdno zauzima. U pogledu budžeta, Potiorek je tada predlagao kao manje zlo da se uz pomoć § 48 Zemaljskog ustava produži važnost budžeta za 1912. godinu.⁴³⁾

Za postavljanje junktima između jezičkog pitanja i budžeta za 1913. godinu osobito su se u "radnoj većini" zauzimali i vršili snažan uticaj dr Jozo Sunarić i Ademaga Mešić.⁴⁴⁾ Potiorek je pretpostavljao da je Sunarić bio prilikom boravka u Beču krajem novembra 1912. godine potaknut od strane jugoslavenskih poslanika u Carevinskom vijeću da zauzme takvo držanje u jezičkom pitanju i vjerovao je da bi izmjena Sunarićevog stava mogla jedino uslijediti pod uticajem sa iste strane ili s viješću o početku promjene režima u Hrvatskoj.⁴⁵⁾

Nakon što je postalo potpuno jasno da Sabor neće votirati budžet za 1913. godinu bez prethodnog rješenja jezičkog pitanja u željenom smislu, zajednički ministar finansija naložio je Zemaljskom poglavaru da obavijesti stranke koje su potpisale vladin program da se odlaže osnivanje računске kontrole predviđeno za 1. januar 1913. godine zbog neispunjenja obaveza stranaka u pogledu budžeta.⁴⁶⁾ Osamnaestog decembra 1912. godine bilo je prekinuto zasjedanje Sabora koji je, tek poslije godinu dana, ponovo sazvan u izmijenjenim političkim okolnostima. Zemaljski poglavar je smatrao da se ne može pomišljati na sposobnost Sabora za rad sve dotle dok se ne savlada nova opozicija i otkloni opasnost od daljnjih pokušaja stvaranja junktima između jezičkog pitanja i budžeta za 1913. godinu. Pauzu u radu Sabora, koja je prema Potioreku bila ovisna o spoljnoj situaciji i stoga neodređena, htio je iskoristiti za otklanjanje pomenutih prepreka. Ako mu to ne bi pošlo za rukom, smatrao je da bi bilo najbolje raspustiti Sabor i raspisati nove izbore.⁴⁷⁾

Ovakav razvoj značio je potpun neuspjeh prvobitne zamisli zajedničkog ministra finansija Bilinskog o osiguranju kontinuirane saborske djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

⁴³⁾ Potiorek Bilinskom 10. i 13. decembra 1912. (Priv. Reg. 1200 i 1201 iz 1912), Bilinski Potioreku 11. 12. 1912. (Priv. Reg. 1253/1912). up. F. W e i n w u r m, op. cit. str. 180, 181.

⁴⁴⁾ Potiorek Bilinskom 17. 12. 1912. (Priv. Reg. 1253/1912).

⁴⁵⁾ Potiorek Bilinskom 12. 12. 1912, telegram (Priv. Reg. 1199/1912).

⁴⁶⁾ Bilinski Potioreku 16. 12. 1912, telegram (Priv. Reg. 1253/1912).

⁴⁷⁾ Potiorek Bilinskom 17. 12. 1912. (ibidem).

*
* *
*

Paralelno sa privremenim ublažavanjem oštine balkanske krize i prenošenjem njenog rješavanja na teren evropske diplomacije, nastavljani su naponi predstavnika bosanskohercegovačke uprave da sa saborskim strankama postignu sporazum o jezičkom pitanju i da se ponovo pokrene rad Sabora. Rješenje ovog pitanja postalo je početkom 1913. godine glavni problem u odnosima između Vlade i političkih stranaka u Bosni i Hercegovini.

Dok je muslimanski prvak Šerif Arnautović za vrijeme boravka u Beču u drugoj polovini decembra 1912. konferišući sa zajedničkim ministrom finansija o jezičkom pitanju došao u priliku da mu Bilinski neposredno ponovi svoje ranije stavove, u Sarajevu je predsjednik Sabora dr Nikola Mandić, shodno stanovištu cijelog saborskog Predsjedništva, nastojao da sa Potiorekom pronađe takvu stilizaciju nacrtu jezičkog zakona koja bi odgovarala principima Bilinskog, a ujedno imala i izgleda da bude primljena u Saboru. Zemaljski poglavar i Predsjedništvo Sabora složili su se početkom januara 1913. godine u načelu sa jednim definitivno još neutvrđenim tekstom zakonskog nacrtu, koji je u biti odgovarao zahtjevima Bilinskog, budući da uopšte nije doticao pitanje jezika unutrašnje službe na željeznici ni korespondencije sa vojnim vlastima, kao ni sa nadležstvima i strankama izvan Bosne i Hercegovine.

Jedino u pogledu zahtjeva da se podnesi na njemačkom odnosno na mađarskom jeziku, pisani na teritoriji Bosne i Hercegovine, rješavaju na tim jezicima, Predsjedništvo Sabora zastupalo je odlučno mišljenje da nikako neće moći biti usvojen. To mišljenje dijelio je tada i Potiorek, koji je smatrao da bi se u tom smislu mogao napraviti ustupak ukoliko bi to bila cijena da se progura jezički zakon. Ovo je motivisao izvanrednim političkim značajem zakona kao cjeline, u poređenju s kojim pitanje podnesaka na njemačkom jeziku unutar Bosne i Hercegovine ima, kako principijelno, tako i praktično samo drugorazrednu vrijednost.

Inače, sam nacrt zakona predviđao je ozakonjenje srpskohrvatskog jezika kao unutrašnjeg i vanjskog službenog jezika civilne uprave u Bosni i Hercegovini, te kao službenog i nastavnog jezika svih javnih građanskih nastavnih ustanova koje se izdržavaju iz zemaljskih sredstava. To isto predviđeno je i za vanjski usmeni i pismeni saobraćaj bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica sa civilnim vlastima, ustanovama i strankama. Oba pisma, ćirilica i latinica, označena su ravnopravnim, a poznavanje srpskohrvatskog jezika postavljeno je kao uslov za namještenje u zemaljskoj službi. Jedino u izuzetnim slučajevima, kad to zahtijevaju naročiti interesi uprave, predviđena

je mogućnost provizornog namještenja lica koja ne vladaju srpskohrvatskim jezikom, s tim da ga u roku od tri godine nauče, kako je to bilo propisano i za one činovnike koji su se nalazili već u službi. Propisi o korespondenciji sa vojnim, zajedničkim austrijskim i ugarskim vlastima i primjeni njemačkog odnosno mađarskog jezika, kao i o upotrebi njemačkog jezika u unutrašnjem službenom saobraćaju na bosanskohercegovačkim željeznicama, formulisani su u skladu sa stanovištem Bilinskog i bili su zajedno sa bližim odredbama o primjeni zakona sadržani u nacrtu jedne posebne vladine naredbe.⁴⁸⁾

Međutim, i pored toga što Bilinski nije ranije nikad dovodio u pitanje kompetenciju Bosanskog sabora u rješavanju jezičkog problema i što su već stvoreni presedani u tom pogledu odredbama o službenom jeziku u već usvojenim zakonima iz oblasti sudstva i školstva, zemaljski poglavar nije mogao u prvoj polovni januara 1913. godine da pruži decidan i meritoran odgovor na pitanje predstavnika saborskih stranaka da li će se problem upotrebe službenog jezika rješavati putem jednog posebnog zakona koji će usvojiti Sabor. Izvjesnim svojim neodređenim stavovima Bilinski je, u posljednje vrijeme, pobudio ozbiljnu sumnju u to da li je uopšte sklon da se pitanje rješava zemaljskim zakonom i vladinom naredbom ili će to uslijediti samo isključivo putem jedne carske naredbe. Saborske stranke bile su bezuslovno za prvi način rješavanja, pa se Potiorek nadao da bi mogao sazvati Sabor za 20. februar 1913. godine, ako Bilinski da izjavu da smatra Sabor kompetentnim i dadne odmah saglasnost na nacrt jezičkog zakona i naredbe. Sabor je, prema zamisli Potioreka, mogao do kraja marta usvojiti budžet za 1913. godinu i niz drugih zakona, a nacrt jezičkog zakona trebalo je da se po završenoj prethodnoj proceduri podnese Saboru kao vladin prijedlog sredinom marta. Sam Potiorek je smatrao da se na osnovu §41 Zemaljskog statuta, kojim su određeni poslovi izuzeti iz djelokruga Sabora, teško može osporiti pravo Sabora da uzme učešća u regulisanju jezičkog pitanja, dok se u pogledu poslova taksativno nabrojanih u §42, koji spadaju u kompetenciju Sabora ne bi moglo dopustiti tumačenje da se Sabor u zakonima koji se tiču tih poslova mora uzdržati od svih jezičkih odredaba. U slučaju da se ne prizna kompetencija Sabora u jezičkom pitanju, bio bi onemogućen njegov rad i raspuštanje bi bilo neizbježno. Ako bi se pitanje riješilo isključivo naredbodavnim putem, Sabor bi u tom vidio

⁴⁸⁾ Bilinski Potioreku 22. 12. 1912. PVM XXVIII/1912; PVM 1/1913, str. 1-6 i PVM III/1913, str. 7-12 (N1 Pot A/3 Fasz 5); Potiorek Bilinskom 21. 1. 1913. (Priv. Reg. 26/1913). Ipak se već tada u nacrtu naredbe predviđalo da bi srpskohrvatski jezik mogli upotrebljavati podčinovnici i niže osoblje, a eventualno i dvije najniže klase činovnika u izradi svakodnevnih otpravki formalne prirode i malih nevažnih obavijesti.

ograničenje svoje kompetencije, koja se po Potiorekovom mišljenju ne bi mogla zasnovati na Ustavu.⁴⁹⁾

Stavovi austrougarskih funkcionera u pogledu kompetencije Bosanskohercegovačkog sabora u tretmanu jezičkog pitanja povremeno su oscilirali i evoluirali. To je bilo uslovljeno traženjem pogodne pravne konstrukcije da bi se našla forma koja bi dovoljno štitila interese Monarhije a ujedno omogućila političko rješenje problema.

Mada se Bilinski uskoro općenito saglasio sa nacrtima jezičkog zakona i naredbe⁵⁰⁾, Potiorokove optimističke prognoze nisu se ostvarile, jer je početkom februara u svim saborskim klubovima donesen zaključak da se preduzmu koraci kako bi se postigle dalje koncesije, pa je došlo do obrta situacije. Da bi svoje želje i zahtjeve mogli iznijeti neposredno ne samo Bilinskom, nego i drugim zajedničkim ministrima i predsjednicima austrijske i ugarske vlade, Muslimani, Hrvati i Srbi izabrali su po četiri predstavnika koji su imali sačinjavati saborsku deputaciju.⁵¹⁾ Prije odlaska sa Predsjedništvom Sabora u Beč, deputacija je u razgovorima vođenim sa zemaljskim poglavarom u Sarajevu 13. februara 1913. godine iznijela svoje prigovore na nacrt jezičkog zakona i formulisala svoja traženja. Unutrašnji službeni jezik na željeznicama predstavljao je i dalje glavni i najteži problem. Deputacija je tražila da se srpskohrvatski u zakonu normira ujedno kao i vanjski i unutarnji službeni jezik na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama, ali je priznavala da će s obzirom na nedostatak osoblja koje potpuno njime vlada, unutrašnji jezik na željeznici morati još duže vremena ostati njemački, pa je dopuštala da se istovremeno u zakon unese odredba o desetogodišnjem prelaznom stadiju, poslije koga bi njemački jezik bio ograničen na korespondenciju sa vojnim ustanovama. Namještenici na željeznici morali bi poznavati njemački jezik u obimu potrebnom za njihov položaj. U obrazloženju ovog zahtjeva istaknuto je da on vodi dovoljno računa o opštedržavnim interesima i odgovara konstitucionalnim pravima Bosne i Hercegovine sankcionisanim u Zemaljskom statutu. Posebno je podvučeno da bi u protivnom slučaju domaći elemenat bio sasvim isključen iz službe na željeznici i da bi na budućim normalnim željeznicama, čija se gradnja pripremala, moglo naći zaposlenje samo tuđe osoblje, te da se stoga upravo radi o pitanju hljeba.⁵²⁾

⁴⁹⁾ Potiorek Bilinskom 14. 2. 1913. (Priv. Reg. 26/1913); PVM III/1913, str. 3-7. (N1 Pot A/3 Fasz 5); up. F. W e i n w u r m, op. cit. str. 198-206.

⁵⁰⁾ PVM III/1913, str. 12.

⁵¹⁾ Potiorek Bilinskom 12. 2. 1913, telegram (Priv. Reg. 167/1913), PVM IV/1913, str. 5-4 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

⁵²⁾ PVM IV/1913, str. 3-11. i kao napomena 49.

Zemaljski poglavar Oskar Potiorek ocjenjivao je sredinom februara 1913. godine da pretežan dio saborske deputacije smatra ono što je ponuđeno u zakonskom nacrtu za veliku dobit, ali želi učiniti još jedan pokušaj jer se boji suprotstaviti radikalnim elementima zbog straha od gubitka popularnosti.⁵³⁾ Srpska opozicija iz grupe oko "Naroda" i "Otadžbine" uporno je ostajala pri postavljenim zahtjevima. Vlada je, inače, osjećala tendenciju srpske antirežimske opozicije da se u Bosni i Hercegovini osujeti redovna saborska djelatnost kako bi politički sistem zasnovan na Zemaljskom ustavu pretrpio slom.

I u Hrvatskom poslaničkom klubu manja grupa na čelu sa dr Jozom Sunarićem bila je radikalna u svojim stavovima, nasuprot grupi bivših zajedničara i udrugaša oko dr Nikole Mandića, koja je nakon izvjesnog vremena postala sklona da prihvati ponuđena rješenja od strane ministra Bilinskog i Vlade. Radikalizam, koji je duže vrijeme ispoljavao dio hrvatskih poslanika i hrvatski orijentisani pojedinci u muslimanskom poslaničkom klubu (Ademaga Mešič) u odnosu na jezičko pitanje, mogao je biti i sastavni dio političke taktike. Priznajući prvenstvo srpskog imena u nazivu zvaničnog jezika i prihvatajući da se ćirilica pomene prije latinice u nacrtu jezičkog zakona oni su, zajedno sa srpskim poslanicima, vršili pritisak koji je indirektno pomagao i borbu koja se tada vodila u Hrvatskoj za narodni jezik na željeznicama. Držanje muslimanskih političkih predstavnika prema jezičkom pitanju zavisilo je u najvećoj mjeri od stavova njihovih hrvatskih saveznika.

Nakon izbijanja balkanskog rata produbio se jaz između srpske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini pa su se, prema zapažanju barona Collasa Hrvati, koji su se kolebali između simpatija za južnoslavenske balkanske saveznike i tradicionalne vjernosti Monarhiji, javljali kao vezujući elemenat između srpskog i muslimanskog političkog tabora.⁵⁴⁾ Sticajem okolnosti krajem 1912. i početkom 1913. godine, usprkos dubokih međusobnih suprotnosti, sve saborske stranke su se povodom jezičkog pitanja našle zajedno u opoziciji. Po svom sastavu i opštoj političkoj orijentaciji heterogena, opozicija nastala povodom jezičkog pitanja trajala je relativno dugo pod uticajem javnog mnijenja u zemlji i opštih političkih prilika u Monarhiji. Međutim, za cijelo to vrijeme u njoj je i dalje odvojeno egzistirala, uz stalnu saborsku opoziciju, i potencijalna vladina većina. U redovima pomenute "većine" ton su davali radikalni elementi, posebno u Hrvatskom saborskom klubu, od čijeg je držanja i zavisio početak rada Sabora.

⁵³⁾ Kao prethodna napomena.

⁵⁴⁾ Situationsbericht, Collas Zemaljskoj vladi 14. 2. 1913. (MKFF 1565, 8-1/37).

Mada su, nakon neuspjelog puta saborske deputacije u Beč i Peštu⁵⁵⁾, šanse za usvajanje jezičkog zakona bile minimalne, Potiorek se bavio mišlju da, usprkos tome, sazove Sabor. Ako saborska većina ne bi pokazala spremnost za rad, on je imao namjeru Sabor odmah raspustiti. U tom slučaju izbori bi se, sačekavši kraj spoljnopolitičke krize, trebali održati u roku od šest mjeseci, a Vlada bi se, za razliku od prethodnih izbora, morala punom snagom angažovati da dobije "bolji Sabor". Ipak, poslije sastanka egzekutivnog odbora saborske većine, - koji se sastojao od devet članova, i to: tri člana Predsjedništva Sabora i po dva člana Hrvatskog i Muslimanskog saborskog kluba (Josip Vancaš i dr Jozo Sunarić, te Rifatbeg Sulejmanpašić i Šerif Arnautović) i dva predstavnika grupe oko "Srpske riječi" (dr Milan Srškić i Pero Stokanović), - a kome je 8. marta 1913. godine prisustvovao još Dervišbeg Miralem kao predstavnik posebne grupe, i Ademaga Mešić umjesto odsutnog Arnautovića, odlučio se Potiorek s obzirom na nepovoljne izgleda da još pričekava sa sazivom Sabora. Polagao je najveću nadu u uticaj konferencije ujedinjenih pravaških stranaka na držanje dijela radikalno orijentisanih poslanika Hrvatskog saborskog kluba. Potiorek je vjerovao da, ako prestane opozicija u redovima Hrvata, s Muslimanima ne bi bilo poteškoća da prihvate vladin jezički zakon, dok bi se srpska grupa oko Srškića i Stokanovića u najboljem slučaju vjerovatno ponovo, kao i prije prekida zasjedanja Sabora, zadovoljila time da ne ometa rad. U pogledu držanja ostalih srpskih poslanika iz redova grupe oko "Naroda" i "Otađbine" Vlada nije mogla računati da će oni odstupiti od postavljenih zahtjeva za rješenje jezičkog pitanja.⁵⁶⁾

Iako je poslije fuzije "Zajednice" i "Udruge" stvoren jedinstveni Hrvatski poslanički klub, kome su osim trojice disidenata pripadali svi hrvatski poslanici, ranije razlike egzistirale su i dalje iako ne više u staroj formi. Prvi neposredan povod rascjepa, koji se sve više produbljavao i imao docnije dalekosežan značaj, bilo je upravo jezičko pitanje, zbog koga je došlo do nove pregrupacije snaga u klubu. Ranije pristalice "Udruge" sa nadbiskupom Stadlerom na čelu priključile su se grupi bivših zajedničara koje je vodio Mandić. Oni su, nasuprot stavu manje grupe oko Sunarića, bili spremni da prihvate vladin nacrt jezičkog zakona i omoguće rad Sabora. Ovaj problem, koji je agitacijom Sunarića i njegovih istomišljenika u klubu i van njega, dobivao među Hrvatima u Bosni sve veće dimenzije i poprimao još i karakter borbe za prestiž između dvije vodeće ličnosti, trebalo je da bude, na

⁵⁵⁾ O boravku deputacije u Beču i putu predsjednika Sabora dr Nikole Mandića u Peštu vidi Dž. *J u z b a š i ć, Jezičko pitanje*, str. 62-64.

⁵⁶⁾ Potiorek Bilinskom 2. 3. 1913. (Priv. Reg. 258/1913), isti istom 11. 3. 1913. (Priv. Reg. 291/1913), PVM VI/1913, str. 3-4, 9-11. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

inicijativu Mandićeve grupe, raspravljen krajem marta 1913. godine na konferenciji bloka ujedinjenih pravaških stranaka u Opatiji. Konferencija je trebala da donese odluku o tome da li će hrvatski poslanici Bosanskohercegovačkog sabora odgovoriti opstrukcijom ako Zemaljska vlada ne prihvati uvođenje srpskohrvatskog jezika u unutrašnjoj službi na željeznicama. Mandiću je pošlo za rukom na jednom prethodnom tajnom sastanku u Zagrebu pridobiti dra Milu Starčevića i ostale učesnike Opatijske konferencije iz Hrvatske za svoje stanovište da jezičku osnovu treba prihvatiti kao vrijednu tekovinu, dok će se za ostale neispunjene zahtjeve nastaviti borba bez ometanja saborske djelatnosti. Međutim, zbog uspješnog oponiranja Sunarića i njegovih istomišljenika i izvjesne podrške koju su oni dobili na samoj konferenciji, u Opatiji nije donesen nikakav obavezan zaključak, jer je postojala opasnost rascjepa i napuštanje stranke od strane Sunarića i drugova. Stoga su hrvatskim poslanicima date slobodne ruke u daljem držanju prema jezičkom pitanju.⁵⁷⁾ Radikalan stav dijela hrvatskih političara tumačen je u krugovima Zemaljske vlade u Sarajevu kao plod uticaja onih ličnosti u Monarhiji koje ne žele da Bilinski postigne u Bosni bilo kakav uspjeh, a takođe da se takvim držanjem hoće pomoći ista borba u Hrvatskoj za narodni jezik na željeznicama.⁵⁸⁾

Međutim, i neodlučan ishod Opatijske konferencije dao je osnova Potioreku da se u prvoj polovini aprila 1913. ponovo lično angažuje u traženju mogućnosti da se usvoji jezički zakon i pokrene rad Sabora. Stoga je poveo pojedinačne pregovore sa Nikolom Mandićem, Jozom Sunarićem, Šerifom Arnautovićem, biskupom fra Alojzijem Mišićem, Josipom Vancašem, Safvetbegom Bašagićem i Josipom Berkovićem. Ishod tih konsultacija bio je negativan. Pored neizmijenjene situacije kod Hrvata, među dijelom Muslimana vladalo je ogorčenje što je Mandić iznio jedno interno bosanskohercegovačko pitanje na konferenciju ujedinjenih pravaša. Inače, muslimanski predstavnici uvjerali su zemaljskog poglavara da bi gotovo svi muslimanski poslanici već tada bili spremni da prihvate jezički zakon uz pretpostavku da bi to bio slučaj kod Hrvata. Većina Potiorekovih sagovornika zastupala je stoga mišljenje da se pričekaja sa sazivom Sabora do jeseni, dok se duhovi u zemlji ne smire.⁵⁹⁾

⁵⁷⁾ Potiorek Bilinskom, pisma od 26. i 30. marta i 7, 10. i 14. aprila 1913. (Priv. Reg. 346, 366, 1492, 1494 i 1496 iz 1913.) O Opatijskoj konferenciji održanoj 27. i 28. marta 1913, usvojenim zaključcima i odnosima u svepravaškoj organizaciji vidi: Mirjana G r o s s, *Povijest pravaške ideologije*, str. 405 i dalje, Janko P l e t e r s k i, *Sveza Vseslovenske Ijudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911-1913*, str. 61-66.

⁵⁸⁾ Knaflič Flandraku 11. 4. 1913. (Priv. Reg. 454/1913).

⁵⁹⁾ Potiorek Bilinskom, pisma od 7, 10, i 14. aprila 1913, (Priv. Reg. 1492, 1493, 1494 i 1496 iz 1913); PVM XII/1913, str. 2 i dalje (N1 Pot A/3 Fasz 5).

Uviđajući konačno da je u datim okolnostima nemoguće pokrenuti rad Sabora, Potiorek se istovremeno odrekao svoje ranije zamisli o sazivu Sabora da bi ga odmah zatim raspustio i naknadno raspisao izbore. On je, kao i Bilinski, ocjenjivao da bi opozicionalnim elementima među Hrvatima i Srbima upravo dobro došlo da u izbornoj borbi protiv Vlade pođu sa platforme spasavanja narodnog jezika. Stoga je Potiorek bio sad za to da se pričeka vjerujući da će, - ako se prekinu pregovori o jezičkom pitanju i otegne početak gradnje pruge Bihać-Novih, te bude moralo čekati na odavno priželjkivane melioracije tla, gradnje cesta i druge investicije zato što Sabor neće da radi, - u toku ljeta doći do izmjene raspoloženja među poslanicima sporazumaških stranaka, slično kao i u prošloj godini. Sabor bi onda trebalo da funkcioniše dok ne usvoji jezički zakon i budžet za 1913. godinu, a eventualno i još neke zakone prije nego što ponovo zakaže. U tom slučaju, koji se prema procjeni vodećih faktora austrougarske uprave sa izvjesnošću očekivao, uslijedilo bi neizbježno raspuštanje Sabora a zatim izbori u okolnostima povoljnijim za Vladu.⁶⁰⁾ Rješenje jezičkog pitanja u postavljenim okvirima imalo je za austrougarsku politiku u Bosni i Hercegovini dalekosežnije značenje, pored ostalog i u pripremama terena da se dobije jedan poslušniji Sabor.

⁶⁰⁾ Potiorek Bilinskom 21. 4. 1913. (Priv. Reg. 1497/1913); PVM XX/1913, str. 21-24. (NI Pot A/3 Fasz 5); F. W e i n w u r m, op. cit. str. 211-217.

VII

RAT NA BALKANU I MUSLIMANSKO-SRPSKI ODNOSI – JEZIK I POLITIKA "NARODNOG JEDINSTVA"

Povodom boravka saborske deputacije u Beču, koja je u drugoj polovini februara 1913. godine uzaludno obilazila nadležne ministre nastojeći da ih ubijedi u opravdanost zahtjeva Sabora, održana je Skupština jugoslavenske studentske omladine. Skupština je pozvala sve saborske grupe da ne odstupaju od zauzetih stavova o jezičkom pitanju i apelovala je na njihovo jedinstveno držanje. U usvojenoj rezoluciji akademske omladine "svih pravaca i partija" istaknuta je i svijest o zajedničkom idealu, dragocjenosti oba imena i obilježja, srpskog i hrvatskog, te naglašena potreba da se odbace svi separatistički, stranački i lični interesi. Posebno je hrvatski opozicioni poslanik Đuro Džamonja pozdravio izjavu bečke muslimanske omladine, kojom je ona protestovala protiv srpsko-hrvatskog sukoba. Karakteristično je, međutim, da je zagrebačka muslimanska akademska omladina izrazila još i nadu da bi upravo Muslimani, kada jednom oslabi uticaj vjerskog separatizma, mogli bitno doprinijeti srpsko-hrvatskom jedinstvu.¹⁾

Opoziciono i antiaustrijsko raspoloženje dijela muslimanske srednjoškolske i akademske omladine izražavalo se, naročito nakon aneksije, u njenom opredjeljivanju za borbeni srpski nacionalizam i jugoslavensku orijentaciju.²⁾ Iz njenih redova regrutovali su se dobrovoljci u srpskoj i crnogorskoj vojsci za vrijeme balkanskih ratova i u prvom svjetskom ratu, kao i učesnici u sarajevskom atentatu. Uskoro poslije atentata zemaljski poglavar Oskar Potiorek rekao je predsjedniku Sabora Safvetbegu Bašagiću: "Muslimani treba konačno da

¹⁾ Todor Kruševac, Petar Kočić, Beograd 1951, str. 401, 405; M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 61.

²⁾ Vidi I. K e m u r a, *Uloga Gajreta*, str. 96-99; M. H a d ž i j a h i ć, *Od tradicije do identiteta*, str. 179-184.

uvide da njihovo anacionalno stanovište nije trajno održivo, jer njihova omladina će morati uskoro dospjeti u srpski tabor, ako vodeći Muslimani ne odgoje mase da se osjećaju i misle kao Hrvati”.³⁾

Međutim, pomenute političke tendencije među muslimanskom inteligencijom bitno su se razlikovale od raspoloženja koje je vladalo u širim muslimanskim slojevima, posebno, od politike muslimanskih predstavnika u Saboru. Tako je, po izbivanju balkanskog rata, organ Ujedinjene muslimanske organizacije "Zeman" od 15. oktobra 1912, izražavajući najdublje simpatije sa jednovjernim Turcima, najoštrije osuđivao kao islamske Efijalte one pojedince među Muslimanima u Mostaru i Sarajevu koji su svojim telegramima pozdravili "srpsku vojsku, osloboditeljicu potlačene braće u Turskoj". Osuđivan je i list Dervišbega Miralema "Novi Musavat", koji povodom izbijanja balkanskog rata nije donio "ni riječi osude pasjaluka balkanskih naroda".⁴⁾ Međutim, saborski klub muslimanskih disidenata nije u svom proturskom stavu zaostao iza saborskog kluba Ujedinjene muslimanske organizacije kad su se odmah po izbijanju tripolitanskog rata, početkom oktobra 1911. godine, oba kluba u ime Muslimana Bosne i Hercegovine posebnim telegramima obratila austrougarskom ministru vanjskih poslova Aehrenthalu sa molbom da on interveniše u korist carstva njihovog halife.⁵⁾

Nepune dvije godine dana docnije, krajem jula 1913. godine, Rifatbeg Sulejmanpašić i Dervišbeg Miralem ponovo su, ovaj put zajedno, prenosili želje Bosanskih Muslimana zemaljskom poglavaru da se Monarhija zauzme kako bi Jedrene i ostala područja, koja su otomanske trupe ponovo zaposjele u drugom balkanskom ratu, ostala pod Turskom.⁶⁾

Nasuprot oduševljenju s kojim su Srbi pozdravljali pobjede sunarodnika i angažovali se na skupljanju pomoći za srpski crveni krst, srpsku vojsku i dr., u muslimanskom javnom mnijenju naglašeno su prevladavali izrazi solidarnosti sa Turskom, koji su praćeni i javnim manifestacijama kakva je bila masovni ispraćaj turskih vojnih obveznika u oktobru 1912. godine u Sarajevu. Usprkos zabrani skupljanja dobrovoljaca, oni su ilegalno prelazili granicu. Muslimanski dobrovoljci stupali su u tursku, pravoslavni Srbi ali i drugi pojedinci u srpsku i crnogorsku vojsku. U turskoj vojsci je postojao "bosanski bašibozuk", formiran od iseljenika iz Bosne, a u srpskoj i crnogorskoj bile su čitave grupe

³⁾ PVM/1914 od 21. 7. 1914. (NI Pot A/3 Fasz 5).

⁴⁾ "Rat pravoslavlja proti islamu", "Zeman" 15. 10. 1912.

⁵⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami od 5. i 10. oktobra 1911. (PrBH 1301 i 1305 iz 1911).

⁶⁾ Potiorek Bilinskom 30. 7. 1913. prepis pisma (NI Pot A/3 Fasz 1, 339).

koje su došle iz Sjedinjenih Država ("Amerikanci"). Odjek spoljno-političkih zbivanja, ratna atmosfera stvorena velikom koncentracijom austrougarskih trupa (na vrhuncu krize u zemlji je bilo do 190 hiljada vojnika), zaoštavanje unutrašnjih političkih i socijalnih odnosa, sistiranje Ustava i zavođenje izuzetnih mjera u maju 1913. dalo je povoda za ocjenu da je Bosna i Hercegovina doživjela ratove na Balkanu kao zaraćena strana.⁷⁾ Pojedini vladini funkcioneri u Sarajevu ocjenjivali su početkom 1913. da se cjelokupno mišljenje, držanje i djelatnost stanovništva nalazi pod uticajem hipnoze uzrokovane velikim događajima na Balkanu.⁸⁾ Pri tome su posebno Muslimani i Srbi bili poneseni zbivanjima, što se neminovno odrazilo i na odnose između njihovih političkih predstavnika.

Kada je riječ o nacionalno-konfesionalnim odnosima, onda je u prvom redu došlo do daljeg pojačanja muslimansko-srpskog političkog antagonizma i još većeg približavanja muslimanskog političkog vođstva austrougarskim vlastima. Nadu da bi Muslimani u Bosni i Hercegovini mogli nakon aneksije postati centripetalni elemenat, izražavao je još u ljeto 1910. godine general Auffenberg, ističući da bi to bio najljepši uspjeh austrougarske uprave od početka emancipacije Balkana. Po Auffenbergu "Bosanskohercegovački Muslimani kao vjerni podanici, kao austrougarski imperijalisti bili bi elemenat reda i dobitak za položaj Monarhije na evropskom Orijentu".⁹⁾ Zbog sloma Turske u balkanskom ratu Muslimani u Bosni i Hercegovini bili su deprimirani i zbunjeni. U svom povjerljivom izvještaju baron Karlo Collas, vladin povjerenik za grad Sarajevo, upoređivao je položaj u kome su se našli Muslimani sa ovcama koje je vuk natjerao u tor Monarhije. U Muslimanima je vidio vrijednu protivtežu držanju Srba kao

⁷⁾ M. E k m e č i ć, *Uticaj balkanskih ratova*. str. 12-15.

⁸⁾ Collas: Situationsbericht, 14. 2. 1913. (MKFF 1565 8-1/57).

⁹⁾ "Die bosnisch-herzegowinischen Moslms als gesinnungsfeste Untertanen, als österreichisch-ungarische Imperialisten, wären ein Element der Ordnung und ein Gewinn für die Stellung der Monarchie im europäischen Orient." (Auffenberg: Memoire über die politische Situation nach Schluss der ersten Saborsession. Sarajevo im August 1910. HHStA N1 FF K. 18). Izraz imperijalisti i imperijalizam u tekstu memoara se ne upotrebljava u značenju ekspanzionizam nego u smislu privrženosti ideji Carstva. Svoju prognozu držanja muslimanskih političara u postaneksionom periodu dao je i dr Jozef Koetschet. U izvještaju upućenom Vojnoj kancelariji prijestolonasljednika početkom oktobra 1909. on je o tome između ostalog napisao: "Jeder nationalistischer Idee abhold, weder Serben noch Kroaten, sondern Bosniaken, als politisch-administrativer Begriff, wären sie der Idee einer Fusion der südslavischen Länder feindlich gegenüber stehen. Deshalb werden die oppositionellen Moslms Lockrufen sehr zugänglich sein. Wer aber ihren nationalen Indifferentismus aus nächster Nähe kennengelernt hat, mag mit Recht annehmen, dass diesen wütenden oppositionellen Moslms sobald ihre kirchlichen kulturellen Bedürfnisse befriedigt sein werden, und ihrem materiellen Besitzstande keine Gefahr durch eine obligatorische Grundentlastung drohen wird, von einer geschickten Regierung werden unschwer benutzt werden können." (Bosnischer Situationsbericht. Anfang Oktober 1909. MKFF, Sonderreihe 206/15)

i uopšte Jugoslavena.¹⁰⁾ Kao odgovor na poznatu deklaraciju srpskih poslanika Bosanskohercegovačkog sabora povodom izbijanja srpske vojske na Jadran i omladinskih demonstracija u Sarajevu, koje su organizovali Srbi u novembru 1912. protiv balkanske politike Austro-Ugarske, priređene su muslimanske protudemonstracije koje su dale punu podršku politici Monarhije u albanskom pitanju.¹¹⁾ U tuzlanskom okrugu su gradska zastupstva, svugdje gdje su Muslimani imali većinu, izglasala novčane priloge za austrougarske trupe, koje su boravile u Bosni i Hercegovini, odnosno priloge za porodice pozvanih rezervista.¹²⁾

Dok su područne vlasti u pretežnom dijelu zemlje ocjenjivale da, i pored velike promjene u stanju duhova pod uticajem ratnih zbivanja, najveći dio stanovništva gleda svoga posla u borbi za život¹³⁾, izvještaji iz Bosanske krajine ukazivali su da je tamo bila stvorena ozbiljnija politička situacija nego u drugim krajevima. Za razliku od mirnog držanja srpskog gradskog stanovništva, pravoslavni seljaci i seoski sveštenici pokazivali su u Krajini vidne znakove svoga nezadovoljstva. Na području Ključa, Petrovca i Drvara širile su se vijesti među seljacima, "fanatizovanih od popova", da će srpska vojska umarširati i osloboditi ih plaćanja rente zemljoposjednicima. Bila je stvorena takva atmosfera u kojoj su se ponavljale masovne tuče između Srba i Muslimana. Vlasti su u pomenutim mjestima pribjele najvišim policijskim kaznama, ali i nekim vanrednim sredstvima izvan zakonskih okvira, kao i za vrijeme seljačkog štrajka 1910. godine. Da bi se seljaci odstranili iz grada, ranije su zatvarane gradske pijace, gostionice su zatvarane već u 18,30h, a na javnim mjestima bilo je zabranjeno voditi političke razgovore. Uzroci stvorenog stanja traženi su u jakom kmetskom pokretu, izrazito srpskom karakteru ovog područja i odsustvu vojnih garnizona.¹⁴⁾ Očito je da su se i u ovom slučaju so-

¹⁰⁾ "Die Muslimanen befinden sich heute gleich den von dem Wolf verfolgten Schafen in der Hürde der Monarchie. Die Ereignisse und nicht die Erwägung trieb sie zu uns, und eine Arbeit der Zukunft wird es sein, an die Stelle des Herdentriebes die Vernunft zu setzen. In der gegenwärtigen Krise bieten uns die Muslimanen mit ihren Empfinden ein wertvolles Gegengewicht wider das Verhalten der Serben, besser gesagt, der Südslaven überhaupt." Kao napomena 8.

¹¹⁾ H. K a p i dž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 122-123.

¹²⁾ U Bijeljini 3. 000 k, u Tuzli 5. 000 k, u Zvorniku 800 k itd., okružni predstojnik Baron Zemaļjskoj vladi 22. 2. 1913. - prepis (MKFF 1831/1913 8-1/45).

¹³⁾ Izvještaji okružnih predstojnika Rukavine od 16. 2. 1913, Besarevića od 9. 2. 1913. (MKFF 1831/1913, 8-1/45) i Deftedarovića od 27. 2. 1913. (MKFF 1843/1913, 8-144), prepisi; i kao prethodna napomena.

¹⁴⁾ Richard Riedl, Izvještaj iz Oštrelja 9. 11. 1912. (MKFF Mb/11-1912, 134).

cijalne suprotnosti između age i kmeta znatno šire transponovale kao suprotnosti između Srba i Muslimana.¹⁵⁾

Rat na Balkanu bio je praćen nizom pojava koje su, dodatno potencirane antisrpskom propagandom štampe bliske Vladi, u mnogom uticale i na političku klimu u Bosni i Hercegovini. Mada se u srpskoj građanskoj politici još u XIX vijeku pojavljuje nastojanje da se borba protiv Turske, koja je u ranijim razdobljima vođena na religioznoj ideološkoj osnovi (geslo "za krst časni i slobodu zlatnu" nasuprot geslu "za din devlet"), vodi u ime modernog načela narodnosti, ipak su u zbivanjima na Balkanu 1912/15. godine došli vidno do izražaja i elementi vjerskog rata. I samo načelo narodnosti, na koje su se, inače, pozivali balkanski saveznici, bilo je, kad je riječ o Albancima i Makedoncima, grubo ignorisano za račun državnih interesa saveznika. Posebno nije moglo ostati bez krajnje nepovoljnog odjeka u Bosni i Hercegovini masovno pokrštavanje stanovništva islamske vjere, a dijelom i prekrštavanje katolika u prvim mjesecima po izbijanju rata na teritoriji koja je pripala Crnoj Gori. Ono je vršeno uz upotrebu drastičnih nasilnih metoda i bilo je praćeno ubistvima, pljačkama, paljenjem sela i drugim represalijama. Nasilno prevođenje u pravoslavlje izvršeno je u Beranama, u Plavu i Gusinju i u okolini Peći. Albansko muslimansko stanovništvo bježalo je zbog nasilnog pokrštavanja sa crnogorske na srpsku teritoriju. Pomenuti postupci, koji su naišli i na osudu srpske vlade,¹⁶⁾ bili su jedan od uzroka priliva u Bosnu muslimanskih izbjeglica iz područja zahvaćenih ratnim zbivanjima, u prvo vrijeme prvenstveno iz graničnih područja susjednog Sandžaka. Taj priliv je smanjen kada je došlo do izmjene

¹⁵⁾ Na kraju prve decenije 20. stoljeća 91,15% zemljoposjednika sa kmetovima bili su Muslimani, dok su 73,92% kmetova bili pravoslavne, 21,49% katoličke i 4,58% islamske vjere. Međutim, broj slobodnih seljaka prema popisu iz 1910. postao je čak nešto veći od broja kmetova. Slobodno seljaštvo je bilo najjače izloženo procesu proletarizacije, dok je održavanje kmetovskih odnosa usporavalo socijalnu diferencijaciju na selu. Upravo u muslimanskoj populaciji, kojoj je pripadalo najviše slobodnih seljaka (56,65% svih domaćinstava slobodnih seljaka) bezzemljaši su bili najbrojniji. Njihov broj je bio 1910. godine blizu broja svih ostalih bezzemljaša zajedno (9226 starješina porodica islamske vjere prema 6266 pravoslavnih, 4189 katolika i 769 ostalih). I procentualni udio bezzemljaša unutar pojedine konfesije bio je kod muslimana najveći i iznosio je 8,73%, dok je kod pravoslavnih bio 5,28%, a kod katolika 7,36%. (F. H a u p t m a n n, *Privreda i društvo*, str. 185-186.) S druge strane, kada je riječ o broju domaćinstava muslimanskih bezzemljaša (9226), on je 1910. godine bio gotovo isti kao broj onih muslimanskih zemljoposjednika, starješina porodica, koji su imali kmetove (9537).

¹⁶⁾ Vidi Milorad E k m e č i ć, *Ratni ciljevi Srbije* Beograd 1973, str. 128-130, Branko B a b i ć; *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, JIC 3-4/1973, str. 163-170; i s t i, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje 1984; Mustafa M e m i ć, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 199-213; i s t i, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, str. 232-244.

držanja crnogorskih vlasti prema stanovništvu islamske vjere.¹⁷⁾ Iako su austrougarske vlasti ubrzo zatvorile granicu prema Sandžaku, ipak je preko nje, neposredno poslije izbijanja rata, prebjeglo u Bosnu oko 1000 lica.¹⁸⁾

Bosanski Muslimani, ranije iseljeni u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, kao i Novopazarski sandžak, vraćaju se dijelom u Bosnu i Hercegovinu a dijelom učestvuju u masovnoj seobi muslimanskog stanovništva u druge krajeve Turske. Glavni uzrok ovog pokreta bile su nevolje kojima su bili izloženi bosanski naseljenici u toku rata i neizvjesnot u pogledu njihovog budućeg položaja pod vlašću pobjedničkih hrišćanskih država. Repatrijacija se odvijala brodovima iz Soluna u Trst, a odatle željeznicom u Bosnu. Ovim pravcem se vratilo oko 5.000 osoba u razdoblju od polovine novembra 1912. do sredine maja 1913, kada je bosanska uprava obustavila masovni povratak o zemaljskom trošku. Povratnici su naseljavani na erarnom zemljištu uz finansijsku potporu vlasti, a u njihovom zbrinjavanju učestvovalo je i muslimansko stanovništvo.¹⁹⁾ Muslimanski prvaci Safvetbeg Bašagić i Rifatbeg Sulejmanpašić pokrenuli su sredinom novembra 1912. pitanje da se erarno zemljište, dodjeljuje po konfesionalnom ključu i u tom su smislu namjeravali podnijeti rezoluciju u Saboru. Tome se usprotivio zemaljski poglavar, general Oskar Potiorek, jer je smatrao da bi to zaoštrilo odnose sa srpskim poslanicima i onemogućilo rad Sabora, koji je trebalo da uskoro usvoji zakon o izgradnji novih željezničkih pruga

¹⁷⁾ Okružni predstojnik Ibrahimbeg Deftedarović u izvještaju od 24. 10. 1912, koji je poslao sa granice na Metaljci, navodi da su spaljena muslimanska sela Nefer Tara, (tj. Lever Tara, primjedba Dž. J.) Đurđevića Tara, Glibače, Maoča, Stančane, Orulja, Mali Kolašin i Vitina i to označava kao razlog bjekstva stanovništva. Po ulasku crnogorskih snaga u pojedinim mjestima bilo je slučajeva da su domaćini ubijani ispred svojih kuća na očigled ukućana, a kuće paljene. Deftedarović donosi i podatak da su Crnogorci palili kuće i pojedinih Srba da bi pokrenuli sandžačke Srbe u borbu, jer im se oni u početku nisu htjeli priključiti. Međutim, uskoro je 30. 10. 1912. Deftedarević iz Uvca javljao o izmjeni situacije i vraćanju kućama izbjeglica sa granice, te o "upadno dobrom postupanju sa Muslimanima" od strane kako srpskih vlasti u Prijepolju tako i crnogorskih u Pljevljima, gdje je na čelu civilne uprave postavljen Omerbeg Bajrović, od ranije srpski nacionalno orijentisan. (Nl Pot. A/3 Fasz 1, 133 a, 152). O korektnom držanju srpske vojske prema muslimanskom stanovništvu Novog Pazara u oktobru 1912. vidi Ejup M u š o v i ć, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, izd. SANU Etnografski institut Beograd 1979, 44 i 105-106. O uspostavljanju crnogorske uprave u Novopazarskom sandžaku vidi Žarko Š e p a n o v i ć, *Oslobođenje Bijelog polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi 1-2/1986, 67-93. Up. M. M e m i ć, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Grne Gore*, str. 232-244.

¹⁸⁾ Tomislav K r a l j a č i ć, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata*, u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1990, 157.

¹⁹⁾ Ibidem, str. 151-162.

od vojnostrateškog značaja za Monarhiju. Naseljavanje repatriraca dodatno je zaoštravalo političke odnose u zemlji. Snažan otpor naseljavanju pružala su sela iz kojih porijeklom nisu bili povratnici, kao i nemuslimanska sela. I neki srpski listovi, kao npr. "Narod", odlučno su istupali protiv povratnika nazivajući ih nepouzdanim elementima, problematičnim tipovima i sankilotima. Nasuprot tome, "Srpska riječ" se ograđivala od takvog pisanja, zalažući se i poslije sloma Turske za dobre odnose sa Muslimanima u Bosni i Hercegovini.²⁰⁾

Paralelno sa nastojanjem austrougarskih političkih funkcionera da muslimanski faktor iskoriste kao protutežu Srbima, u austrijskoj publicistici se pred prvi svjetski rat pojavila ideja o muslimanskoj naciji na Balkanu koja ne priznaje nikakve jezičke razlike. Uporište za to ona je nalazila u staroj praksi na Orijentu da se nacija i religija poistovjećuju.²¹⁾ Pomenuta ideja mogla je biti potaknuta i jačanjem panislamskih tendencija u dijelu bosanskohercegovačke muslimanske inteligencije. Te tendencije došle su do izražaja u časopisu "Biser", osobito od 1913. godine i bile su još više prisutne u izdavačkoj djelatnosti "Muslimanske biblioteke". Iako je u svojoj osnovi imala religiozni duhovni supstrat, nacionalno-politička platforma "Bisera" nije bila jedinstvena. Ona je, kako je to ukazao Muhsin Rizvić, sezala od ispoljavanja osjećaja muslimanske narodno-vjerske posebnosti do propagiranja povezanosti sa drugim islamskim narodima. Pri tome je u "Biseru" bilo ispoljeno i shvatanje da bosanskohercegovački muslimani, koji se imenuju Bošnjacima, "po jeziku pripadaju onoj slavenskoj grupi od desetak milijuna duša" kojoj pripadaju i Srbi i Hrvati; da svi oni zajedno predstavljaju jedan narod, - "samo sa tri imena i tri vjere".²²⁾

To je bilo suprotno ideji muslimanske nacije koja ne priznaje jezičke razlike. Međutim, i pored nastojanja da se distancira od dnevne politike, kao i od srpskog i hrvatskog nacionalizma, "Biser" je, nasuprot "Gajretu", pokazao više simpatija prema hrvatskoj literaturi.²³⁾ Inače, "Novi vakat", kao novo glasilo Ujedinjene muslimanske organizacije, koje je usmjeravao Šerif Arnautović, pisao je u ljeto 1913. godine da Muslimani moraju da izvuku konsekvence iz sloma

²⁰⁾ Ibidem, str. 158-160; *E k m e č i ć, Uticaj balkanskih ratova*, 140; *i s t i, Nacionalni pokreti u Bosni i Hercegovini*, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. 6, 1 tom, Beograd 1983, 647.

²¹⁾ "Die nichtosmanischen Balkanmoslims. Die albanische Frage im moslimischen Lichte," *Saraevoer Tagblatt*, Nr 126, 5. 6. 1914, Citirano po M. Ekmečiću, *Ratni ciljevi Srbije*, str. 144-145.

²²⁾ Muhsin R i z v i ć, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, izd. ANUBiH, Djela XLVI 2/1, Sarajevo 1973, 286-289.

²³⁾ Ibidem.

Turske i da se u njima mora razviti svijest da su jedno sa narodom s kojim žive. List se izjasnio i za "narodno jedinstvo Srba i Hrvata", uz obrazloženje da bi se u protivnom Muslimani morali pocijepati u dva nacionalno-politička tabora. Međutim, "Novi vakat" je izražavao rezervu prema lozinkama o srpskohrvatskom jedinstvu koje su dolazile iz srpskih redova, videći u njima skrivenu tendenciju da se srbiziraju Muslimani.²⁴⁾ Takođe, Safvetbeg Bašagić, član saborskog Predsjedništva, ocijenio je u jesen 1913. godine plan srpskog kulturnog društva "Prosvjeta" da u cijeloj zemlji osnuje specijalne konvikte za siromašne muslimanske đake kao "eminentnu opasnost po opstanak Muslimana i nacionalnu propagandu Hrvata"²⁵⁾, kojoj je on, inače, bio naklonjen.

Za nacionalizovanje Muslimana u srpskom smislu zalagali su se oni muslimanski intelektualci koji su bili aktivni u srpskom nacionalnom pokretu. I pored toga što su, kao Šukrija Kurtović, isticali tezu: "Srbi i Hrvati su jedan narod, ali dva plemena", oni su smatrali da je samo srpski nacionalizam "čisti" nacionalizam, pa je samo taj nacionalizam trebalo "davati" Muslimanima.²⁶⁾ Pri tome je politički angažman srpski orijentisanih muslimanskih intelektualaca u ovom razdoblju podrazumijevao ne samo protuaustroougarski nego i protuturski "antifeudalni" stav. Mada je politika "nacionalnog opredjeljivanja" Muslimana pretrpjela istorijski neuspjeh, muslimanska inteligencija, koja se zalagala za nacionalizovanje Muslimana u srpskom odnosno hrvatskom smislu, doprinosila je prevazilaženju zatvorenosti muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini i odigrala je određenu ulogu u prihvatanju tekovina evropske kulture od strane Muslimana.

*
* *
*

Široko rasprostranjenu ideju da jezičko jedinstvo znači i narodno jedinstvo deklarativno su prihvatili u drugoj polovini 1913. godine i vodeći muslimanski saborski političari, kao i njihovi srpski i hrvatski partneri, u programu saborske radne većine koja je trebalo da se obrazuje. Međutim, ta ideja imala je različito značenje u politici različitih snaga na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni, kao i na širem južnoslavenskom prostoru.

U uvodu programa radne većine (autor dr Milan Srškić) koji je nastao krajem ljeta 1913. godine, Hrvatski i Muslimanski saborski klub i grupa oko "Srpske riječi" zauzeli su stanovište "da su Srbi i Hrvati

²⁴⁾ M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, 64; up. M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj*, str. 258.

²⁵⁾ Collas Potioreku 7. 10. 1913. (N1 Pot. A/3 Fasz 2, 540).

²⁶⁾ Šukrija K u r t o v i ć, *O nacionalizovanju muslimana*, Sarajevo 1914, 50-52.

jedan narod sa dva ravnopravna imena". Na osnovu toga oni su se složili "da u Bosni i Hercegovini i Srbi i Hrvati i Muslimani, koji potiču iz iste krvi, imaju jedan zvanični jezik a to je srpskohrvatski jezik".²⁷⁾ Ovaj programski stav ostao je neizmijenjen i nakon što je u vladinoj saborskoj većini grupu oko "Srpske riječi" zamijenila Dimovićeva Srpska narodna stranka. Dimović je pak kao jedan od uslova za saradnju sa Vladom tražio da se riješi jezičko pitanje i da se "srpskohrvatski jezik uvede u svu državnu upravu, kako u spoljašnjem tako i u unutrašnjem prometu".²⁸⁾

Ideologija narodnog jedinstva Srba i Hrvata došla je do izražaja u novoj programskoj orijentaciji grupe oko "Otadžbine". Tako je krajem 1913. godine, kada se Petar Kočić već bio povukao sa političke pozornice, novi lider grupe, dr Đorđe Lazarević, istupio u Saboru i, ukazujući na primjer sloge u Dalmaciji, pledirao za srpskohrvatsko jedinstvo. Njemu se pridružio hrvatski disident i opozicionar Đuro Džamonja i obojica su bila jedinstvena u osudi šovinističkog pisanja "Srpske riječi" i "Hrvatskog dnevnika". Džamonja je osporio novoj vladinoj koaliciji iskrenost u proklamovanoj saradnji Hrvata i Srba. U vladinoj stranci, ukazivao je Džamonja, paroh Jovo Simić otvoreno je govorio da ne poznaje Hrvata osim Kranjaca i kajkavaca na granici Hrvatske, a dr Jovi Simiću bilo je teško i spomenuti riječ Hrvat.²⁹⁾

Dr Đorđe Lazarević je isticao da su Srbi i Hrvati jedan narod sa dva ravnopravna imena i, citirajući brošuru Milana Marjanovića "Narod koji nastaje", takođe smatrao da se formira jedinstveni "srpskohrvatski" narod, te da od srpstva i hrvatstva danas "dolazimo do unitarizma". Interesantno je da je i zemaljski poglavar general Oskar Potiorek pisao 1913. godine da "više nema nikakve sumnje da stapanje Srba i Hrvata u jedan narod napreduje džinovskim koracima", da je i u Bosni i Hercegovini u toku ublažavanje srpsko-hrvatskih suprotnosti kao i da je, naročito u mladoj generaciji, proširena ideja bratstva sa Srbima.³⁰⁾

Stanovište da su Srbi i Hrvati jedan narod iznio je Lazarević i u *Nacrt stranačkog programa* koji je objavljen u "Otadžbini" od 28. marta (10. aprila) 1914. godine. Polazeći od načela narodnog jedinstva u Nacrtu se isticala potreba zajedničkog i sporazumnog

²⁷⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, Wien 1914, XXVII-XXVIII.

²⁸⁾ Memorija Danila Dimovića i Milana Jojkića, Sarajevo 20. 10. 1913, (PrBH 1442/1913); Collas Potioreku 11. 11. 1913. (NI Pot. A/3 Fasz 2518).

²⁹⁾ Stenografski izvještaj II sjednice Sabora Bosne i Hercegovine držane dne 30. decembra 1913. u Sarajevu (PrBH 10/1914).

³⁰⁾ Politische Studie Potioreks aus dem Jahre 1913, F, W e i n u r m, FZM Oskar Potiorek, Anhang Nr 5, str. 359.

rada "srpskih i hrvatskih narodnih stranaka, kao i približavanje, a po mogućnosti i ujedinjenje srpskih i hrvatskih nacionalnih, kulturnih i privrednih udruženja naročito srpskog i hrvatskog sokolstva". Zagovarajući potrebu što skorijeg "nacionalizovanja" Muslimana naglašavano je da "taj rad ne smije nipošto biti takav da izaziva trvenja i nesuglasice između Srba i Hrvata. Uopšte Muslimane ne treba pridobivati za ekskluzivno nego za napredno Srpstvo i Hrvatstvo, koje stoji na stanovištu narodnog jedinstva".³¹⁾ Ova ideologija nije adekvatno odražavala stvarnost postojećih nacionalnih odnosa koji su nastali kao tekovina istorijskog razvitka.

Međutim, ni sama grupa oko "Otadžbine" nije bila idejno koherentna kada je bila u pitanju jugoslavenska orijentacija. Gotovo istovremeno kada je dr Đorđe Lazarević istupao sa svojim stavovima o srpskohrvatskom narodnom jedinstvu, dr Živko Nježić, potpredsjednik Kluba poslanika oko "Otadžbine", u Saboru je nazvao Hrvate "katoličkim Srbima" ne priznajući im nacionalnu posebnost, što je izazvalo buran protest prisutnih hrvatskih poslanika. Osim toga, kada je riječ o jeziku naroda u Bosni i Hercegovini, karakteristično je da se kako u izbornom proglašenju "Otadžbine", tako i u Nacrtu stranačkog programa taj jezik i dalje nominira samo kao srpski jezik.³²⁾ Inače, jedini koji je prilikom rasprave o jezičkom zakonu u Saboru 30. decembra 1913. oponirao da zvanični naziv jezika ostane kako je bilo predloženo srpskohrvatski, bio je pripadnik vladine većine, svećenik Kalikst Tadin, bivši član Hrvatske katoličke udruge, raspuštene nakon izmirenja sa Hrvatskom narodnom zajednicom sredinom 1912. godine. Tadin je smatrao da je bolje da naziv jezika bude hrvatski za Hrvate i srpski za Srbe.

³¹⁾ B. Čubrilović, *Petar Kočić*, str. 199 i dalje. Novi program "Otadžbine" koji je izričito, mada u biti deklarativno, bio opredijeljen za narodno jedinstvo Srba i Hrvata, bio je po ovom, i po drugim tačkama (rješenje agrarnog pitanja, široka autonomija gradskih i seoskih opština i dr.) upadljivo sličan programu grupe Lazara Dimitrijevića (Srpska samostalna stranka) iz 1907. Međutim, osnovna njihova razlika bio je odnos prema vlasti; Karl Kasar, *Die Politik der Serben Bosniens und der Herzegowina von 1903 bis zum Attentat von Sarajevo*, (rukopis) str. 176-178. Zahvaljujem se autoru, koji mi je rukopis stavio na raspolaganje. Uz zahtjeve za široku demokratizaciju cjelokupnog političkog sistema i traženje da "Bosna i Hercegovina postanu upravna oblast sa svim obilježjima države, ravnopravne sa objema državnim polama Monarhije", centralno mjesto u Nacrtu stranačkog programa imali su interesi seljaka i ostalih sitnih sopstvenika na selu i u gradu. Međutim, grupa oko "Otadžbine" nije dospjela da se profilira u sitnoburžoasku-seljačku stranku niti je dobila širu podršku seljaštva. Ona u praksi nije mogla preći ni uske nacionalne okvire i ostala je samo jedna demokratska struja u srpskoj građanskoj politici. Krajem 1913. godine grupa je brojala 7 članova, od kojih su šestorica pripadala intelektualnim profesijama a jedan je bio zemljoradnik. Landtag (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 601), Die Opposition (ibidem, zu Nr 610).

³²⁾ B. Čubrilović, *Petar Kočić*, str. 152-157, 199-210.

Stavove o "narodnom jedinstvu", koji su došli do izražaja u Saboru i bosanskohercegovačkoj javnosti, treba posmatrati u kontekstu političkih i kulturnih kretanja na širem južnoslavenskom području. To je bilo vrijeme jačanja integralnog jugoslavenskog nacionalizma, čiji je nosilac bio uzak krug intelektualaca - idealista. Iz njihovih redova poticale su i neoromantičarske ideje o jezičkom zbližavanju Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i zajedničkoj srpskohrvatskoj književnosti pisanoj istim jezikom i pismom - istočnim, ekavskim narječjem i latinicom. Najistaknutiji zastupnik ovih shvatanja, koja su dodatno potaknuta euforijom izazvanoj balkanskim ratovima, bio je srpski književni kritičar Jovan Skerlić.³³⁾

U samoj Srbiji latinica se do 1914. godine nije uopšte učila u osnovnim školama. Školski udžbenici u Srbiji, u kojima je na sublimiran način izražavana državna nacionalna politika, tek su u izdanjima iz 1913. i 1914. godine donijeli nekoliko oskudnih informacija o Hrvatima, dok su Slovence i dalje potpuno zanemarivali. Ovo je uslijedilo nakon što je ministar prosvjete Srbije Ljuba Jovanović 1912. godine izdao naredbu da se moraju preduzeti koraci kako bi se ostvarila ideja "kulture zajednice sa Srbima izvan Srbije, a isto tako i sa Hrvatima. . ."³⁴⁾

Osnovna intencija ove naredbe bila je da se u Trojedinoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji ojačaju prosrpski osjećaji i osigura veća podrška Srbiji. Sadržaj naredbe bio je u skladu sa zahtjevima za razumijevanjem i saradnjom, koji su dolazili do izražaja u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske, posebno u politici Hrvatsko-srpske koalicije i istupima intelektualaca i studenata. Cilj je bio osigurati u novim uvjetima podršku Srbiji i ojačati položaj Srba izvan Srbije. Međutim, kada je riječ o čitankama izdatim u Srbiji pred prvi svjetski rat, koje su sadržavale i odlomke iz radova hrvatskih autora, pomak u odnosu prema Hrvatima ticao se samo osvrta na prilike u banskoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) koja više nije ubrajana u srpske zemlje. Ostali krajevi u kojima su živjeli Hrvati i Srbi i dalje su predstavljani kao srpski. Dok su ranije u srpskim udžbenicima istorije Hrvati prikazivani kao neprijatelji Srba, oni su sada prikazivani kao saveznici protiv zajedničkog neprijatelja - Austro-Ugarske, ali i

³³⁾ Ch. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, str. 96-99; Miloš Okuka, *O nekim izvorima Skerličeve ankete o južnom ili istočnom narečju*, Književni jezik 11/4, 1982, str. 179-184.

³⁴⁾ Ch. Jelavich, op. cit. str. 54, 257-267, O karakteristikama školskih udžbenika u Srbiji i Hrvatskoj, te kako je u njima tretirana Bosna i Hercegovina, vidi nekoliko elementarnih podataka u napomenama 25 i 30 u I glavi ove studije, koji su uzeti iz citiranog djela Charlesa Jelavicha. U ovom interesantnom djelu data je temeljita analiza udžbenika u kontekstu političkih i kulturnih kretanja i promjena, ali je pri tome Bosna i Hercegovina nažalost tretirana prilično marginalno.

dalje nisu tretirani kao poseban narod. Srbi i Hrvati su u izdanjima udžbenika iz 1913. i 1914. godine, bilo da je riječ o zemljopisu ili istoriji, označavani kao jedan narod sa dva imena i tri vjere. Upotrebljavani su novi termini: "Srbi ili Hrvati", "Srbo-Hrvati" "srpske ili hrvatske zemlje", "srpsko-hrvatske zemlje", "srpsko-hrvatska otadžbina". To je dopuštalo mogućnost zaključka da postoji zajednički jugoslavenski narod, što je postalo još očitije kada je zajednički jezik nazvan srpskohrvatskim. Posebno je isticano da Srbi i Hrvati govore istim jezikom i da se "zato za njih kaže da su jedan narod". I Slovenci, za koje se u jednom udžbeniku istorije iz 1913. godine kaže da govore "gotovo kao Srbi i Hrvati", smatrani su također jednim narodom sa Srbima i Hrvatima.³⁵⁾

Jugoslavenski etnounitarizam bio je konstrukcija koja nije odgovarala istorijskoj stvarnosti. Ideologijom narodnog jedinstva prikrivane su često konceptijske razlike, koje su proizlazile iz različitih nacionalnih aspiracija, a uz to su postojale i mnoge nedoumice o pravoj strukturi južnoslavenskih naroda. Jugoslavenska se ideologija tokom svog razvoja javljala u mnogim varijantama, koje su izražavale različite političke tendencije.

Sve građanske političke stranke u Srbiji poslije 1903. imale su u svojim programima odredbu da rade, u granicama svojih mogućnosti, na "oslobođenju i ujedinjenju sveg Srpstva". Samo su samostalni radikali u svom programu iz 1903. godine dodali tome zahtjev "da se gaji duh jugoslovenske zajednice".³⁶⁾ Nešto drugačije viđenje uloge Srbije kao Pijemonta imamo tek poslije srpskih pobjeda u balkanskom

³⁵⁾ Ch. Jelavich, op. cit. str. 92-99, 153-154, 190-208, 257-267. Kotarskom predstojniku u Tuzli činila se vrlo opasnom vijest koju je on čuo od hrvatskog saborskog poslanika Koste Debića-Marušića, kako će prema intencijama Nikole Pašića Skupština usvojiti zakon po kome će se jezik u Srbiji oficijelno nazvati srpskohrvatskim, te da je o tome zatraženo i mišljenje vođa Hrvatsko-srpske koalicije iz Zagreba. U slučaju da se to u Srbiji ostvari, kotarski predstojnik je izražavao svoju bojazan da bi se "većina Hrvata mogla zagrijati za tu velikosrpsku ideju". Gotovo u isto vrijeme 30. aprila 1913. na requiemu u franjevačkoj crkvi u Mostaru, povodom dana smrti Petra Zrinskog i Krste Frankopana, sudjeluje pjesnik Aleksa Šantić i drugi Srbi. Na prigodnoj akademiji opozicioni hrvatski poslanik Đuro Džamonja držao je govor u kome je poredio vrijeme u kome su živjeli Zrinski i Frankopan i savremenih prilika u Hrvatskoj i Bosni, ističući kako "se Sabor prisiljava da glasa za jedan tuđi jezik kao zvanični jezik". (Priv. Reg. 580/1913). Vlasti su se bojale srpsko-hrvatskog zbliženja na opozicionoj osnovi i njihovog akcionog jedinstva u jezičkom pitanju u Bosni i Hercegovini. Ovakve i slične manifestacije, koje su se organizovale i u Beogradu, odgovarale su intencijama vlade Nikole Pašića i novim jugoslavenskim akcentima u njenoj politici. Vidi Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1 sv, Beograd 1985, str. 155-143.

³⁶⁾ Dragoslav Janaković, *Niška deklaracija. Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine*, *Istorija XX veka*, zbornik radova, 10/1960, str. 9 i dalje, cit. prema Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, str. 111-112.

ratu. Lazar Paču je na sjednici poslaničkog kluba vladajuće Radikalne stranke u martu 1913. godine istakao da se pred Srbiju postavljaju "krupni zadaci nacionalnog ujedinjenja Srba sa svojom braćom Srbima i Hrvatima, kao i Slovencima, koji su isto tako dobri Južni Slaveni kao i mi". Ovo je bilo samo deklarativno i samo po opsegu proširenje srpskog programa u jugoslavenski, koji je trebao omogućiti da se srpsko nacionalno pitanje "konačno riješi". Međutim, imajući u vidu situaciju u Srbiji i njen položaj poslije balkanskih ratova, a u skladu sa svojim konceptom jugoslavenstva, predsjednik srpske vlade Nikola Pašić poručio je u februaru 1914. godine prvacima Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu da ne podstiču ofanzivnu nacionalnu propagandu koja bi provocirala Austro-Ugarsku. Njegov stav je bio da "pitanje oslobođenja i ujedinjenja neće rešiti političari srpsko-hrvatske koalicije već Srbija sa Rusijom", a one još nisu bile spremne za rat.³⁷⁾

Različito tumačena parola hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, koju je uglavnom skovala napredna omladina u Hrvatskoj, bila je stanovit oblik oživljenog jugoslavenstva. Brojne izjave o jednom narodu bile su u prvom redu izraz težnje za prevazilaženjem višedecenijskog sukoba između Hrvata i Srba. One su izražavale želju o potrebi sporazuma i sloge, što se i manifestovalo u stvaranju i politici Hrvatsko-srpske koalicije. U svojoj biti ova ideologija nije bila unitaristička, jer ni hrvatski ni srpski dio koalicije nije bio vođen idejom stapanja Hrvata i Srba. Hrvatski prvaci Koalicije, kao i većina hrvatskih političara, bili su pobornici hrvatskog državnog prava. Oni su težili na razne načine za afirmacijom hrvatske nacionalne individualnosti u saradnji sa ostalim Južnim Slavenima.³⁸⁾ Međutim, misao o narodnom jedinstvu pripremala je tlo i za rješenje hrvatskog pitanja izvan Dvojne Monarhije, a sadržavala je u sebi i mogućnost da se interpretira kao integralno i unitarno jugoslavenstvo. Takav je bio slučaj sa idejama nacionalističke omladine, sa čijim se pogledima solidarisao dr Đorđe Lazarević, kada je u Bosanskohercegovačkom saboru citirao tekst Milana Marjanovića o "narodu koji nastaje". Ocjenu ove ideologije pregnantno je dao Vaso Čubrilović, jedan od učesnika u sarajevskom atentatu. Za njega je integralno jugoslavenstvo mlade generacije bilo više negacija "samog sebe nego negacija stvarnosti jugoslovenskih naroda da bi se išlo zajedno".³⁹⁾ Balkanski ratovi potakli su među nesrpskim pristalicama unitarizma euforično

³⁷⁾ Đ. *S t a n k o v i ć*, op. cit. str. 133-142. up. Janko *P l e t e r s k i*, *Nacije Jugoslavija Revolucija*, Beograd 1985, str. 114-115.

³⁸⁾ M. *G r o s s*, *Povijest pravaške ideologije*, str. 388; I. *B a n a c*, *Nacionalno pitanje*, str. 101-102.

³⁹⁾ *Naučni skup. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH Posebna izd. XLIII/8, Sarajevo 1979, str. 417.

srbofilstvo. Ovo je Ivo Banac označio kao novooživljeno srbocentrično jugoslavenstvo, koje je bilo povezano sa bujanjem srpskog asimilacionizma. Međutim, porast srbofilskog unitarizma nije zahvatio šire intelektualne i političke krugove, čak ni među omladinom.⁴⁰⁾

Za pristaše "čiste hrvatske ideje" narodno jedinstvo Srba i Hrvata bilo je, prema pisanju "Hrvatskog dnevnika" u martu 1913, "još nedefinirana fraza", koja "može... značiti samo jedno da se Hrvati odreknu svoje nacionalne, političke i historičke individualnosti, pa da se iz temelja amalgamiraju sa srpstvom..." Propovjednike "narodnog jedinstva" u Bosni i Hercegovini "Hrvatski dnevnik" je optuživao da su najljući protivnici sjedinjenja Bosne, Hrvatske i Dalmacije u Monarhiji. Pri tome su Srbi označavani kao veći protivnici nacionalnog ujedinjenja i slobode Hrvata nego Mađari. Za ovu političku struju narodno jedinstvo bilo bi prihvatljivo samo ako bi se pod tim pojmom "podrazumijevala težnja za snošljivim životom Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama, za sporazumnim nacionalnim, političkim i ekonomskim radom, i dosljednost u nastojanju za političkim ujedinjenjem slavenskih pokrajina u našoj monarhiji..."⁴¹⁾ Međutim, ovo doktrinarno stanovište nije bilo prepreka da bivši "udrugashi", čija je gledišta izražavao "Hrvatski dnevnik", prave određene političke aranžmane sa predstavnicima drugih nacionalno-političkih opcija na platformi koja se razlikovala od njihovih načelnih političkih opredjeljenja.

Opredjeljenje grupe oko "Srpske riječi" za saradnju sa Hrvatima i Muslimanima u Bosanskohercegovačkom saboru manifestovalo se u tzv. Srškićevom programu koji se pojavio početkom septembra 1913. godine. Program je bio ideološki zasnovan na principima vjerske tolerancije i na stavu o Srbima i Hrvatima kao jednom narodu sa dva ravnopravna imena a izostali su prethodnih godina postavljeni zahtjevi, koji bi težili osiguranju srpske premoći i negiranje Hrvata. Cilj je bio da se za program pridobiju Hrvati, a ispuštanjem agrarnog pitanja iz programa učinjen je ustupak Muslimanima. Srbo-hrvatstvo, koje se u početku javilo kao tendencija u srpskoj politici u Bosni i Hercegovini, postalo je program grupe oko "Srpske riječi", koja je pod određenim uvjetima bila spremna da saraduje sa Vladom, kao i grupe oko "Otadžbine", koja je svoj opozicioni radikalizam vremenom zamijenila umjerenijim držanjem ostajući i dalje u opoziciji. Isto stanovište

⁴⁰⁾ I. B a n a c, *Nacionalno pitanje*, str. 106. O osnovnim karakteristikama srpske i hrvatske nacionalne ideologije i njihovim razlikama, te o različitim shvatanjima narodnog jedinstva i jugoslavenstva, vidi Banac, ibidem str. 101-116.

⁴¹⁾ "Hrvatski dnevnik" br. 53 i 55 od 5. i 7.03.1913.

o nacionalnom pitanju -srbohrvatstvo- zastupala je i grupa Danila Dimovića, koji je održavao kontakte sa prvacima Hrvatsko-srpske koalicije.⁴²⁾ Dimovićeva grupa pod nazivom Srpska narodna stranka zauzeće, umjesto grupe oko "Srpske riječi", mjesto u vladinoj radnoj većini obrazovanoj tek u kasnu jesen 1913. godine.

Unekoliko drugačije stanovište u odnosu prema nacionalnom pitanju zauzimao je "Narod" koji je obnovio svoje izlaženje početkom novembra 1911. godine. Grupa oko "Naroda" izjasnila se doduše za jedinstvo Srba i Hrvata, ali uz značajno ograničenje da će se ovaj problem sam od sebe riješiti nakon što se prethodno riješi srpsko pitanje. Osnovano je pretpostaviti da se pod rješanjem srpskog pitanja podrazumijevalo pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji kao i drugih zemalja u kojima žive Srbi. Obnavljajući svoje izlaženje "Narod" je nagovijestio da će zauzimati jedno "više nacionalno stanovište".⁴³⁾ "Narod" se zalagao za više nacionalnog egoizma u politici, naglašavajući da srpski narod treba u tom pogledu da "bude mnogo sebičniji nego što je" i da gaji "zdrav srpski nacionalizam". Ovo je posebno dolazilo do izražaja u ispoljenim rezervama prema real-politici Hrvatsko-srpske koalicije i zagrebačkog "Srbobrana", kao i njihovom shvatanju i primjeni politike narodnog jedinstva. "Srbobran" je optuživan da se topi u sentimentalnom bratskom zagrljaju sa Hrvatima i odaje trijalističkim iluzijama. Izražavano je strahovanje da se pri tome "srpski nacionalizam crnožučan potpuno ne izgubi". Ideja srpsko-hrvatskog jedinstva kako je zastupana od strane "Srbobrana" bila je početkom 1912. godine označena od "Naroda" kao stepenica ka velikoj Austriji. Ovakav stav je podrazumijevao neprijateljski odnos prema težnjama da se jugoslavensko pitanje riješi u okviru Habsburgške Monarhije, za što se tada zalagao i R. W. Seton-Watson.⁴⁴⁾ Nasuprot tome, "Narod" je nakon izbijanja rata na Balkanu podržao "uzvišenije i idealnije shvatanje nacionalizma srpsko-hrvatskog", koje su u Dalmaciji posebno zastupali šibenski "Naprednjak" i splitska "Sloboda" i pozdravio pojavu zagrebačkog "Vihora". Svoje stanovište o jedinstvu Srba i Hrvata "Narod" je definisao kao "izjednačavanje duša narodnih i njihovih ideala u budućnosti". Istovremeno, stavljen je naglasak da je pretpostavka svake jače i solidnije zajedničke političke akcije stvaranje zajedničke jugoslavenske kulture. U tom pogledu apostrofiran je značaj

⁴²⁾ K. K a s e r, *Die Politik der Serben*, str. 198, 215-216. i kao napomena 28.

⁴³⁾ "Narod" br. 137 od 22. 10. (4. 11.) 1911; K. K a s e r, *Die Politik der Serben*, str. 216.

⁴⁴⁾ "Narod" br. 166 od 8. (21.) 2. 1912, br. 168 od 15. (28.) 2. 1912. i br. 171 od 24. 2. (7. 5.) 1912.

pokreta među omladinom, koji je ocijenjen kao "slobodan, sav zamirisano zdravom jugoslovenskom idejom" i za razliku od dotadašnjih političkih strujanja "ne zaudara ni Bečom ni Peštom".⁴⁵⁾

Međutim, dileme nije moglo biti o kakvim je "zajedničkim" idealima prema "Narodu" moglo biti riječi u budućnosti. "Narod" je povodom balkanskih događaja pisao u martu 1913. godine, da su "svi oni koji misle i znaju da časno misle u Bosni bili... u ovim momentima sa Srbima homogena celina".⁴⁶⁾ Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", čijem su djelovanju davali osnovni ton intelektualci iz grupe oko "Naroda", u svom Kalendaru za 1913. godine objavilo je karakterističan članak iz pera Riste Radulovića, urednika "Naroda", pod naslovom "Naš nacionalizam". U članku se konstatuje da je u Bosni i Hercegovini i drugim srpskim zemljama na pomolu "zdravi nacionalizam" kao plod vremena i "novih potreba osveštenih srpskom tradicijom". Kao cilj označen je "velika nacija" i svaki član društva treba da bude prožet "velikim idealima, srpskim idealima". Pojava "nacionalnog zdravog egoizma" ocjenjuje se pozitivno i ukazuje da "lažne zapadne humanitarne ideje sve to manje imaju uticaja na narodne predstavnike. Riječ: drage su nam humanitarne ideje, ali nam je draži srpski narod, širi se i uzima korjena u našoj inteligenciji".⁴⁷⁾

Srž programa svih srpskih političkih grupa i stranaka bili su nacional-politički stavovi. Uz navedena odstupanja grupe oko "Naroda", druge srpske političke grupe zastupljene u Saboru opredijelile su se za "srbohrvatstvo". Međutim, to nije značilo i stvarno odricanje od posebnih srpskih nacionalnih aspiracija. Nejedinstvo srpske politike proizlazilo je iz nemogućnosti da se dugoročno utvrdi zajednička strategija koja bi vodila istom cilju, a ne sam cilj. U ovoj diskrepanci, koja je prije svega postojala između srpske čaršije i srpske inteligencije, nije bila riječ o razlikama u pogledu krajnjih nacionalno-političkih ciljeva. Predstavnici čaršije, grupa oko "Srpske riječi", vodili su politiku laviranja i uslovljene saradnje sa austrougarskom upravom, da bi izvukli što više ustupaka, dok su se poslanici grupe oko "Naroda" opredijelili za politiku opstrukcije i diskreditovanja vladine koalicije.⁴⁸⁾ "Srbohrvatstvo" i "narodno jedinstvo" imalo je u srpskoj politici u Bosni i Hercegovini, kako je to ocijenio Karl

⁴⁵⁾ "Narod" br. 266 od 6. 1. (8. 2.) 1913, br. 265 od 25. 1. (5. 2.) 1913. i br. 386 od 15. (28.) 4. 1914.

⁴⁶⁾ "Narod" br. 276 od 2. (15.) 3. 1913.

⁴⁷⁾ Kalendar "Prosvjete" za 1913, str. 41-42.

⁴⁸⁾ U toku pregovora o programu ministra Bilinskog i obrazovanju radne većine Srpski saborski klub se 15. juna 1912. konačno raspao i prestao formalno postojati. Do raspada su dovele političke razlike i lični animoziteti. Grupa "Narod", koja je bila uporan zagovornik jedinstva srpske politike u Bosni i Hercegovini, pretrpjela je u svojim nastojanjima poraz. Ona se u oktobru 1913. konstituisala kao pose-

Kaser, funkcionalan i taktički karakter da se pridobiju Hrvati. Saradnja sa Hrvatima, koji su sve više postajali odlučujući jezičac na vagi saborske politike, izgledala je na dužu stazu perspektivnijom nego srpsko-muslimanski savez. Muslimane je, uostalom, poslije hrvatsko-muslimanskog pakta bilo vrlo teško pridobiti za srpsko stanovište, a pogotovo poslije izbijanja rata na Balkanu. Nakon hrvatsko-muslimanskog pakta Muslimani su dobili sporedni značaj u srpskoj politici, a njihovo držanje u Saboru postalo je većinom zavisno od držanja njihovih hrvatskih partnera. Zato je sa srpske strane u "srbohrvatstvu" tražena prihvatljiva podloga za saradnju sa Hrvatima, tim prije što se jugoslavenska ideja sve više širila u Hrvatskoj.⁴⁹⁾

Kraljevina Srbija je nastojala uskladiti politiku Srba u Bosni i Hercegovini sa svojom vanjskom politikom. Vlada Nikole Pašića održavala je tajne veze sa srpskim političarima i materijalno je pomagala srpsku štampu, kulturne, prosvjetne i vjerske organizacije.⁵⁰⁾ Još 1910. godine, pred otvaranje Sabora, ministar vanjskih poslova Srbije Milovan Milovanović savjetovao je vodeće srpske političare da obrazuju dva politička krila, i to jedno oportunističko za saradnju sa Vladom, drugo opoziciono.⁵¹⁾ Ovo je postalo odlika bosanske saborske politike i odgovaralo je postojećim realnim odnosima. Inače, u ovom periodu srpski političari u Bosni i Hercegovini imali su dosta visok stepen samostalnosti u svom djelovanju, koje su u prvom redu podešavali prema unutrašnjim političkim prilikama.⁵²⁾ I u cijelom

ban poslanički klub. U to vrijeme su poslanici iz grupe oko "Srpske riječi" već bili položili svoje mandate, a na političku scenu pripremala se da istupi oportunistička grupa Dimović-Jojkić. Poslanički klub grupe "Narod" istakao je među svojim prioritetnim zadacima postizanje sporazuma sa ostalim opozicionim Srbima u cilju nastupa na predstojećim naknadnim izborima, borbu za reviziju izbornog reda, za obligatan otkup kmetova i za rješenje jezičkog pitanja, Predsjednik Kluba postao je Kosta Kujundžić, potpredsjednik Atanasije Šola, a sekretar Šćepan Grdić. (K. K a s e r, *Die Politik der Serben*, str. 172-175,178-181). Krajem 1913. Klub je brojao 12. poslanika. Njegovih 8 pripadnika bavilo se raznim intelektualnim zanimanjima uključivši i trojicu sveštenika. Od ostalih, dvojica su bili veleposjednici a dvojica posjednici. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 601 - 610)

⁴⁹⁾ K. K a s e r, *Die Politik der Serben*, str. 215-224, 241-242. -

U svojoj ocjeni stavova o narodnom jedinstvu i jugoslavenstvu kao zamaskiranom velikosrpstvu Kaser se oslonio i na analize W. D. B e h s c h n i t t a, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, Südosteuropäische Arbeiten 74, München 1980. vidi str. 108 i dalje.

⁵⁰⁾ Đ. S t a n k o v i ć, op. cit. str. 270-271.

⁵¹⁾ Dimitrije Đ o r đ e v i ć, *Carinski rat Austro-ugarske sa Srbijom 1906-1911*, Beograd 1962, str. 570.

⁵²⁾ Prema Kaseru izgleda da se uticaj srpske vlade pretežno ograničavao na to da izvjesne odluke odobri ili osudi. Op. cit. str. 251-252; o vezama srpske vlade sa srpskim i hrvatskim političarima iz Austro-Ugarske; vidi Đ. S t a n k o v i ć, op. cit. knj. I, str 93-143, 270-271, knj. II str. 11-17. Nikola Pašić je u maju 1914. rekao Šukriji K u r t o v i ć u "da je sa nacionalnog stanovišta velika pogreška što se po svaku cenu nije održala sloga i politička saradnja između pravoslavnih i muslimana u Bosni"; Đ. S t a n k o v i ć, op. cit. knj. I, str. 143.

postaneksionom periodu konstantno opredjeljenje srpske politike bilo je što šira autonomija Bosne i Hercegovine. Ovo je došlo posebno do izražaja u politici grupe oko "Srpske riječi" pri pokušaju da se u drugoj polovini 1913. godine obrazuje saborska radna većina. Rezimirajući ranije zahtjeve iznesene u predstavkama Zemaljskog savjeta austrijskoj i ugarskoj vladi, na koje nije bilo odgovora, "Srškićev program" tražio je izmjenu postojećih ustavnih institucija "u što izraženijem duhu autonomne individualnosti".⁵³⁾

⁵³⁾ Priv. Reg 1009/1913.

VIII

REFORMNI PLANOV I – TEŠKOĆE U OBRAZOVANJU SABORSKE RADNE VEĆINE

Uskoro po izbijanju balkanskog rata zemaljski poglavar Potiorek je insistirao na sprovođenju mobilizacije, zavođenju iznimnih mjera i sistiranje Ustava u Bosni i Hercegovini, zauzimajući se zajedno sa ponovo postavljenim šefom Generalštaba Conradom von Hötzendorffom za oružani obračun sa Srbijom.¹⁾ Proglašenje izuzetnih mjera u Bosni i Hercegovini za vrijeme skadarske krize 3. maja 1913, sa istovremenim raspuštanjem socijaldemokratskih i srpskih društava, ostavilo je duboke tragove u političkom životu zemlje. Iako su trajale srazmjerno kratko i bile ukinute 13. maja 1913, njihove posljedice ostale su i dalje prisutne. U doba skadarske krize i neposredno poslije njenog okončanja, ministar Bilinski je, kao i šef Zemaljske vlade Potiorek, vjerovao da se postojeća balkanska kriza neće moći riješiti bez rata. Međutim, po okončanju skadarske krize, Bilinski je ocjenjivao da je neposredna konfrontacija sa Srbijom odložena, ali da se Monarhija mora sistematski pripremati za budući veliki rat. U međuvremenu je, prema Bilinskom, trebalo riješiti jugoslavensko pitanje u Monarhiji i uspostaviti dobrosusjedski odnos sa Srbijom. Pri tome je on davao poseban značaj "privrednom, nacionalnom i političkom uzdizanju" Bosne, s ciljem da se parališe privlačna snaga Srbije. U tom smislu Bilinski je formulisao i skicu programa koji je većim dijelom sadržavao ideje koje je on i ranije, po izbijanju balkanskog rata, zastupao. To je bio i glavni razlog za žurbu Bilinskog da se ukinu izuzetne mjere, čemu se protivio naročito general Potiorek. Bilinski je ocjenjivao da bi produženje vanrednog stanja sasvim onemogućilo sprovođenje željene politike i pozvao Potioreka da, zajedno s njim, radi na ublažavanju

¹⁾ Vidi Rudolf *J e ř á b e k*, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien-Graz-Köln 1991, str. 45-46.

posljedica izuzetnih mjera, pored ostalog i normalnim zakonskim tretmanom srpskih udruženja, što je trebalo da umiri srpske političare.²⁾

U svom programskom konceptu, formulisanom u pismu Potioreku od 22. maja 1913, Bilinski je u prvom redu imao u vidu rješenje tada vrlo aktuelnog jezičkog pitanja, postepeno zaposjedanje najviših mjesta u zemaljskoj upravi od strane domaćih ljudi, reformu državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u Monarhiji tako što bi ona sa po tri predstavnika bila zastupljena u austrijskoj i ugarskoj delegaciji, osnivanje filozofskog fakulteta (osloncem na Zemaljski muzej i Institut za istraživanje Balkana i pravnog fakulteta u Sarajevu), dok je na privrednom planu predviđao investicije i obligatni otkup kmetova.³⁾

Zajednički ministar finansija Bilinski želio je zadovoljavajuće rješenje jezičkog pitanja i u tome je gledao prvi korak u daljem razvitku političkih odnosa u Bosni i Hercegovini, smatrajući da je dosadašnja djelatnost uprave samo na privrednom i kulturnom području bila nedovoljna.⁴⁾ I zemaljski poglavar Potiorek dijelio je isto mišljenje. Uviđajući da će pod uticajem srpskih pobjeda doći do porasta privlačne snage Beograda ne samo za bosanskohercegovačke Srbe nego i na sve Južne Slavene, smatrao je da nijedno sredstvo ne bi smjelo ostati neiskorišteno da se ta atraktivna moć paralise. On je držao neophodnim "za sve srpskohrvatske" zemlje u Monarhiji, a osobito za Bosnu i Hercegovinu, da se bez odlaganja razvije jedna druga privlačna politička snaga koja će djelovati u interesu Monarhije. Jezički zakon bio je i za njega prvi neizbježan korak u tom pravcu, od čijeg je uspjeha mnogo štošta trebalo da zavisi ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u Monarhiji kao cjelini. Zakonskim osiguranjem prevlasti narodnog jezika iščezlo bi, po mišljenju Potioreka, nepovjerenje Južnih Slavena prema Beču i Pešti koje ima svoj korijen u strahu od germanizacije, odnosno mađarizacije i bila bi stvorena mogućnost da se zajednički poslovi za cijelu Monarhiju ne samo osiguraju od svih pokušaja slabljenja nego i da se uredi u skladu sa potrebama vremena,⁵⁾ kako ih je on shvatao.

Za Potioreka je još prije izbijanja balkanske krize postojeći državnopravni položaj Bosne i Hercegovine predstavljao samo prelazni stadij ka dalekosežnijim rješenjima jugoslavenskog pitanja unutar

2) Bilinski Potioreku 22. 5. 1913. (prepis), PVM XV/1913 (N1 Pot A/3 Fasz. 5).

3) Ibidem.

4) Bilinski Potioreku 22. 12. 1912 (prepis), PVM XXVIII/1912 str. 2 i dalje (N1 Pot A/3 Fasz 5).

5) Potiorek Bilinskom 4. 1. 1913. (Priv. Reg. 20/1913), PVM I/1913, str. 6. i 7. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

Monarhije. Ni njegove lične ambicije nisu se zaustavljale na granicama anektiranih pokrajina. On je prije svega reflektirao na političko priključenje Dalmacije Bosni i Hercegovini kako bi u svojim rukama koncentrisao osim vojne i civilnu vlast na cjelokupnom području 15. i 16. korpusa. Osim toga, Potiorek je još u jesen 1911. ispoljio aspiracije da u okvir njegovog djelokruga kao armijskog inspektora u Sarajevu, pored 15. i 16. korpusa, dođe još i 13. korpus, čije je sjedište bilo u Zagrebu. On je to motivirao potrebom da se može pouzdano orijentisati o po Carevinu potencijalno opasnom svepravaškom trijalističkom pokretu i pratiti njegov uticaj na prilike u Bosni i Hercegovini. Međutim, ovi Potiorekovi prijedlozi dočekani su s rezervom u vojnoj kancelariji prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. I u njihovom ostvarenju nazirala se opasnost od trijalizma, jer bi vojničko sjedinjenje Bosne, Dalmacije i Hrvatske povratno djelovalo u političkom pogledu. Izražena je sumnja i u njihovu vojničku svrsishodnost s obzirom na postojeće ratne planove. General Moritz Auffenberg, kao ministar rata, uzdržao se da se bez konsultacije sa šefom Generalštaba odmah izjasni o Potiorekovim pretenzijama.⁶⁾

Pod utiskom političkih kretanja po izbijanju balkanskog rata, Potiorek je smatrao da nakon izvjesnog smirivanja vanjske situacije neodložno treba pristupiti rješavanju jugoslavenskog pitanja. Po njegovoj zamisli, izraženoj vjerovatno početkom 1913, to je trebalo otpočeti pridobijanjem Hrvata tako što bi se oni ujedinili u okviru Carstva (Reicha) i dobili izvjesnu samostalnost. Međutim, to nikako ne bi mogla biti neka treća posebna država u okviru Monarhije. Po Potiorekovom konceptu, koji je u stvari bio jedna zakašnjela verzija velikoaustrijskog rješenja nacionalnog pitanja, trebalo je, istovremeno sa ustupcima Hrvatima, ojačati centralnu vlast stvaranjem prije svega jedinstvenog predstavničkog i upravnog organa za cijelu Monarhiju, tj. zajedničkog parlamenta i zajedničke vlade a, paralelno s tim, pragmatički utvrditi "vječitu pripadnost jugoslavenskih pokrajina Carsstvu". Uz to je smatrao da treba u pogodnom momentu "energično i konsekvantno izbrisati Srbiju sa geografske karte", jer se samo tako

⁶⁾ PVM, Sarajevo 6. 10. 1911. kao i glosa uz Potiorekov tekst (MKFF Pb/33 ex 1911.); šef Generalštaba Schemua Ministarstvu rata 22. 1. 1912. (MKSM²⁹⁻⁶/₁₋₂/1912.; Pro domo zum Vortrage des KM(MKSM²⁹⁻⁶/₁₋₂/1912); up. R. Jerábek, op. cit. str. 49. Još sredinom 1909. Franz Ferdinand je u pismu njemačkim caru Wilhelm izrazio mišljenje da bi trijalizam bio nesreća za Monarhiju. (Rudolf K i s z l i n g, *Erzherzog Franz Ferdinand von Oesterreich - Este*, Graz - Köln 1953, str. 149.) Ni raniji šef nadvojvodine Vojne kancelarije, Brosch, kao ni docniji, Bardolff, nisu bili pristalice trijalizma. O ulozi trijalizma u politici velikoaustrijskog kruga i Franza Ferdinanda vidi M. G r o s s, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga*, 9 i dalje; Vladimir D e d i j e r, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, str. 218-229; i s t i, *Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Habzburške Monarhije*, u: *Jugoslavenski narodi pred prvi svjetski rat*, str. 181-205.

može "izbjeći opasnost da se sve velike žrtve za rješenje jugoslaven-
skog pitanja ne pokažu uzaludnim".⁷⁾

Potiorekova ideja o rješenju jugoslavenkog pitanja u Monarhiji re-
formisanoj u velikoaustrijskom smislu⁸⁾ spadala je u domen njegovih
želja, koje su izlazile iz okvira tadašnje realne politike. Tada se pod
uticajem držanja Jugoslavena za vrijeme balkanskih ratova i kod pri-
padnika kruga oko prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, kojem je
i Potiorek pripadao, nazirao zaokret ka politici saradnje sa Mađarima
na osnovu umjerene reforme dualizma.⁹⁾ Uostalom, i sam se Potiorek
tokom 1913. zalagao za određenu izmjenu statusa Bosne i Hercegovine
u okviru dualističke strukture. On je svesrdno podržao plan koji je ini-
cirao ministar Bilinski da Bosna i Hercegovina bude predstavljena u
delegacijama sa po tri poslanika (Musliman, Hrvat i Srbin), koji bi
imali legalnu mogućnost da se izjašnjavaju o zajedničkim poslovima
Monarhije. Cilj je bio da se donekle izađe u susret željama Bosansko-
hercegovačkog sabora u pogledu participacije u zajedničkim poslovima
i ujedno učvrste veze anektiranih zemalja i Monarhije.¹⁰⁾ Plan se podu-
dario sa stavovima prijestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegove
okoline,¹¹⁾ a svoju podršku obećao je i ministar vanjskih poslova grof
Berchtold.¹²⁾

Potiorek je smatrao da se Saboru ne može dopustiti bilo kakva
ingerencija u vojnim pitanjima, kao ni pravo da se u njemu de-
batira o vanjskoj politici. Po njegovoj ocjeni, Sabor za to nije bio
ni približno zreo, a s druge strane to bi pothranjivalo partikularis-
tičke tendencije. Ipak, nešto je trebalo učiniti kako bi se ublažilo
nezadovoljstvo, paralisale centrifugalne sile i oslabila atraktivnost Sr-
bije. Zemaljskim pripadnicima Bosne i Hercegovine trebalo je dati bar
mogućnost da budu saslušani. Međutim, učešće predstavnika Bosne
i Hercegovine neposredno u delegacijama, osim što bi bilo suprotno
nagodbenim zakonima iz 1867. godine o sastavu i izboru delegacija

⁷⁾ Politische Studie Potioreks aus dem Jahre 1913, u: F. W e i n w u r m, *FZM Oskar Potiorek*, Anhang Nr 5, str. 363-366.

⁸⁾ Pravaški državopravni trijalizam bio je suprotan koncepciji centralizovane Ve-
like Austrije sa izvjesnim federativnim elementima na osnovu zemaljske autonomije
pojedinih nacija ili krunovina. Pomenuti trijalizam bitno se razlikovao i od pogleda
nekih pripadnika velikoaustrijskog kruga o reorganizaciji Monarhije podjelom na
područja, koja ne bi imala elemente državnosti. M. G r o s s, *Hrvatska politika
velikoaustrijskog kruga*, str. 69-74.

⁹⁾ Ibidem, str. 63-67, 71.

¹⁰⁾ Potiorek Bilinskom 9. 9. 1913. (Priv. Reg. 1281/1913), PVM XXVI/1913, str. 3-7
i kao napomena 5.

¹¹⁾ O stavu Franza Ferdinanda prema problemu statusa Bosne i Hercegovine i
njegov predstavnštva u delegacijama vidi V. D e d i j e r, *Sarajevo 1914*, str. 215.

¹²⁾ Kao napomena 4.

i dualističkom ustrojstvu Monarhije, ne bi moglo zadovoljiti Bosnu i Hercegovinu. S obzirom da je tretiranje važnih privrednih pitanja, a osobito zaključenje carinskih i trgovinskih ugovora, kao i zakonodavstvo na području indirektnih poreza pripadalo parlamentima Austrije i Ugarske, Potiorek je iznio ideju da je u datoj državnoj strukturi lakše naći izlaz da se Bosanskohercegovačkom saboru dodijeli pravo da u parlamente obiju država Monarhije šalje po šest predstavnika. To bi unekoliko bilo analogno sa slanjem zastupnika Hrvatsko-slavonskog sabora u Sabor zemalja ugarske krune. Realizovanje ovih ustavnih promjena, kako u pogledu učešća bosanskohercegovačkih zastupnika u parlamentima tako i u delegacijama, iziskivalo bi usvajanje kvalifikovanom većinom odgovarajućih zakona u parlamentima Austrije i Ugarske, dok bi u Bosni i Hercegovini to moglo biti oktroisano vladarevom odlukom. Zanimljivo je da je istovremeno Potiorek izrazio bojazan da bi šest predstavnika Bosne i Hercegovine u delegacijama moglo jedinstveno nastupiti suprotno duhu dualističkog ustava i u datom slučaju postati jezičac na vagi pri odlučivanju u najvažnijim pitanjima Monarhije.¹³⁾

Za razliku od Potioreka Bilinski je bio mišljenja da bi bilo lakše osigurati učešće Bosanaca samo u delegacijama. Pitanje sudjelovanja zastupnika Bosne i Hercegovine u parlamentima Austrije i Ugarske moglo je izazvati najteže ustavne nedoumice i, pored ostalog, podsjetiti Ustavu vjerne elemente na češke fundamentalne članke iz 1871. i političku krizu koju je njihova pojava izazvala. Međutim, ni u pogledu realizacije svoje zamisli o predstavljanju Bosne i Hercegovine u delegacijama, Bilinski nije imao gotovo nikakve nade zbog očekivanog otpora Mađara, iako je od cara Franza Josepha I izdejstvovao punomoć da pokrene problem. Cilj mu je bio da prema Bosni i Hercegovini pokaže dobru volju i da zemlju koja snosi dio troškova za zajedničku vojnu silu opteretiti sa izvjesnim dijelom parlamentarne odgovornosti. Ipak, Bilinski je došao do zaključka da je bolje ne dirati u zoljino gnijezdo i javno ne nuditi rješenja za koja nije mogao biti siguran da bi zadovoljila Bosance.¹⁴⁾

Pojedine istaknute austrijske političke ličnosti kao što su grof Heinrich Clam- Martinic, grof Ottokar Czernin i Joseph Maria Baernreither zastupali su u ljeto 1913. gledište da je neophodno da Bosna i Hercegovina bude zastupljena u delegacijama, s tim što je za Baernreitheru bilo nužno transformisati i bosanskohercegovačku upravu, izmijeniti zakon iz 1880. i stvoriti jednu novu instancu nadležnu za Bosnu i Hercegovinu, u kojoj bi bile zastupljene obje vlade i Ministarstvo

¹³⁾ Kao napomena 10.

¹⁴⁾ Bilinski Potioreku 29. 7. 1913. (prepis) PVM XXVI/1913 (N1 Pot A/3 Fasz 5); isti istom 12. 9. 1913. (Priv. Reg. 1040/1913).

vanjskih poslova. Međutim, mađarski političari, polazeći od istorijskih aspiracija Ugarske na Bosnu i Hercegovinu, smatrali su nesprovodivim da ova dobije svoje zastupnike u delegacijama. Bivši predsjednik ugarske vlade Sandor Wekerle izrazio je mišljenje da će Austrija i Ugarska morati podijeliti Bosnu i Hercegovinu, pa bi tada oba njena dijela mogla biti zastupljena u jednoj i drugoj delegaciji. Pri tome je posebno naglasio da Bosanci imaju više slobode nego što to zaslužuju, smatrajući ih i nezrelim.¹⁵⁾

Stavovi generala Potioreka, kao i drugih pripadnika visokih vojnih krugova, još više su evoluirali s početkom prvog svjetskog rata u smislu većeg uvažavanja ugarskog faktora u Monarhiji. Smatrajući dualizam "još za dogledno vrijeme" jednim mogućim rješenjem, Potiorek je postao u jesen 1914. čak zagovornik plana o podjeli Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske¹⁶⁾ ali ta, kao ni druge kombinacije u toku rata o izmjeni državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, nije mogla biti ostvarena.

Iako je i dalje davao prednost neodložnom obračunu sa Srbijom, Potiorek se krajem maja 1913. složio s Bilinskim da je njihov glavni zadatak sistematsko pripremanje za neizbježni veliki rat. Bio je uvjeren da će Srbija, ako se ne učini neškodljivom bar tako što bi se u formi jedne carinsko-trgovinske i vojne konvencije priključila Monarhiji, vrijeme do izbijanja rata intenzivno iskoristiti da u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, banskoj Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj pripremi teren za budući rat. Pri takvoj podrivačkoj djelatnosti Srbije, ocjenjivao je Potiorek, vladine protivmjere uspjeće kod vrlo malog dijela bosanske srpske inteligencije i poluinteligencije. Smatrao je da treba biti sretan ako pođe za rukom da se masa srpskog seoskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i dalje zadrži u njenom letargičnom stanju, te

¹⁵⁾ O sastanku u Beču 3. jula 1913, na kome je jedna grupa austrijskih i mađarskih političara diskutovala o jugoslavenskom pitanju i Bosni i Hercegovini vidi: Joseph M. B a e r n r e i t h e r, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage in Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928, str. 243-245. Ideju da se upravljanje Bosnom i Hercegovinom transformiše i prekine sa predominantnim uticajem Zajedničkog ministarstva finansija, Baernreither je i ranije, nakon aneksije, zagovarao. Sličan stav zastupali su i vojni faktori 1910. godine u vezi sa uvođenjem ustavnih institucija. Bili su za to da se još više naglasi formalni suverenitet cara i u perspektivi osigura učešće predstavnika Bosanskohercegovačkog sabora u delegacijama. O tome vidi: Dževad J u z b a š i ć, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, u: Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, ANUBiH Posebna izdanja XCIX/29, Sarajevo 1991, str. 64, 65; i s t i, *Verwaltung von BH*, ÖOH 2/1999, str. 265-285.

¹⁶⁾ Ferdo H a u p t m a n n, *Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku prvog svjetskog rata*, Godišnjak DI BiH 11/1961, str. 95,96.

ako se uspije spriječiti da hrvatska i muslimanska inteligencija i poluinteligencija ne pređu u srpski tabor. Cilj mu je bio osujetiti "ujedinjenje svih Južnih Slavena na antidinastičnoj osnovi".¹⁷⁾

Procijenivši tako situaciju poslije ukidanja izuzetnih mjera, Potiorek je predložio ministru Bilinskom smjernice Vlade za držanje prema Srbima koje bi se sastojale u slijedećem: benevolentan tretman seoskog stanovništva vodeći maksimalno računa o njegovim ekonomskim interesima, najveći oprez i, gdje je nužno, najveća strogost prema inteligenciji i poluinteligenciji. I njima je trebalo izaći u susret, ali ne preko one mjere koja bi mogla izazvati nezadovoljstvo Hrvata i Muslimana zbog bržeg napredovanja u službi većeg procenta Srba. Tadašnji Potiorekov stav je bio da vrhovni princip uprave u zemlji, a naročito u Saboru, treba da bude oslonac na Hrvate i Muslimane, dok je srpsku opoziciju trebalo primiti kao nešto neizbježno.¹⁸⁾ Ovo je bilo suprotno politici ministra Bilinskog da u vladinoj većini u Saboru, pored Hrvata i Muslimana, treba da učestvuje i bar jedan dio srpskih poslanika, pa stoga nije moglo biti ni prihvaćeno.

Potiorek se krajem maja 1913. izjasnio protiv toga da se u skorije vrijeme pokreće pitanje obligatnog otkupa kmetova. On je naglašavao da je i sam za obligatni otkup kmetova, ali tek kada se spoljnopolitička kriza definitivno riješi. Sve dok se to rješenje, tj. obračun sa Srbijom odgađa, bio je protiv takvog koraka. Osim političkih obzira, posebno prema muslimanskim posjednicima, Potiorek je imao u vidu i pomanjkanje novčanih sredstava, jer su izdaci za naoružanje u vezi sa sprovođenjem novog vojnog zakona, izgradnju novih željeznica i druge investicije angažovali finansijski potencijal zemlje do krajnjih mogućnosti. On je takođe potvrdio svoj negativan stav prema otvaranju filozofskog i pravnog fakulteta u Sarajevu. To je motivirano ne samo finansijskim nego i čisto političkim razlozima. Bojao se da bi otvaranjem fakulteta vlast sebi natovarila na vrat uz "nedisciplinovane" srednjoškolce još i slične studente. Potiorek je smatrao da bi prije svega trebalo među srednjoškolcima "zavesti red" uklaňanjem profesora koji se bave politikom, otvaranjem đaćkih domova i sl., a pomišljao je i na uniformisanje učenika po galicijskom uzoru.¹⁹⁾ Zahvaljujući stavu Potioreka prema osnivanju fakulteta, protivakcija Monarhije na Balkanu u vidu stvaranja jednog kulturnog centra koji bi konkurisao Beogradu, ostala je ograničena uglavnom na nastojanja na čisto naučnom području.²⁰⁾

¹⁷⁾ Potiorek Bilinskom 29. 5. 1913. (prepis) PVM XV/1913. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

¹⁸⁾ Ibidem.

¹⁹⁾ Ibidem.

²⁰⁾ Vidi: Hamdija K a p i dž i ć, *Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu 1914-1918. (Namjena i planovi)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2/1964, str. 7-9, 25-32. i s t i, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 310-313, 336-348, 372-376.

Potiorek je u jednom memorandumu početkom 1912. godine povodom zahtjeva za reorganizaciju Zemaljske vlade i ukidanje položaja civilnog adlatusa, između ostalog, predlagao da se na pojedina viša mjesta u Zemaljskoj vladi postave kvalifikovani domaći ljudi, pripadnici sve tri konfesije.²¹⁾ U Beču su tada izražene rezerve prema toj ideji uz motivaciju da bi njeno ostvarenje, uz eventualno davanje prednosti jednoj nacionalnoj, odnosno konfesionalnoj grupi samo još više pooštrilo stranačke borbe i razmirice u zemlji.²²⁾ Međutim, krajem maja 1913, Potiorek je bio taj koji je, mada je u načelu pozdravio stanovište Bilinskog da domaći ljudi postepeno zauzmu najviša činovnička mjesta, istovremeno ukazivao na velike teškoće zbog malog broja potpuno podesnih elemenata za tu svrhu.²³⁾

*
* *
*

I nakon ukidanja izuzetnih mjera 13. maja 1913. godine, politički sistem u Bosni i Hercegovini zadržao je neke karakteristike vojno-policijskog režima. Odnosi između saborskih stranaka i Vlade još su se više komplikovali jer su se, uz jezičko pitanje, aktualizirali i drugi problemi. Stoga su, tek poslije relativog smirivanja u mjesecu junu, mogli otpočeti kontakti i pripreme za pokretanje rada Sabora u jesen 1913, čije je treće zasjedanje bilo u doba skadarske krize 6. maja 1913. formalno zaključeno.

U pregovorima koji su vođeni u cilju da se na osnovu jednog novog programa formira i nova radna većina u koju bi, zajedno sa muslimanskim i hrvatskim klubom, ovaj puta bila direktno uključena i grupa oko "Srpske riječi", razmatrano je ponovo i jezičko pitanje. Glavni problem u regulisanju jezičkog pitanja bio je i dalje unutrašnji službeni jezik na željeznicama. Međutim, ono je za tvorce buduće vladine koalicije bilo izgubilo nekadašnju oštrinu i svoj dominantan položaj ustupilo drugim problemima, mada je i dalje čitavo vrijeme do usvajanja jezičkog zakona u Saboru visilo kao Damoklov mač iznad radne većine. Jedan od rezultata povjerljivih razgovora vođenih krajem juna i početkom jula u Kiseljaku kod Sarajeva između dr Nikole Mandića, Vojislava Šole, Šerifa Arnautovića, dr Milana Srškića i Pere Stokanovića bio je da su oni, insistirajući na što skorijem rješenju jezičkog pitanja, izjavili 11. jula 1913. pred Potiorekom da im je jasno da se na tom području ne može ništa više postići od onoga što je Vlada bila spremna

²¹⁾ Ibidem, str. 102-105. O intencijama Potioreka i vojnih krugova u vezi sa ukidanjem položaja civilnog adlatusa, koncentracijom vojne i civilne vlasti u rukama zemaljskog poglavara i izvjesnim proširenjem kompetencija Zemaljske vlade vidi i Dž. J u z b a š i ć, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, str. 65-73.

²²⁾ F. W e i n w u r m, *FZM Oskar Potiorek*, str. 95.

²³⁾ PVM XV/1913, str. 13 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

da pruži, ali da bi trebalo ipak pokušati kod definitivne stilizacije zakonskog nacarta pokazati formalnu susretljivost kako bi se olakšalo njegovo prihvatanje od strane većine.²⁴⁾ Takav zahtjev je takođe dik-tirala potreba da bi se u javnosti i pred opozicijom moglo naći opravdanje za popuštanje i kompromis sa Vladom. U ime istih личности Mandić je, krajem jula, predložio zemaljskom poglavaru novi, modifikovani tekst nacarta zakona i naredbe,²⁵⁾ čije su formulacije, poslije nekoliko naknadnih korektura i dopuna od strane Zemaljske vlade i razmjene mišljenja između Potioreka i Bilinskog, poslužile kao osnova za izradu vladinog prijedloga upućenog na konačno odobrenje Zajedničkom ministarstvu finansija 12. oktobra 1913. godine.²⁶⁾

Najbitnija izmjena bila je u tome što je u zakonskom tekstu predviđena odredba da se i u unutrašnjoj službi bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica upotrebljava srpskohrvatski jezik koliko to dopuštaju vojnički interesi (§1. stav 2.). Međutim, istovremeno u nacrtu naredbe izričito se označavao njemački kao zvanični jezik unutrašnjeg službenog saobraćaja na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama i uz to određivalo da će u roku od tri godine biti regulisano internim propisima željeznica u kojem će se obimu i u kojem slučaju moći upotrebljavati, pored njemačkog jezika, i srpskohrvatski (prvobitno §3. poslije §5.). To je bila stilizacija koja je, polazeći od principa da je održavanje njemačkog jezika u unutrašnjoj službi bosanskohercegovačkih željeznica *conditio sine qua non*, isti takoreći samo u negativnoj formi statuirala u nacrtu zakona kao unutrašnji zvanični jezik, a tek ga potom u naredbi pozitivno dekretirala. Dopuštajući paralelno s tim da se za sporedne poslove na željeznici još normira i upotreba srpskohrvatskog jezika za niže organe, a i to u obimu koji je zavisio isključivo od vlasti, Potiorek i Bilinski (koji je u početku bio dosta skeptičan u pogledu prihvatljivosti ovih nategnutih formulacija), nastojali su poslije da ih zajednički politički opravdaju i juridički potkrijepe.²⁷⁾ Naredba je imala taj politički smisao što je ublažavala "nacionalnu oštricu" zakona i pozitivno normirala materiju koja se odnosi na upotrebu mađarskog i njemačkog jezika, jer Sabor, nezavisno od svoje kompetencije, nije bio nikako spreman da to sam učini. Naredba je u pogledu činovnika koji ne znaju srpskohrvatski

²⁴⁾ Potiorek Bilinskom 12. 7. 1913. (Priv. Reg. 903/1913); up. Bericht 1913, str. XXVI-XXVII i F. W e i n w u r m, op. cit. str. 237-243.

²⁵⁾ PVM XX/1913. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

²⁶⁾ Zemaljska valda Zajedničkom ministarstvu finansija 12. 10. 1913. (Pr BH 1428/1913).

²⁷⁾ Potiorek Bilinskom 8. 9. 1913. (ZV Pr. 5941/1913, Priv. Reg. 1499/1913), *i s t i i s t o m* 12. 9. 1913. (Priv. Reg. 1040/1913); podrobnije o tome Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 69-70.

jezik sadržavala prelazne odredbe za čiju su najliberalniju primjenu Vladi ostavljene potpuno slobodne ruke. I prema priznanju samog Bilinskog između nacrtu zakona i naredbe postojala je izvjesna inkongruencija.²⁸⁾ Riječ je bila o tome da je austrougarska uprava nastojala riješiti jedan unutrašnji bosanski problem ustupcima uglavnom formalnog karaktera, a istovremeno osigurati i interese Monarhije. Pri tome se mora imati u vidu stanovište ministra rata Alexandra Krobatina i šefa Generalštaba Conrada von Hötzendorfa da unutrašnji zvanični jezik na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama treba da bude službeni jezik zajedničke vojske.²⁹⁾ U Generalštabu su bili preneraženi time da u cilju osiguranja radne sposobnosti Sabora mogu biti učinjene političke koncesije koje su svugdje u Monarhiji rezultirale "štetnim posljedicama".³⁰⁾

Premda se zahtjev za rješenje jezičkog pitanja nije nalazio u programu usvojenom u drugoj polovini avgusta 1913. godine, od strane prvaka saborske većine koja je trebalo da se formira, jezičko pitanje je bilo prisutno i trebalo je da bude konačno raščišćeno sa predstavnicima većine u Beču na završnim pregovorima sa Bilinskim. Zbog svog političkog, a osobito socijalnog značaja, postojalo je u masama znatno interesovanje za njegovo rješenje i javno mnijenje u zemlji pridavalo mu je najveću važnost. To je važno i u pogledu onog dijela političke javnosti na čiju je lojalnost računala austrougarska uprava. Ipak, jezičko pitanje nije moglo imati onakav širi značaj kakav su mu ponekad pridavali Potiorek i Bilinski u saniranju političkih prilika u zemlji i rješavanju cjelokupnog jugoslavenskog pitanja. Nacionalni pokreti nisu se više ograničavali na uže građanske krugove da bi se nacionalni zahtjevi mogli zadovoljiti ustupcima na području zvanične upotrebe jezika i činovničkim položajima.

Program koji je izradio i početkom septembra 1913. god. saopštio javnosti dr Milan Srškić kao osnovu rada saborske koalicije³¹⁾, bio je u stvari duga i opsežna lista nerealnih želja. U njemu su bili u prvom redu sumirani stavovi o državnopravnim pitanjima iznošeni u ranijim rezolucijama Sabora i memorandumima Zemaljskog savjeta, koji su tangirali osnovne principe ustava i bili usmjereni na njegov temeljit preobražaj u duhu individualnosti i autonomnosti Bosne i Hercegovine. Na toj liniji bile su i nove programske tačke, kao npr. o

²⁸⁾ Bilinski Tiszi 13. 12. 1913. (PrBH 1602/1913).

²⁹⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 63,64. i napomene 182 i 183 na str. 107.

³⁰⁾ R. J e ř á b e k, *Potiorek*, str. 57.

³¹⁾ Priv. Reg. 1009/191; M. Č u p i ć-A m r e i n, *Der Bosnisch-Hercegovische Landtag*, str. 177-182, i s t a, *Die Oppositon gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 335-339.

proširenju prava na interpelacije u Saboru, reformi poslovnika Sabora i izbornog sistema na interkonfesionalnoj osnovi i sl. Dalje, tu su stavovi o izgradnji opštinske autonomije, razvoju i demokratizaciji pravosuđa, te svestranog razvitka prosvjete i zdravstva, pri čemu je predviđeno i uvođenje besplatne liječničke pomoći, naročito u seoskim opštinama. U dijelu programa koji se odnosi na ekonomsku i socijalnu politiku predviđale su se, pored ostalog, izdašne investicije u poljoprivredu i pomaganje domaće industrije, zanatstva, trgovine i saobraćaja oslobođenjem od poreza novih preduzeća na određeno vrijeme, kao i beskamatnim zajmovima iz zemaljskih sredstava. Među socijalnim zahtjevima bilo je obligatno osiguranje radnika i zaštite seljaka od pauperizacije, zaštite radnika, a naročito radnica i djece od prekomjernog i po zdravlje štetnog rada, briga da se u cijeloj zemlji grade kuće za seljake i radnike koje bi odgovarale kulturnim i zdravstvenim zahtjevima. Ostvarenje cijelog ovog programa trebalo je da se obavi bez povećanja direktnih poreza u toku deset godina. Program je sadržavao i stav da srpskohrvatski treba da bude nastavni jezik u svim školama koje se izdržavaju ili subvencioniraju iz zemaljskih sredstava.

Ovaj stav u pogledu jezika u školama bio je već ranije sadržan u jednoglasno usvojenoj rezoluciji Sabora na sjednici od 27. avgusta 1910. godine. Vlada ga je tada prihvatila smatrajući da u osnovi nije nepravedan, mada su njime bile u prvom redu pogođene škole kolonista, u kojima se u jednom dijelu nastave upotrebljavao njemački, mađarski, poljski odnosno italijanski jezik. Vlada je smatrala da zaključak Sabora neće biti teško sprovesti, jer se u većini pomenutih opštih elementarnih škola u višim razredima sve veći prostor davao srpskohrvatskom kao nastavnom jeziku.³²⁾ Međutim, krajem ljeta 1913. za Potioreka je bio pretjeran zahtjev da srpskohrvatski mora biti nastavni jezik u svim subvencioniranim školama. Smatrao je dovoljnim da srpskohrvatski bude obavezan predmet.³³⁾

Za ostvarenje mnogih od navedenih ciljeva iz "Srškićeva programa" bila su potrebna velika sredstva, s kojima je mogla raspolagati samo napredna država sa razvijenim modernim socijalnim

³²⁾ BHS god. 1910. I zasj. sv. I, str. 674; Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 10. 9. 1910 (PrBH 1400/1910). O velikom ogorčenju poljskih kolonista zbog usvojenog saborskog zaključka i stanovištu vlasti vidi: Dževad *J u z b a š i ć*, *O austrougarskoj kolonizacionoj politici u Bosni i Hercegovini poslije aneksije*, Prilozi 11-12/1975-1976, str. 325-331. O privatnim školama stranih kolonista vidi: Šćepan *G r đ i ć*, *Kolonizacija u Bosni i Hercegovini*, Pregled 1, Oktobar 1912, str. 377-378; Vojislav *B o g i ć e v i ć*, *Istorija razvika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918*, str. 241-243.

³³⁾ Potiorek Bilinskom 26. 8. 1913. (prepis) PVM XXII/1913, str. 30-34. (N1 Pot A/3 Fasz 5); *i s t i i s t o m* 11. 9. 1913, i prilog uz pismo (Priv. Reg. 1500/1913).

funkcijama, a ne zaostala i duboko zadužena Bosna i Hercegovina. Iako je konzervativnim stranačkim prvacima moralo biti jasno da su mnogi njihovi zahtjevi, s obzirom na političke prilike i finansijsku situaciju, bili neostvarivi, oni su tražili više da bi bar postigli nešto. Posebno su pred biračima htjeli pokazati kako njima ne nedostaje dobre volje da rade na uvođenju značajnih političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih tekovina.³⁴⁾ To je bilo osobito stalo poslanicima iz grupe oko "Srpske riječi" koji su, zastupajući interese srpske čaršije, nastojali da se približavanjem Vladi ne kompromituju u očima srpske opozicije pa su taktizirali između pristupanja i nepristupanja vladinoj koaliciji. Kako je najveći dio tačaka programa bio za austrougarsku upravu neprihvatljiv, to se pomenuta grupa od 12 srpskih poslanika odrekla svojih mandata jer nije bila spremna preći na stranu opozicije.

Upravo strah od opozicije bio je, prema izjavi Vojislava Šole da toj zemaljskom poglavaru Potioreku 22. septembra 1913, glavni uzrok silaska njegove grupe sa političke scene. Tom prilikom, Šola je rekao "da su srpske pobjede kod Kumanova i Bregalnice ovdašnjim Srbima tako udarile u glavu da se s njima ništa ne može učiniti".³⁵⁾ Ministar Bilinski je vjerovao da je postupak srpskih vođa uslijedio najvećim dijelom pod uticajem direktive iz Beograda, koju je Jeftanoviću prenio njegov zet Spalajković, s ciljem da se omete rad Sabora.³⁶⁾ Virilista Jeftanović prisustovao je 19. septembra 1913. sastanku grupe oko "Srpske riječi" na kome je donesena odluka o polaganju poslaničkih mandata. On je prethodno na istom sastanku dao izjavu u kojoj je konstatovao nedostatak predusretljivosti kod Vlade ali i postojanje političkih razmimoilaženja unutar grupe, pa je odlučio da se distancira od svih grupa. Njegovi preduvjeti za eventualni politički angažman bili su u prvom redu da se Srbima da "potpuna zadovoljština na iznimne mjere" (tačka 1) i "da se uzakoni srpski jezik u svim uredima" (tačka 2). Zahtijevao je da se Bosni i Hercegovini osigura tarifni suverenitet na željeznicama (tačka 3) i tražio satisfakciju u slučajevima kada su se Srbi smatrali uvrijeđenim postupcima katolika, a posebno nadbiskupa Stadlera u tada aktuelnoj konverzionoj aferi Đurđinke Pavlović (tačke 4-7), koja je zatrovala političke odnose. Na kraju je Jeftanović postavio zahtjev da se "prije pregovora s Muslimanima utanači da će ubuduće svugdje održavati ravnopravnost onih svojih ljudi koji se priznaju Srbima i ravnopravnost ćirilice kao srpskog pisma" (tačka 8). Potiorek je dio Jeftanovićevih uslova, a naročito "zadovoljštinu" za iznimne mjere

³⁴⁾ Kao napomena 31.

³⁵⁾ PVM XXVI/1913, str. 28-31. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

³⁶⁾ PVM XXVIII/193, str. 1-3 (Ibidem).

i tarifni suverenitet, smatrao sasvim indiskutabilnim, pa je ocijenio da je Jeftanović time prešao u radikalnu opoziciju.³⁷⁾ Međutim, suprotno ovoj ocjeni, Jeftanović se u narednom razdoblju nije otvoreno eksponirao protiv Vlade nego se držao prilično neutralno.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine od samog početka je osuđivala one političke snage koje su u ljeto i jesen 1913. radile na stvaranju saborske većine. Za bosanske socijaldemokrate to nije bila radna nego reakcionarna vladina većina. Ovoj problematici oni su posvetili i posebnu Skupštinu, koja je 21. septembra 1913. održana u Sarajevu u prisustvu oko 500 ljudi, među kojima je bio i izvjestan broj sarajevskih Muslimana. Socijaldemokrati očito nisu uzimali ozbiljno političke, ekonomske i socijalne odredbe Srškićeva programa a njegov zahtjev za izmjenu izbornog reda na interkonfesionalnoj osnovi označili su samo kao sredstvo za osiguranje radne većine i suzbijanje opozicije. U vezi sa posljednjim slučajem konverzije, osudili su ih kao srednjovjekovne vjerske borbe između katolika i pravoslavnih. Tražili su uvođenje srpskohrvatskog kao zvaničnog jezika u duhu ranije usvojenih stavova i ponovo se izjasnili protiv eventualnog osnivanja radničke izborne kurije. U skladu sa svojim programom pozivali su sve stranke da se založe za uvođenje opšteg, jednakog, tajnog i direktnog prava glasa, proširenje ustavnih sloboda i obligatni otkup kmetova. Pri tome su naglašavali da socijaldemokracija nije protiv Muslimana nego samo protiv feudalizma. Oštro su kritikovali proglašenje izuzetnih mjera u maju 1913. godine. Ovoj socijaldemokratskoj skupštini prisustvovala su trojica građanskih opozicionih poslanika, dvojica hrvatskih poslanika, dr Luka Čabrajić i Đuro Džamonja, i jedan srpski poslanik, Vasilj Grđić, pripadnik grupe oko lista "Narod". Vasilj Grđić se saglasio sa socijaldemokratskim govornicima Savom Kaporom i Sretenom Jakšićem i izjavio da "srpski narod sa socijaldemokracijom ima u Monarhiji zajednički fundamentalni program, a to je da sruši apsolutizam, klerikalizam i mračnjaštvo".³⁸⁾

Međutim, ni ovaj put kao ni ranije nije moglo doći do akcionog jedinstva između socijaldemokrata i građanske opozicije. Za razliku od prilika u nekim evropskim pa i u južnoslavenskim zemljama, u Bosni i Hercegovini nisu postojali uslovi za saradnju socijaldemokrata sa građanskim strankama na planu nacionalne politike. Razlozi za to leže u objektivnom položaju bosanske socijaldemokracije i nacionalnim i političkim okvirima u kojima je ona djelovala. U svojoj politici bosanska socijaldemokracija je doktrinarno, u ime socijalističkih principa i

³⁷⁾ Potiorek Bilinskom 20. 9. 1913. (Priv. Reg. 1051/1913) i kao napomena 35.

³⁸⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 21. 9. 1913, Prilog: Izvještaj policijskog pristava Troyera o Skupštini socijaldemokrata (PrBH 1351/1913).

čiste klasne borbe, napadala buržoaziju i njene političke stranke.³⁹⁾ S druge strane, posebna prepreka za saradnju sa građanskim političkim snagama bila je u tome što su one ispoljavale nacionalnu uskogrudost a često i isključivost u bosanskoj višenacionalnoj sredini. Uz to je bio jak uticaj konzervativnih i klerikalnih elemenata u političkom životu uopšte. Stoga je umjesto političke saradnje dolazilo samo do povremenih kontakata između socijaldemokrata i pojedinih opozicionih građanskih poslanika.

Konfrontacija bosanske socijaldemokracije sa konzervativnim građanskim snagama zaoštrila se pred prvi svjetski rat. Stalno su bili na dnevnom redu sukobi sa "Hrvatskim dnevnikom" i "Srpskom riječi", posebno sa ovom posljednjom nakon početka balkanskog rata. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je u duhu stavova Bazelškog kongresa II internacionale i svoje cjelokupne ranije antiratne politike energično osudila rat koji su povele balkanske monarhije protiv Turske.⁴⁰⁾ Protestujući protiv ratnih krvoprolića ona je isticala stanovište da balkanski narodi treba da se oslobode ne ratom već revolucijom i da stvore balkansku federativnu republiku. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je istovremeno bila i protiv intervencije Austro-Ugarske i njenog eventualnog napada na Srbiju i Crnu Goru. Zbog toga je i došla pod udar iznimnih mjera i bila raspuštena za vrijeme skadarske krize.

Nakon iznenadnog polaganja mandata poslanika iz grupe oko "Srpske riječi", zajednički ministar finansija i zemaljski poglavar saglasili su se da se Sabor do daljnjeg ne raspušta nego da treba za upražnjena srpska poslanička mjesta raspisati naknadne izbore. Pri tome su zauzeli stanovište da Vlada treba svojim uticajem osigurati da bar dio mandata pripadne kandidatima sklonim da zajednički rade sa hrvatsko-muslimanskom većinom.⁴¹⁾ Istovremeno je trebalo otkloniti nezadovoljstvo Hrvata pozitivnim rješenjem žalbe na odluku Vlade da ne odobri osnivanje Kluba Hrvatske stranke prava, te pokrenuti regulisanje jezičkog pitanja. Prije svega nužno je bilo pribaviti saglasnost ministra rata a potom i vlada obiju država Monarhije na modificirani nacrt jezičkog zakona, o kome je već bio postignut sporazum

³⁹⁾ Up. *E. R e d ž i ć, Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, str. 354-355.

⁴⁰⁾ O antiratnoj politici Socijaldemokratske stranke BiH vidi *N. B a b i ć, Rat revolucija i jugoslavensko pitanje*, str. 144.

⁴¹⁾ Kao napomena 36. Ovo se razlikovalo od odnosa ministra Buriána prema prvim saborskim izborima 1910. godine. Tada je Burián, u skladu sa svojom devizom "slobodno političko kretanje stanovništva ali snažna uprava", bio protiv da se službeno vrši presija na birače kao i da Vlada na izborima istakne svoje kandidate i formira svoju stranku *H. K a p i d ž i ć, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 56, 94, 95.

sa prvacima provladinih političkih stranaka. Međutim, ishod ovog postupka bio je u mnogome neizvjestan, a bez podnošenja jezičkog zakona na pretres i usvajanje u Saboru nije se moglo računati na pokretanje njegovog rada i početak nove, četvrte saborske sesije.

Prekrštavanje jedne pravoslavne djevojke (Đurđinke Pavlović) i, s tim u vezi, izjava nadbiskupa Stadlera kojom je ignorisao propise o konverziji izazvala je buru ogorčenja i ugrozila vjerski mir u zemlji. To je dodatno pogoršalo opštu političku situaciju i bilo je vrlo neugodno nosiocima vlasti. Bilinski i Potiorek su odlučili da Vlada treba objaviti izjavu iz koje se vidi da ne odobrava postupak nadbiskupa, ali da se to učini u najblažoj formi i na način koji ne bi značio izricanje direktnog ukora Stadleru.⁴²⁾ Istovremeno je ministar Bilinski, podržan od Potioreka, nastojao kod cara i ministra vanjskih poslova Berchtolda da Austro-Ugarska pokrene u Vatikanu pitanje Stadlerove smjene. Za smjenu Stadlera sa položaja nadbiskupa u Sarajevu bio je i niz hrvatskih ličnosti u Bosni i Hercegovini, a na tome je radio također izaslanik rimske kurije Pierre Bastien. Bastien se zalagao da se Stadleru omogući častan završetak karijere, preporučujući Rimu da bi Stadlera bilo najbolje odstraniti iz Sarajeva tako da ga papa imenuje za kardinala.⁴³⁾ Međutim, ni ovog puta, kao ni ranije, nisu uspjela nastojanja vodećih ličnosti bosanskohercegovačke uprave da se Stadler smijeni i na položaj sarajevskog nadbiskupa dođe druga podobnija ličnost, mada se i car u određenim momentima izjašnjavao za smjenu Stadlera. Papa Pije X, koji je u Italiji bio za to da biskupi vode narod i sam kao patrijarh Venecije djelovao u tom smislu, nije mogao biti protivnik Stadlerove klerikalne politike.⁴⁴⁾

*

* *

Promjene na unutrašnjopolitičkoj sceni, izvršene pod snažnim uticajem spoljnopolitičkih zbivanja, primorale su bosanskohercegovačku upravu i saborske stranke da u jesen 1913. ponovo razmatraju problematiku otkupa kmetovskih selišta, pa se agrarno pitanje iznova našlo u središtu političkog interesovanja. Formiranje vladine radne većine u Saboru bilo je odgođeno do izbora novih srpskih poslanika koji se nisu ustručavali da, izražavajući lojalnost dinastiji i Monarhiji, otvoreno sarađuju sa Vladom. Stvaranju radne većine morao je prethoditi

⁴²⁾ Kao napomena 36.

⁴³⁾ Bilinski Schiesslu 24. 10. 1913. i Potiorek Bilinskom 29. 10. 1913, kopije pisama (N1 Pot A/3 Fasz 2).

⁴⁴⁾ Vidi: Friedrich *Engel-Janos*, *Österreich und der Vatikan 1846-1918*, Bd. II Graz-Wien-Köln 1960, str. 120-121; Usporedi: Petar *Vrankić*, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegovina (1878-1918)*, Padeborn-München-Wien-Zürich 1998, str. 663, 676, 730.

također sporazum nove srpske stranke, na čelu sa dr Danilom Dimovićem, sa Vladom i prihvatanje glavnih tačaka tog sporazuma od strane Muslimanskog i Hrvatskog saborskog kluba. Osnova programa Dimovićeve stranke bilo je agrarno pitanje. Stranka se načelno deklarirala za obligatni otkup, ali je do daljnjeg pristajala i na fakultativni, s tim da država umjesto kmetova preuzme plaćanje kamata na zajmove za otkup kmetovskih selišta, koje su iznosile 4,50%. Ovo je, pored ostalog, Dimović označio kao *conditio sine qua non* za saradnju sa Vladom. Uz primarni zahtjev u pogledu agrara, od Vlade je traženo da se riješi jezičko pitanje tako da se srpskohrvatski jezik uvede kao zvanični u cjelokupnu državnu upravu, i to kako u vanjskom tako i u unutrašnjem saobraćaju. Takođe je zahtjevana garancija za obnavljanje u proljeće 1913. raspuštenih srpskih društava, kao i da će Vlada dati umirujuću izjavu u Saboru zbog uvođenja izuzetnih mjera. Zatražena je od Vlade i subvencija za pokretanje lista stranke. To su bili glavni zahtjevi dr Danila Dimovića i dr Milana Jojkića, osnivača nove Srpske narodne stranke. Ostale tačke njihovog programa, koje su se odnosile na proširenje građanskih i ustavnih prava, imale su sporedan i više dekorativan značaj.⁴⁵⁾

Sa Dimovićem i Jojkićem postignut je kompromis tako što je dogovoreno da će Vlada izraditi zakonski nacrt po kome bi kamate na zajmove za otkup kmetovskih selišta pale u cijelosti na teret zemaljskih finansija, čim to finansijske prilike dopuste. Do tog momenta, koji je bio krajnje neizvjestan, trebalo je da se kamate bar od 1. januara 1915. reduciraju na polovinu, tj. na 2,25%.⁴⁶⁾ Ovo je vrijedilo pod uslovom da poslanici sve tri konfesije na prvim sjednicama predstojeće saborske sesije usvoje rezoluciju kojom bi zatražili da Vlada u tom smislu podnese zakonski prijedlog, kojim bi se novelirao agrarni zakon iz 1911. Prijedlog novog zakona trebalo je da se podnese na usvajanje na istoj sesiji Sabora, i to prije nego što se usvoji budžet

⁴⁵⁾ Dr Danilo *D i m o v i ć* i dr Milan *J o j k i ć*, *Promemorija*, Sarajevo 20. 10. 1913. (Pr BH 1442/1913); Potiorek Bilinskom 21. 10. 1913. - telegram, i Bilinski Potioreku 23. 10. 1913. (Ibidem). Up. K. *K a s e r*, *Die serbischen politischen Gruppen*, Organisationen und Parteien, str. 173-182; M. *Č u p i ć A m r e i n*, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 339-340.

⁴⁶⁾ Po donošenju agrarnog zakona 1911, iz zemaljskog budžeta izdvajano je na ime zajmova za otkup kmetovskih selišta po 10 miliona kruna godišnje. Potiorek je računao da bi za cjelokupan otkup kmetova bilo potrebno 150 miliona kruna, pa bi kamate na taj kapital iznosile godišnje 6,750. 000 k. (Potiorek Bilinskom 21. 10. 1913. PrBH 1442/1913). Up. proračune koje je napravio A. *F e i f a l i k* (*Ein aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Wiener staatswissenschaftliche Studien XII/3 1916, str. 23, 30-32) kao i njegovu negativnu ocjenu ekonomskog efekta sniženja kamata kmetovima, koje je inicirao *Dimović*, O privrednim i socijalnim rezultatima otkupa kmetova poslije 1911., vidi F. *H a u p t m a n n*, *Privreda i društvo*, str. 181-187.

za 1914/1915. godinu. Izdatke za pokriće polovine kamata na zajmove kmetova trebalo je nadoknaditi tako što bi poslanici votirali zakone o povećanju točarine i o uvođenju poreza na vozne karte, jer se u narednih pet godina na povećanje direktnih poreza, zbog ranije zauzetog stanovišta stranaka i obećanja ministra Bilinskog datog u junu 1912, nije moglo računati. Vlada se obavezala da će se svesrdno založiti da vlade obiju država Monarhije daju saglasnost na nacrt jezičkog zakona u formi koja je dogovorena sa Hrvatima i Muslimanima. Pri tome je obećano da će, po pribavljanju pomenute saglasnosti, biti izdejtstvovana predsankcija vladara tako da će ovaj zakonski prijedlog biti moguće podnijeti na prvim sjednicama narednog zasjedanja Sabora. Vlada je, pored ostalog, obećala razmotriti pitanje izmjene izbornog reda, ako bi o tome Sabor donio rezoluciju, kao i umjerenu reformu poslovnika Sabora imajući u vidu iskustva Carevinskog vijeća. Međutim, izmjenâ zakona iz 1879. i 1880. i Zemaljskog ustava nije dolazila u obzir kao ni povećanje carinskih prihoda Bosne i Hercegovine prije obnavljanja privredne nagodbe između Austrije i Ugarske. Obećanje da će se kao i do tada težiti liberalnoj interpretaciji pomenutih zakona nije predstavljalo nikakvu stvarnu obavezu. Vlada je pak preuzela obavezu da dade umirujući odgovor na eventualnu interpelaciju, koju bi podnijela nova srpska politička grupa u Saboru u pogledu zavođenja izuzetnog stanja u proljeće 1913. godine, kao i da će žalbe raspuštenih srpskih udruženja benevolentno riješiti.⁴⁷⁾

Navedene i još neke obaveze Vlade sadržane su u sporazumu sklopljenom 8. novembra 1913. u Beču između ministra Bilinskog s jedne, i dr Danila Dimovića i dr Milana Jojkića s druge strane, u prisustvu zemaljskog poglavara Potioreka. Prihvatajući izvjesne zahtjeve lidera dinastiji lojalne srpske stranke, koji su pokazali spremnost da u nacionalni program nove stranke bosanskohercegovačkih Srba unesu odredbu o pragmatičnoj sankciji kao državnompravnoj osnovi, Vlada je nastojala osigurati rad Sabora, usvajanje budžeta za skoro već proteklu i narednu budžetsku godinu, kao i niza zakona o investicijama (riječ je o investicijama na postojećim željeznicama, obnovi u požaru nastradalog dijela Visokog, Zemaljskom muzeju, proširenju Zemaljske bolnice itd.), na što su se Dimović i Jojkić u sporazumu obavezali. Oni su se istovremeno odrekli primjene konfesionalnog ključa (tzv. konfesionalne tangente) pri budućem povećanju budžetskih sredstava za vjerske i kulturne potrebe pojedinih konfesija. Time su izašli u susret zahtjevima, koji su postavljeni osobito sa hrvatske strane, da se

⁴⁷⁾ Bilinski Potioreku 22. i 23. oktobra 1913. (PrBH 1442/1913), *i s t i i s t o m* 29. 10. 1913. (PrBH 1454/1913); Vereinbarungen welche zwischen Sr. Exsz. des Herrn gemeinsamen Finanzminister und den Herren Dr. Dimović und Dr. Jojkić in Gegenwart des Herrn Landeschefs am 8. November 1913 in Wien getroffen wurden (PrBH 10/1914). i kao nap. 45.

budžetske dotacije dijele prema faktičkim potrebama. Ovo je ujedno bila i kompenzacija za ustupke prvenstveno Srbima u agrarnom pitanju.⁴⁸⁾ Međutim, sklapanje sličnog sporazuma ministra Bilinskog sa predstavnicima Hrvatskog i Muslimanskog poslaničkog kluba moralo je biti odloženo zbog otpora koji se pojavio među muslimanskim poslanicima.

Još na samom početku Dimovićeva akcija naišla je na veliko pozorenje Rifatbega Sulejmanpašića, predsjednika Muslimanskog poslaničkog kluba, kome su pripadali poslanici Ujedinjene muslimanske organizacije. Sulejmanpašić je bio protiv da se, kako je govorio, zbog deset Srba koji bi ušli u vladinu većinu, "barka" u agrar.⁴⁹⁾ Kako kod muslimanskih tako i kod hrvatskih poslanika bila je, kao izraz velikog nepovjerenja, vidna tendencija da se odbije saradnja sa Srbima i osujeti politička kombinacija sa grupom Dimović-Jojkić. Pokazalo se takođe ispravnim očekivanje da će posebno begovi pružiti snažan otpor. Muslimanski klub zadržao je negativan stav i nakon što su Hrvati pristali da prihvate zahtjeve Vlade. Tek nakon lične intervencije zemaljskog poglavara u Muslimanskom klubu došlo je do preokreta. To je omogućilo da se 31. oktobra 1913. Hrvatski i Muslimanski saborski klub i grupa Dervišbega Miralema potpisima svojih pripadnika obavežu da će po otvaranju Sabora izglasati rezoluciju o agraru.⁵⁰⁾

U prvi mah se činilo da je problem obrazovanja nove radne većine objektivno riješen i da ostaje još samo da se pitanje formalno likvidira potpisivanjem sporazuma stranačkih lidera sa ministrom Bilinskim. U tu svrhu su Muslimanski i Hrvatski saborski klub na odvojenim sastancima održanim 1. novembra 1913. izabrali svoje delegate, ali su pri tome formulisali i niz novih specijalnih zahtjeva. Ti zahtjevi nisu bili sadržani u ranijem programu radne većine ("Srškićev

⁴⁸⁾ Kao prethodna napomena. Dodjela budžetskih sredstava proporcionalno brojnosti pripadnika pojedine konfesije nije bila zakonska obaveza. Ona je praktikovana nakon što je to, na insistiranje Srba i Muslimana i uz podršku liberalnih hrvatskih poslanika, traženo jednom saborskom rezolucijom u ljeto 1910. BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XVII sjednica str. 461-464, XX sjed. str. 619-620, 656-660, 673-675. Nakon rata, Dimović je pisao da je za svoj postupak dobio saglasnost Beograda indirektno preko Zagreba. Sam Dimović nije održavao veze sa Beogradom da ne bi izgubio povjerenje Beča. Nikola Pašić odobrio je njegov postupak kao nužan u datim okolnostima i izričito pozvao dr Jovu Simića, koji je pripadao grupi oko "Srpske riječi", da stupi u Dimovićevu stranku. M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj*, str. 257, nap. 14.

⁴⁹⁾ Dimović Ćeroviću 21. 10. 1913. (PrBH 1442/1913), Potiorek Bilinskom 22. 10. 1913. - telegram (Ibidem).

⁵⁰⁾ PVM XXVIII str. 36-37. i PVM XXIX str. 1 i dalje iz 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 5); Bilinski Potioreku 31. 10. 1913. - telegram (PrBH 1454/1913). Tekst izjave i rezolucije sa potpisima poslanika N1 Pot A/3 Fasz 2, dokumenti broj 515 i 516. Tekst sadrži i zahtjev hrvatskih poslanika da prije otvaranja treba izdejstvovati predsankciju za jezičku osnovu.

program”), koji je i nakon povlačenja poslanika oko ”Srpske riječi” i dalje ostao program muslimansko-hrvatske koalicije. Pri tome su programske tačke od dalekosežnijeg političkog značaja, koje su tangirale osnovne principe Ustava i državnopravnog položaja zemlje, sada izgubile svoju aktuelnost i postale sporedne.⁵¹⁾

Hrvatski poslanički klub naknadno je tražio da se školska mreža na područjima gdje žive Hrvati popunjava prema faktičkim potrebama stanovništva i broju djece koja su obavezna pohađati školu, bez obzira na stanje školstva u krajevima naseljenim Srbima i Muslimanima; dodjelu beskatnog zajma Hrvatskom kulturnom društvu ”Napredak” od 400.000 kruna za izgradnju konvikata koji bi bili pod nadzorom svjetovnog i redovničkog klera, i istog takvog zajma visočkoj Franjevačkoj gimnaziji u iznosu od 100.000 kruna; izgradnju Biskupske rezidencije u Banjaluci i drugo.⁵²⁾

Zahtjevi Muslimanskog kluba odnosili su se na to da se Muslimanima omogući zapošljavanje u svim granama uprave i erarnim preduzećima, tako da im se nadoknadi ono što su izgubili nakon okupacije. Pri tome je akcenat stavljen da se kod popunjavanja nižih položaja ne postupa rigorozno u pogledu kvalifikacija kada su u pitanju Muslimani, zbog njihovog zaostajanja u sticanju školske naobrazbe, uvjetovanog i njihovim rezervama prema modernom školstvu. Težište muslimanskih zahtjeva prenijelo se, međutim, na pitanje servituta u beglučkim šumama. Traženo je da sela i seljaci svoje potrebe u drvetu podmiruju u prvom redu u vlastitim čitlučkim šumama, zatim na drugom mjestu u erarnim šumama, a tek na kraju u šumama trećih lica, tj. beglučkim šumama.⁵³⁾ Ovim su samo aktualizirane stare želje muslimanskog političkog vođstva koje su bile suprotne intencijama Vlade, kao i odredbama njenog nacрта zakona o izlučivanju opštinskih šuma i pašnjaka (baltalika i mera). Prema pomenutom zakonskom nacrtu, podnesenom Saboru još 1912, nakon izdvajanja opštinskih šuma, pravo servituta u erarnim šumama bilo bi dozvoljeno samo u izuzetnim slučajevima. Osnovni smisao predloženog zakona zapravo je bio u tome da se erarne šume oslobode servitutnih prava stanovništva.⁵⁴⁾

⁵¹⁾ Collas Potioreku 1. 11. 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 518).

⁵²⁾ Ibidem.

⁵³⁾ Ibidem.

⁵⁴⁾ Vidi: A. F e i f a l i k, op. cit. str. 59-63; Branislav B e g o v i ć, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANU BiH Djela LIV/31, Sarajevo 1978, str. 151-155; N. Š e h i ć, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 296-303.

U redovima muslimanskih zemljoposjednika bila je raširena sumnja da bi izmjena zakona o otkupu kmetova, prema intencijama Dimovića, mogla odvesti na put obligatnog otkupa. Nosioci otpora novim mjerama agrarne politike bili su Ademaga Mešić i Hamdibeg Džinić, koji su razvili intenzivnu agitaciju među begovima. Međutim, angažovanjem hrvatskih poslanika muslimanski predstavnici su 6. novembra 1913. prihvatili, uz neke sporedne izmjene teksta, vladin nacrt sporazuma sa ministrom, pa je za 11. novembar 1913. zakazan prijem izabrane šestorice delegata oba kluba u cilju potpisivanja sporazuma. Naknadni zahtjevi Hrvatskog i Muslimanskog kluba nisu mogli postati predmet sporazuma. Ispunjenje nekih od tih zahtjeva Vlada je dovodila u zavisnost od finansijskih mogućnosti zemlje i sopstvene procjene njihove političke svrsishodnosti. Odlučivši se na reduciranje svojih želja, hrvatski i muslimanski političari računali su da će Dimovićeva grupa pretrpjeti totalni izborni poraz,⁵⁵⁾ koji bi skinuo s dnevnog reda njene agrarne zahtjeve.

Međutim, posljedica agitacije Hamdibega Džinića i njegovih istomišljenika bila je da su muslimanski delegati primili brojne telegramne od uglednih veleposjednika, koji su ih pozivali da se suprotstave svakoj promjeni zakona o otkupu kmetova. Centar ove akcije bila je Banjaluka. Tako je grupa istaknutih begova i aga 8. novembra 1913. uputila, ispred Muslimana grada i kotara Banjaluke, protestni telegram narodnim poslanicima Rifatbegu Sulejmanpašiću, dr Safvetbegu Bašagiću, Šemsibegu Salihbegoviću, Hafiz Ahmet ef. Mehmedbašiću i Hasan ef. Smajlbegoviću. Od njih je traženo da povuku svoje potpise kojima su se obavezali da će glasati za rezoluciju o agraru. U protivnom, uskraćivalo im se povjerenje i pravo da preuzimaju bilo kakve obaveze u ime banjalučkih Muslimana.⁵⁶⁾ To je uticalo da su muslimanski opunomoćenici odlučili da ne potpisuju sporazum s ministrom dok ne pribave za to saglasnost skupštine birača u Banjaluci.

Istovremeno oni su, da bi zadovoljili nemirne begove, ranije izraženu želju da se beglučke šume oslobode servituta, sada formulisali kao decedirani zahtjev. To bi, po mišljenju vladinih funcionera, bio milionski poklon zemljoposjednicima, koji bi više koštao državu nego cijeli kamatni popust kmetovima, a oštetio bi i seljake jer bi ih uputio na korištenje udaljenijih državnih šuma.⁵⁷⁾

Međutim, na skupu zemljoposjednika u Banjaluci predsjednik Muslimanskog saborskog kluba, Rifatbeg Sulejmanpašić, pretrpio je

⁵⁵⁾ Collas Potioreku 7. 10. 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 540); PVM XXIX/1913 (Ibidem Fasz 5) i kao napomena 51.

⁵⁶⁾ PrBH 1454/1913 i PVM XXIX/1913.

⁵⁷⁾ Collas Potioreku 8. 11. 1913. i prilog III, Vortrag (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr. 544).

neuspjeh u nastojanju da izdejstvuje saglasnost za potpisivanje sporazuma sa Bilinskim. Skup je zauzeo odlučan stav protiv olakšanja otkupa kmetova i pozvao muslimanske poslanike u Saboru da ustraju na tom stanovištu, pa čak ako bi bilo nužno da zbog toga stupe i u opoziciju protiv Vlade.⁵⁸⁾

Nastojeći da slomi begovsku opoziciju koju su sačinjavali kako članovi Ujedinjene muslimanske organizacije tako i grupa Dervišbega Miralema, Potiorek je 12. novembra 1913. u razgovoru sa članovima Predsjedništva Sabora dr Nikolom Mandićem i dr Safvetbegom Bašagićem ukazao da je neophodno izmijeniti zakon o otkupu kmetova, s obzirom da će agrarno pitanje biti brzo i radikalno riješeno na ranijim turskim teritorijama koje su došle pod vlast Srbije i Crne Gore. Evoluirajući u svojim stavovima prema agraru, pod uticajem političkih promjena na Balkanu, Potiorek je naglasio da se Monarhija ne smije izložiti prigovorima da zaostaje iza susjeda, te da s tom neizmjenjivom činjenicom moraju računati i naši muslimanski veleposjednici. Njih je zemaljski poglavar stavio pred alternativu: ili pri rješavanju ovog pitanja sarađivati sa Vladom u savezu sa Hrvatima, ili oponirati. U prvom slučaju, oni prema Potioreku mogu "potpuno očuvati svoje prave interese". U protivnom, Hrvati zbog svojih birača ne bi mogli izbjeći da idu zajedno sa Srbima, pa bi Muslimani ostali sami i njihovi interesi ne bi bili tako efikasno zastupani kao u savezu sa Hrvatima.⁵⁹⁾

Posebno je dr Nikoli Mandiću Potiorek skrenuo pažnju da Hrvati u hrvatsko-muslimanskom bloku imaju vodeću ulogu, dok bi u savezu sa Srbima, koji bi Hrvatima bio "nametnut muslimanskom tvrdoglavošću u kmetovskom pitanju", vođstvo prešlo na Srbe. Zato je traženo da Hrvatski saborski klub u svom vlastitom interesu učini sa svoje strane sve da se ponovo učvrsti pakt sa Muslimanima, koji je bio trenutno ugrožen.⁶⁰⁾

Potiorek je upozorio Bašagića da, u slučaju ako bi svi begovi stupili u opoziciju, Bašagić ne bi mogao doći u obzir za predsjednika Sabora u narednoj sesiji. Tada bi za predsjednika Sabora bio predložen virilista, direktor vakufa, Šerif Arnautović. Iako nominalno nije bio na čelu Muslimanskog saborskog kluba, Arnautović je bio najuticajnija ličnost u Klubu, koju bi, po ocjeni zemaljskog poglavara, slijedili svi oni koji nisu begovi.⁶¹⁾ Inače, sam Bašagić je bio poštovana ličnost, ali bez nekog značajnijeg političkog uticaja. Kao član Predsjedništva Sabora bio je prvenstveno reprezentativna figura.

⁵⁸⁾ PVM XXIX/1913 i Bericht 1913, str. XXX.

⁵⁹⁾ PVM XIX 1913.

⁶⁰⁾ Ibidem.

⁶¹⁾ Ibidem.

Još na samom početku rada Sabora 1910. godine Zemaljska vlada je u Muslimanskom saborskom klubu zapazila pristalice "demokratske grupe Arnautović- Gluhić", koja a priori ne odbacuje sporazum sa Srbima u kmetovskom pitanju.⁶²⁾ U situaciji stvorenoj u novembru 1913. Arnautović se sa užim krugom svojih starijih pristaša nudio Vladi da povede političku akciju protiv begova, čijeg se "tutorstva i reakcionarne politike" želio riješiti. Izmjenu prilika u Muslimanskom klubu očekivao je samo od novih izbora, na kojima je imao namjeru uvesti napredne muslimanske elemente u Sabor. Vjerovao je da za takvu akciju postoji raspoloženje među "naprednim Muslimanima, koji otvoreno govore o nužnosti obligatnog otkupa kmetova i žele se osloboditi egoističke politike velikih zemljoposjednika". Od Zemaljske vlade je zatražio da subvencionira "Novi vakat", politički list Muslimanskog saborskog kluba, kome je zbog finansijskih teškoća prijetila opasnost da se ugasi. Svoj zahtjev Arnautović je obrazlagao potrebom da ima glasilo koje će mu omogućiti stvaranje fronta protiv "nepouzdanе begovske stranke".⁶³⁾

Arnautovićeva ponuda mogla je, međutim, za Vladu značiti samo rezervnu varijantu rješenja nastale političke krize. Zemaljski poglavar Potiorek insistirao je na tome da se akcija Ademage Mešića i begova suzbije, ali da se "sa begovima konačno ne prekida, dok to ne bude povolji Vladi". U dogovoru sa Zajedničkim ministarstvom finansija on je od Šerifa Arnautovića tražio da ovaj sa svojim pristašama najprije sve učini da se begovi izjasne za rješavanje kmetovskog pitanja na način kako je Vlada planirala, te da Muslimanski saborski klub prihvati vladin nacrt sporazuma o obrazovanju radne većine u Saboru. Tek u slučaju ako to ne bi uspjelo, trebalo je da Arnautović sa svojim pristalicama u Saboru "pod svim okolnostima" ide zajedno sa Hrvatima i novom lojalnom srpskom političkom grupom. To su bili uslovi

⁶²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 30. 9. 1910 (PrBH 1521/1910).

⁶³⁾ Collas Potioreku 8. i 10. novembra 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 544 i 546) Tih dana, tj. 12. 11. 1913, pojavio se i prvi broj Dimovićevog lista "Istina", koji je iz dispozicionog fonda finansirala Vlada. Bilinski je još krajem 1912, s obzirom na radikalizam srpske štampe u Bosni i Hercegovini, isticao potrebu za jednim provladinim srpskim listom. (Bilinski Potioreku 3. 12. 1912. Priv. Reg. 1134/1912). Za podršku Dimovićevoj akciji bio je namijenjen iznos od 45.000 kruna, dok je za izbornu kampanju predviđeno 20.000 k. Za Arnautovićev "Novi vakat" planirana je subvencija od 12.000 k. (Potiorek Bilinskom 1. 12. 1913. N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 577.) Vlada je također subvencionirala i "Hrvatski dnevnik". U situacijama kada se pisanje ovog lista ozbiljnije sukobljavalo sa vladinom politikom, ova subvencija je dolazila u pitanje. Problemi su tada rješavani intervencijom kod nadbiskupa Stadlera i izaslanika papske kurije Bastiena. Specijalni obziri prema "Hrvatskom dnevniku" bili su uslovljeni time što je, prema riječima Potioreka, cijela grupa bivših pripadnika Hrvatske katoličke udruge bila vladin najpouzdaniji oslonac u Saboru, nakon obnavljanja njegova rada u zadnjim danima 1913. (Bilinski Potioreku 12. 2. 1914. i Potiorek Bilinskom 14. 2. 1914, N1 Pot A/3, Fasz 2, Nr 87 i 91).

od čijeg je ispunjenja zavisilo da "Novi vakat", koji je preuzeo Arnautović, dobije vladinu subvenciju.⁶⁴⁾

Odlučan stav Vlade i političko manevrisanje Šerifa Arnautovića, koji se jedno vrijeme bavio čak mišlju da sa određenim brojem svojih pristaša položi mandat, dovelo je krajem novembra 1913. do promjena u držanju niza muslimanskih članova Sabora. Posebno je izjava koju su protiv akcije disidentskih begova potpisali Safvetbeg Bašagić i Rifatbeg Sulejmanpašić učinila kraj složnoj begovskoj opoziciji. Već su početkom decembra 1913. njene vodeće ličnosti, Ragibbeg i Hamdibeg Džinić, obustavili agitacionu kampanju i preko posrednika poručili Vladi da je u pitanju bio nepsorazum.⁶⁵⁾

Kada su potkraj 1913. prebrođene teškoće u procesu obrazovanja vladine radne većine, ona je u Saboru usvojila tzv. agrarnu rezoluciju, kojom je nagovijestio donošenje novele uz Zakon o otkupu kmetova. Povodom izrade nacрта novele Potiorek je krajem januara 1914. u pismu ministru Bilinskom izrazio nadu da će u ne tako dalekoj budućnosti moći prići i obligatnom otkupu.⁶⁶⁾ Međutim, on je bio svjestan opasnosti od proletarizacije, koja je prijetila muslimanskim zemljoposjednicima čime bi, po njegovoj ocjeni, politički utjecaj i pouzdanost Muslimana pretrpjeli veliku štetu. Pri tom nije isključivao mogućnost da dođe do poboljšanja odnosa između Srba i Muslimana i da se između njih stvori savez. Potiorek je bio posebno zainteresovan da se srpsko-muslimanski politički odnosi koji su se poslije aneksije zbog agrarnog pitanja, a naročito povodom rata na Balkanu izrazito pogoršali, vremenom ne poboljšaju i uspostavi srpsko-muslimanska koalicija na opozicionoj osnovi. Stoga i protivvrječnosti u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini, te kolebanja i dozirani oprez u odnosu kako prema begovima tako i prema srpskim seljacima. Pri tome iz Potiorekovih stavova nedvosmisleno proizilazi da je bio spreman žrtvovati materijalne interese begova onda kada mu oni, i uopšte Mus-

⁶⁴⁾ Potiorek Prezidijalnom birou Zemaljske vlade 10. 11. 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 547), PVM XXIX/1913 (Ibidem Fasz 5).

⁶⁵⁾ Potiorek Bilinskom 3. i 7. decembra 1913. (Priv. Reg. 1359 i 1373/1913). Za promjenu svog političkog držanja Hamdibeg Džinić je bio nagrađen tako što je Vlada izašla u susret njegovoj molbi da prenese svoja prava i obaveze iz ugovora o eksploataciji šumskog područja "Dnoluka" na firmu Georg Hagenbucher. Ovu poslovnu špekulaciju, koja mu je donijela finansijsku dobit (realizovanu u maju 1914.), Džinić nije mogao ostvariti dok nije napustio intrasigentno držanje u pitanju agrara i prestao da se suprotstavlja stvaranju saborske radne većine. Potiorek Bilinskom 4. 12. 1913. (Priv. Reg. 1379/1913), Bilinski Potioreku 12. 12. 1913. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 583 i 600), Potiorek Bilinskom 23. 1. 1914. (Ibidem, Nr 47). Vidi: B. B e g o v i ć, *Razvojni put šumske privrede*, str. 136-138. Na gore pomenuti i sličan način austrougarska uprava je nagrađivala kooperativnost pojedinih bosanskih političara.

⁶⁶⁾ Potiorek Bilinskom 25. 1. 1914. (N1 Pot A/3 Fasz 2).

limani, ne budu više potrebni kao protuteža Srbima i srpskoj politici. To je moglo biti samo nakon obračuna sa Srbijom. Međutim, već i sama odluka da se objavi rat Srbiji, u čiji ishod Potiorek nije sumnjao, dala mu je povoda da preduzme bezuspješnu inicijativu u pogledu rješavanja agrarnog pitanja.⁶⁷⁾

Teškoćama koje su pratile obrazovanje radne većine pridruživala se u kasnu jesen 1913. godine i opasnost od rascjepa među hrvatskim poslanicima, što je prijetilo širim posljedicama na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni. Latentna suprotnost između bivših pripadnika Hrvatske katoličke udruge i zajedničara javno se manifestovala već u junu 1913. povodom naknadnih izbora za jedan katolički mandat treće kurije u sarajevskom okrugu. Tada je protiv oficijelnog kandidata Hrvatskog saborskog kluba Nikole Preke, redakcija "Hrvatskog dnevnika" istakla svog redaktora, svećenika Kaliksta Tadina i uspjela da pobijedi na izborima. Pri tome su u izbornoj kampanji došle do izražaja parole i sredstva starog suparništva između svjetovnog klera i franjevaca.⁶⁸⁾

Povod za novi sukob bili su komunalni izbori i rivalitet između bivšeg predsjednika Udruge ing. Josipa Vancaša i dr. Joze Sunarića oko kandidature za podgradonačelnika Sarajeva. Predstavnici Srba, Jevreja safarda i muslimanske grupe Esada ef. Kulovića (Muslimanska samostalna stranka) ponudili su Sunariću savezništvo i pozvali ga da sa svojim hrvatskim pristašama stupi u izbornu borbu protiv hrvatsko-muslimanskog bloka, čiju je listu predvodio Fehim ef. Čurčić. Mada je Sunarić, na insistiranje Vlade, posredstvom franjevaca odustao od kandidature, sukobi u pogledu nominacije hrvatskih kandidata za Gradsko vijeće Sarajeva iz redova Sunarićevih i Vancaševih pristaša prijetili su, zbog nespremnosti na kompromis ovih posljednjih, da se rascjep među Hrvatima odrazi i na političke odnose među Muslimanima. Vlada je strahovala da bi pobjeda Kulovićevih pristalica u Sarajevu uzdrmala položaj Šerifa Arnautovića i Ujedinjene muslimanske organizacije, i time uzrokovala da ne samo Gradsko vijeće Sarajeva, nego i Sabor budu onesposobljeni za rad u smislu vladinih intencija.⁶⁹⁾ Međutim, razvoj političkih prilika nije pošao tim pravcem zahvaljujući prvenstveno angažovanju organa vlasti, koji su

⁶⁷⁾ Vidi: Dževad *J u z b a š i ć*, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, str. 78-79.

⁶⁸⁾ Potiorek Bilinskom 1. 6. 1914, prilog: Memoire..., PVM XIII/1914 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

⁶⁹⁾ Collas Potioreku 2. 12. 1913 (N1 Pot A/3 Fasz 2), Potiorek Bilinskom 3. 12. 1913.

se postarali da izborni rezultati, ako za Gradsko vijeće Sarajeva,⁷⁰⁾ tako i za upražnjena srpska poslanička mjesta u Saboru, budu u skladu sa željama Vlade.

Na naknadnim saborskim izborima održanim od 8. do 10. decembra 1913. Dimovićevoj Srpskoj narodnoj stranci pripalo je 6 mandata i 3 mandata kandidatima koje je Dimovićeva stranka favorizovala a Vlada podržavala, dok su 3 mandata pripala opoziciji, i to 2 grupi "Otadžbina" i 1 mandat jednom samostalnom kandidatu. Grupa "Narod" doživjela je eklatantan poraz. Uprkos intenzivnoj izbornoj agitaciji nijedan od 9 njenih kandidata nije izabran, kao ni 2 kandidata Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.⁷¹⁾ U toku izborne kampanje grupa oko "Istine" i grupa oko "Otadžbine" pomagale su se uzajamno, ali su nakon izbora pomenute grupe krenule različitim političkim pravcima. Dimovića grupa konstituisala se 25. decembra 1913. kao Poslanički klub Srpske narodne stranke.

Povoljni rezultati naknadnih saborskih izbora omogućili su Vladi da odmah pristupi finaliziranju sporazuma sa Hrvatskim i Muslimanskim saborskim klubom o obrazovanju radne većine. Hrvatski saborski klub prihvatio je 13. decembra 1913. jednoglasno nacrt sporazuma i izabrao opunomoćenike koji će ga potpisati. Pri tome su svi članovi Kluba izričito naglasili da nacrt jezičkog zakona treba biti podnesen Saboru prije njegovog otvaranja. To je bio "bezuslovan preduvjet" za njihovo učešće u radu Sabora.⁷²⁾ S razlogom se može pretpostaviti da je na prestanak opozicije unutar Hrvatskog saborskog kluba prema vladinom nacrtu zakona o jeziku uticalo, pored ostalog, i vraćanje ustavnog stanja u Hrvatskoj. Rješenje pitanja službenog jezika na željeznicama u Hrvatskoj samo formalnom zamjenom Kossuthove pragmatike novom, uz stvarno zadržavanje status quo-a, moglo je djelovati da se poslanici vladine većine u Bosni i Hercegovini zadovolje datim ustupcima.

⁷⁰⁾ Izbori za gradsko zastupstvo u Sarajevu održani su 11. decembra 1913. Glavna borba vođena je za muslimanske mandate između kandidata Ujedinjene muslimanske organizacije na Čurčićevoj listi i grupe oko Kulovića, koja je imala neospornu većinu birača u gradu. Falsifikovanjem izbornih rezultata pobijedila je Čurčićeva lista. Mehmed S p a h o, *Izborni falsifikati prije rata*, u: Narodna uzdanica. Kalendar za 1935, Sarajevo 1934, str. 48-55. O političkim odnosima u Gradskom vijeću Sarajeva vidi: Hamdija K r e š e v l j a k o v i ć, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, str. 86, 87.

⁷¹⁾ Potiorek Bilinskom 11. 12. 1913 (N1 Pot A(3 Fasz 2, Nr 593), PVM XXX/1913 (Ibidem Fasz 5). O izbornoj kampanji i metodama koje su vlasti primijenile slično postupcima prilikom izbora u Ugarskoj vidi K. K a s e r, *Die serbischen politischen Gruppen*, str. 183-185; F. S p a h o, op. cit. str. 48-55; Dž. J u z b a š i ć, *Nekoliko napomena o Jevrejima u BiH u doba austrougarske uprave*, u: Sefarad 92 - Zbornik radova, Sarajevo 1995, str. 103-105.

⁷²⁾ Potiorek Bilinskom 14. 12. 1913. - telegram, *i s t i i s t o m* 15. 12. 1913. (Priv. Reg. 1409/1913).

Međutim, situacija među muslimanskim poslanicima bila je unekoliko drugačija od one u Hrvatskom klubu. Tu je kod znatnog dijela bilo još prisutno kolebanje i pasivna rezistencija u pogledu novih mjera agrarne politike. Ovo kolebanje došlo je osobito do izražaja u Muslimanskom saborskom klubu 13. i 14. decembra, da bi se tek u kasnim noćnim satima 15. decembra 1913, na sastanku kome je prisustvovalo tek 14 članova (od toga 2 virilista) od 21 člana Kluba, 11 članova izjasnilo za sporazum, dok su 3 bila protiv. Prethodno su se dr Murat Sarić i Salihaga Kučukalić odrekli svojih mandata. To je u zadnjem momentu učinio i predsjednik Kluba Rifatbeg Sulejmanpašić, s tim što je nagovijestio namjeru da se ponovo kandiduje u izbornom kotaru gdje je Sarić bio biran. Međutim, i ovaj rezultat bio je Potioreku dovoljan za konstataciju da je Vlada osigurala više nego dovoljnu saborsku većinu, koja se sastoji od svih konfesija. Nasuprot 25 članova Sabora - pripadnika opozicije, koja se sastojala od 21 poslanika iz reda srpskih grupa oko "Otadžbine" i "Naroda", jednog srpskog viriliste i još 3 hrvatska poslanika - disidenta, vladina većina mogla je sredinom decembra 1913. računati sa 49 članova Sabora. Osim toga, muslimanski prvaci Bašagić i Arnautović bili su apsolutno sigurni da će 12 kolebljivih muslimanskih članova Sabora, koji su činili "feudalnu opoziciju" i pojedinci izvan klubova - "nedisciplinovani", pristupiti većini,⁷³⁾ što se u mnogome i obistinilo.

Posljednji čin obrazovanja saborske radne većine odigrao se 17. decembra u Beču. Tu je ministar Bilinski potpisao sporazum sa opunomoćenicima Hrvatskog i Muslimanskog saborskog kluba u prisustvu zemaljskog poglavara.⁷⁴⁾ Pomenuti sporazum sadržavao je sve bitne elemente sporazuma sa Dimovićem i Jojkićem od 8. novembra 1913. Tako je otklonjena još jedna prepreka za saziv četvrtog zasjedanja Sabora.

⁷³⁾ Ibidem, uz pismo i prilog: Stimmenverhältnis im Landtage; Arbeitsmajorität des Sabors, Opposition (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 610).

⁷⁴⁾ Vereinbarungen welche zwischen Seiner Exzellenz dem Harn gemeinsamen Finanzminister und den Bevollmächtigten des kroatischen und moslimischen Landtagsklubs in Gegenwart Seiner Exzellenz des Landeschefs am 17. Dezember 1913 in Wien getroffen wurden. (Pr BH 10/1914). Dokument su, pored Bilinskog i Potioreka, potpisali Nikola Mandić, Josip Vancaš, Jozo Sunarić, Safvetbeg Bašagić, Šerif Arnautović i Šemsibeg Salihbegović.

IX

USVAJANJE JEZIČKOG ZAKONA U SABORU I POLITIČKI ODNOSI DO KRAJA SABORSKE DJELATNOSTI

Uporedo sa nastojanjem da se konačno obrazuje saborska radna većina, zajednički ministar finansija je preduzeo korake da nacrt jezičkog zakona, o kome je bila postignuta saglasnost sa provladinim političkim strankama, bude prihvaćena od strane ministra rata, a potom i vlada obiju država Monarhije. Pribavljanje prethodne sankcije vladara i podnošenje prijedloga jezičkog zakona na pretres i usvajanje na jednoj od prvih sjednica predstojećeg zasjedanja Sabora bilo je stipulirano i u potpisanim sporazumima Bilinskog i saborskih klubova. To je ujedno bio jedan od najvažnijih preduvjeta za saziv zasjedanja Sabora.

Obraćajući se ministru rata generalu Alexanderu Krobotinu, a zatim i premijerima grofu Karlu Stürgkhu i grofu Istvánu Tiszi, Bilinski je želio da određene ustupke, učinjene u pogledu upotrebe srpskohrvatskog kao unutrašnjeg zvaničnog jezika, prikaže prihvatljivim i bezopasnim po interese Monarhije, a osobito njenih oružanih snaga. Za predviđeni način rješenja jezičkog pitanja putem zakona i naredbe zajednički ministar finansija nastojao je naći teoretsko-pravnu osnovu i obrazloženje u svojoj interpretaciji §§ 41. i 42. Zemaljskog statuta i analogiji sa već usvojenim Zakonom o Ustavu za sudove. Istaknuto je načelo da se kompetencija Sabora može odnositi samo na stautiranje srpskohrvatskog jezika u poslovima koji spadaju u djelokrug Sabora. Sve ono što treba da se reguliše na području upotrebe jezika sa stanovništa interesa oružanih snaga, Monarhije ili obiju država kao i njihovih stanovnika, i odnosi se na primjenu drugih jezika u zemaljskoj službi osim srpskohrvatskog, treba da se propiše naredbodavnim putem. Da ne bi vladina naredba po svojoj snazi zaostajala za zakonom koji će usvojiti Sabor, a osobito da bi se pri regulisanju onih pitanja koja su vezana za oružanu silu istaklo da čine

isključivo suvereno pravo monarha kao vrhovnog vojskovođe, naredba Zemaljske vlade trebalo je da se izda na osnovu posebnog vladarevog ovlaštenja.¹⁾ Time bi ona bila osigurana od eventualnih promjena putem zemaljskog zakona i mogla bi se jedino izmijeniti ili ukinuti na osnovu vladarevog ovlaštenja. To bi bio pravni akt koji se kvalitativno nije razlikovao od zakonâ koje monarh sam donosi na onom pravnom području na kome je i poslije izdavanja Ustava ostala neograničena vlast krune.

Međutim, Ministarstvo rata nije se odmah složilo sa zakonskim nacrtom, nego je insistiralo da se ne samo u naredbi, nego i u samom zakonskom tekstu izričito utvrdi da je unutrašnji službeni jezik na željeznicama njemački a za prugu Banja Luka-Dobrljin, koja se nalazila pod vojnom upravom, i isključivi službeni jezik.²⁾ Odbacujući ove zahtjeve Potiorek i Bilinski su isticali da ne samo što Sabor ne bi usvojio takav zakon nego bi i predložene izmjene značile ustvari ugrožavanje vojnih interesa, budući da bi se time priznalo pravo Saboru da saučestvuje u regulisanju vojnih pitanja. U slučaju da se akceptira stanovište Ministarstva rata ne bi se mogla osporiti ni kompetencija Sabora da odlučuje u tada aktuelnom pitanju predaje pošte i telegrafa civilnoj upravi, a odmah bi iskrslo i pitanje jezika unutrašnjeg saobraćaja bosanskohercegovačke žandarmerije.³⁾ U stvari, kompromisnim tekstom nacрта zakona o upotrebi srpskohrvatskog jezika u unutrašnjoj službi željeznica, koliko to dopuštaju vojni interesi, bosanskohercegovačka uprava je postigla da je time implicite priznato ne samo da su svi poslovi koji se tiču vojske izuzeti od kompetencija Sabora u skladu sa § 41. stav 1. Zemaljskog statuta, nego i da ta kompetencija seže i u drugim ustanovama koje su samo indirektno povezane sa vojskom samo toliko koliko vojni interesi ne dolaze u pitanje. Tako se kompromisna formula pokazivala za saborske stranke kao mač sa dvije oštrice i okretala se protiv samog Sabora.

Poslije predočenih argumenata, a vjerovatno i povjerljive izjave Bilinskog da će u pogledu unutrašnjeg jezika na željeznici ostati u stvari status quo,⁴⁾ ministar rata Krobotin saglasio se sa nacrtom zakona i naredbe,⁵⁾ mada je još ostao otvoren problem upotrebe njemačkog

¹⁾ Bilinski Krobotinu 22. 11. 1913. (PrBH 1537/1913), Bilinski Stürgkhu i Tiszi 27. 11. 1913. (PrBH 1546/1913).

²⁾ Bilinski Krobotinu 21. 10. 1913. (PrBH 1428/1913); Krobotin Bilinskom 16. 11. 1913. (PrBH 1514/1913).

³⁾ Potiorek Bilinskom 19. 11. 1913, Bilinski Krobotinu 22. 11. 1913. (PrBH 1537/1913); prepisi u HHStA, PA K. 630, CdM V/30, Nr 34.

⁴⁾ Protokoll über die am 10. Dezember 1912. im Ministerium des Innern unter dem Vorsitze des Herrn Sektionschefs Ritter von Simonelli abgehaltene Besprechung (Verwaltungsarchiv Wien, Ministerrats-Präsidium Nr 7493/1913).

⁵⁾ Krobotin Bilinskom 25. 11. 1913. (PrBH Nr 1546/1913), *i s t i i s t o m* 2. 12. 1913. (PrBH 1588/1913).

jezika u usmenom saobraćaju sa strankama na željeznicama, kao i tretmana pruge Banja Luka-Dobrljin. Izlazeći docnije u susret zahtjevima Ministarstva rata, Zajedničko ministarstvo finansija bilo je spremno da ovu prugu, koja je po zakonu o gradnji željeznica trebalo da pređe u zemaljsko vlasništvo ostajući i dalje pod vojnom upravom, tretira kao vojnu ustanovu sa kojim bi bosanskohercegovačke institucije saobraćale na njemačkom. Takođe, i poslije stupanja na snagu zakona bilo bi dopušteno na bosanskohercegovačkim željeznicama, a u izvjesnim slučajevima smatrano je i nužnim da personal upotrebljava njemački jezik u saobraćaju sa strankama koje ne znaju srpskohrvatski. Ali, izuzev u pogledu saobraćaja sa vojnim organima kada službeno putuju, Zajedničko ministarstvo finansija nije bilo voljno da normira upotrebu njemačkog jezika kao obaveznu za željezničko osoblje smatrajući da bi to bilo protivno jezičkom zakonu.⁶⁾

Ugarska vlada tražila je samo u detaljima izvjesne formalne modifikacije nacрта ali je odmah dala svoju načelnu saglasnost,⁷⁾ što je i razumljivo jer je u pogledu zvanične upotrebe mađarskog jezika u Bosni i Hercegovini trebalo da ostane uglavnom status quo. Ugarska vlada nije zbog specifičnosti odnosa u ugarskoj polovini Monarhije strahovala od implikacija koje bi planirano rješenje jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini eventualno moglo imati u unutrašnjoj politici Transleithanije.

Nasuprot tome, u krugovima austrijske vlade bosanskohercegovački propisi o zvaničnom jeziku izazivali su živo interesovanje i polemike s obzirom na mogućnost njihovih reperkusija i uticaja na rješavanje jezičkog pitanja u Cisleithaniji. Osobito sa stanovišta kompetencije carevinske ili zemaljskih legislativa u regulisanju upotrebe službenog jezika za organe vlasti koji pripadaju zemaljskom gospodarstvu, u austrijskoj polovini Monarhije je pitanje koliko je Bosanski

⁶⁾ Zajedničko ministarstvo finansija Ministarstvu rata 30. 1. 1914. (PrBH 135/1914), Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija 16. 3. 1914. i odgovor Zajedničkog ministarstva finansija 28. 04. 1914. (PrBH 279/1914). Ministarstvo rata je ispoljavalo težnju da se područje važenja srpskohrvatskog jezika utoliko još suzi što je insistiralo da za zakone i naredbe donesene van kompetencije Sabora treba da važi njemački kao autentični tekst, ali se vođstvo bosanskohercegovačke uprave suprotstavilo takvom zahtjevu. Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija 15. 12. 1913. (PrBH Nr 1694/1913) Potiorek Bilinskom 21. 1. 1914. i Bilinski Krobotinu 3. 2. 1914. (PrBH 106/1914).

⁷⁾ Tisza Bilinskom 8. 14. i 18. decembra 1914. (PrBH 1630 i 1647 iz 1913.) Ugarska vlada je zahtijevala da se, pored ostalog, u naredbi jasnije precizira odredba o pravu mađarskih i njemačkih stranaka u Bosni i Hercegovini na pismene podneske vlastima na mađarskom, odnosno njemačkom jeziku.

sabor uopšte nadležan da rješava isti problem imalo veliki aktuelno-politički značaj.⁸⁾ Ipak, zbog osobito važnih političkih razloga austrijska vlada se, uz kolebanja i dileme, pokazala spremnom akceptirati da se u Bosni i Hercegovini upotreba zvaničnog jezika može regulisati uz sadejstvo Sabora u onim poslovima koji se inače regulišu zemaljskim zakonima. Istovremeno je, međutim, interno konstatovano da bi dedukcije ovog stava mogle u Austriji dovesti od dalekosežnih posljedica, jer bi se onda svuda upotreba jezika organa vlasti zemaljskog gospodara mogla regulisati zemaljskim zakonom. Izraženo je strahovanje da bi u tom slučaju postojeće jezičke teškoće usedmostručile a centralna uprava postala skoro nemoguća.⁹⁾

Austrijska vlada je, formalno usvajajući pravno stanovište bosanske uprave, insistirala posebno da se u samom zakonskom tekstu (§ 1.) ograniči općenito postavljeni princip upotrebe srpskohrvatskog jezika u poslovima zemaljske uprave tako što će se naglasiti da se ta odredba odnosi samo na pitanja na koja se proteže djelokrug Sabora, čime se težilo osigurati da institucije koje se nalaze van tog djelokruga, npr. carinske vlasti, budu izuzete od zakonskih obaveza u pogledu upotrebe srpskohrvatskog jezika.¹⁰⁾ U datom slučaju, kao i u slučaju odrebe zakona koja se ticala jezika na željeznici, austrijska vlada je nastojala afirmisati svoje posebne stavove otkrivanjem protivrječnosti između pravog stanovništva sa kog je polazila bosanska uprava u motivisanju predloženih rješenja s jedne, i samog teksta jezičkih propisa s druge strane.

Naročito podozrenje austrijske vlade izazvale su odredbe o jeziku na bosanskohercegovačkim željeznicama, jer se sa izvjesnošću pretpostavljalo da će svako regulisanje upotrebe jezika na području željezničke uprave u Bosni i Hercegovini imati enorman uticaj na odnose u Austriji a specijalno u Češkoj i Dalmaciji, gdje su bosanskohercegovačke željeznice vodile promet na pruži za Dubrovnik i Boku Kotorsku. Iako je bilo ukazano da Sabor, koji je po § 42. tačka 23. Zemaljskog ustava imao izričito pravo samo da odlučuje o gradnji željeznica na osnovu vladinih prijedloga, nije bio nadležan za organizaciju željezničke službe i poslovanja, pa prema tome niti da odlučuje o regulisanju upotrebe jezika na željeznicama, austrijska

⁸⁾ Dotadašnje zakonodavne inicijative vlade u Carevinskom vijeću odnosile su se na upotrebu jezika organa vlasti zemaljskog gospodara, dok je upotreba jezika autonomnih vlasti bila regulisana u Moravskoj i Galiciji zemaljskim zakonima, bez obzira na to da li su poslovi koje su trebale da obavljaju autonomne ustanove određene carevinskim ili zemaljskim zakonodavstvom. (Kao napomena 4). Napominjemo da u Bosni i Hercegovini nije bilo autonomne zemaljske egzekutive za razliku od prilika u austrijskog polovini Monarhije.

⁹⁾ Kao napomena 4.

¹⁰⁾ Ibidem: Stürgkh Bilinskom 13. 12. 1913. (PrBH 1631/1913).

vlada nije prihvatila prijedlog Ministarstva željeznica i unutrašnjih poslova da se traži potpuno isključenje iz zakona odredbe o jeziku na željeznicama. To se obrazlagalo nužnošću da se izbjegne teško kompromitovanje zajedničke vlade vezane sporazumima sa saborskim strankama. Ipak, i pored već date saglasnosti od strane Ministarstva rata, austrijska vlada je predlagala Bilinskom da se u zakonu izostavi odredba o unutrašnjem službenom jeziku na željeznici, dok je dopuštala da se srpskohrvatski jezik zakonski propiše kao zvanični vanjski jezik, s obzirom i na postojeću primjenu "zemaljskih jezika" u spoljnoj službi željeznica u Austriji.¹¹⁾

Još krajem oktobra 1913. Vojna kancelarija prijestolonasljednika saopštila je predsjedniku austrijske vlade da Franz Ferdinand smatra neprihvatljivim da Sabor sudjeluje u donošenju propisa koji regulišu unutrašnju službu organa vlasti i odnose se na jezičku osposobljenost činovnika, jer bi to impliciralo ograničenje naredbodavne vlasti i u daljoj konsekvenci i prerogativa krune. Prijestolonasljednik je od austrijske vlade, koja ima iskustva sa jezičkim pitanjem, zahtijevao da energično suzbije takve tendencije koje bi mogle politizirati činovništvo. Naglašeno je da problem nije samo od značaja za Bosnu i Hercegovinu nego može imati uticaja i na druge dijelove države.¹²⁾ U novembru iste godine Franz Ferdinand je izrazio svoju zabrinutost ministru vanjskih poslova Berchtoldu zbog eventualne mogućnosti proširenja djelokruga Sabora i ograničenja prava krune.¹³⁾ Prethodno je, u aprilu 1912, povodom upravnih promjena i novog razgraničenja kompetencija između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, šef Vojne kancelarije prijestolonasljednika pukovnik Bardolff zauzeo decidirano stanovište: "Koliko god treba uzeti u obzir da se Zemaljskoj vladi mora priznati djelokrug u svim pitanjima koja ona zastupa u Saboru, ova nastojanja apsolutno ne smiju prelaziti granicu preko koje bi to vodilo autonomiji Bosne i Hercegovine, ili bi samo

¹¹⁾ Ibidem.

¹²⁾ Vojna kancelarija Franza Ferdinanda Stürgkhu 30. 10. 1913. (MKFF 7423/1913)

¹³⁾ U pismu koje je upućeno iz Vojne kancelarije prijestolonasljednika Berchtoldu stoji da je Franz Ferdinand razabrao iz izvještaja o nacrtima akata za regulisanje upotrebe jezika organa vlasti u Bosni i Hercegovini, kako unutar zemaljske uprave postoje sumnje i nejasnoće o kompetencijama Sabora. Ukazano je da se širi shvatanje kako su ovlaštenja Sabora u Zemaljskom statutu samo primjerice navedena i da se ona u praksi mogu proširiti. Franz Ferdinand je povjerljivo molio Berchtolda da skrene svoju pažnju na tako važno ustavno pitanje i da se specijalno zajamči očuvanje onih ograda, koje su povučene najmlađem legislativnom tijelu Carstva. Prijestolonasljednik je tražio da se ne dopuste dalja presezanja preko prava priznatih Saboru i izrazio svoju zabrinutost da se iz "pogrešne prakse ne razvije stvarno običajno pravo u smislu ograničenja prava krune". MKFF Berchtoldu 14 (11). Novembra 1913. (KA MKFF 7423/1913 i HHStA PA I K. 630, C. d. M. V/30, 724).

mogla izazvati takav privid.”¹⁴⁾ Ovo je bilo potpuno u duhu intencija samog Franza Ferdinanda.

I od strane predstavnika austrijskog Ministarstva unutrašnjih poslova općenito su izražene zamjerke u pogledu uključenja pitanja koja se tiču unutrašnjeg službenog jezika i obavezne jezičke spremne činovnika u jedan konstitucionalni zakon. Polazilo se od stanovišta da bi to značilo ograničenje interne naredbodavne vlasti Vlade a u daljnjoj konsekvenci i prerogativa krune. Treba imati na umu da je u austrijskoj polovini važeći princip da se zvanični jezik vlasti koje pripadaju zemaljskom gospodarstvu reguliše internim službenim naredbom, bio do tada narušen samo u Galiciji i Dalmaciji, utoliko što je u tim dvjema zemljama upotreba službenog jezika regulisana naredbom na osnovu vladarevog ovlaštenja. Uprkos dugogodišnjim nastojanjima, Česima nije uspjelo da se izbore za pravo da se unutrašnji jezik zemaljskih vlasti može regulisati zemaljskim zakonom, što bi pružilo mogućnost da se češki jezik ozakoni kao unutrašnji službeni jezik. S obzirom na nagodbenjačke pregovore sa Česima, koji su tada bili u toku, austrijska vlada mogla je imati dovoljno razloga da ne pristane na jedan takav postupak u Bosni prije nego se to dozvoli u Cisleithaniji. Ali kako bi taj stav značio isto što i odbijanje zakonskog nacrtu i onemogućavanje političke akcije bosanske uprave, u vrijeme kad je jugoslavenski problem postao dominantan za austrougarsku politiku, grof Stürgkh je u ime austrijske vlade izrazio Bilinskom samo općenito rezervu u pogledu ispravnosti takvog postupka.¹⁵⁾

Mada kao posljednja, austrijska vlada stavljena pred fait accompli, na kraju se 17. decembra 1913. saglasila sa nebitno modifikovanim nacrtima. Grof Stürgkh je, međutim, insistirao da Zajedničko ministarstvo finansija ubuduće, prije nego se povedu prejudicirajući pregovori o pitanjima koja tangiraju i interese Austrije, pravovremeno stupi u kontakt sa austrijskom vladom kako bi ona bila u stanju da vrši uticaj na pravac i principe planiranih rješenja. U pogledu zahtjeva austrijske vlade da se djeca austrijskih državljana koja u Bosni i Hercegovini posjećuju privatne škole sa pravom javnosti oslobode od obligatnog učenja srpskohrvatskog jezika kao nastavnog predmeta, naknadno je postignut sporazum tako što su samo djeca onih austrijskih državljana čiji roditelji ne borave permanentno u Bosni

¹⁴⁾ "So sehr berücksichtigt werden soll, dass der bh. Landesregierung in allen, vor dem bh. Landtage zu vertretenden verwaltungszweigen ein gewisser Wirkungskreis eingeräumt werden muss, so dürfen diese Bestrebungen absolut nicht über jene Grenze gehen, deren Überschreitung zur Autonomie von BH. führen oder auch nur den Schein einer solchen erwecken könnten. Referat Bardolffa od 2. 4. 1912. podnesen na uvid prijestolonasljedniku 3. 4. 1912. (Tekst podvučen u originalu, MKFF Pb/16 ex 1912).

¹⁵⁾ Kao napomena 4.

i Hercegovini (oficiri, vojni činovnici, preduzetnici) oslobođena od te zakonske obaveze. Osim toga, austrijska vlada je zadržala sebi pravo da naknadno podnese prijedlog za dopunu naredbe u cilju osiguranja upotrebe njemačkog jezika u carinskim organima.¹⁶⁾

Borba oko donošenja jezičkog zakona trebalo je da dobije svoj epilog u Saboru nakon što je konačno 23. decembra 1913. godine vladar dao svoju prethodnu sankciju vladinom prijedlogu. Međutim, neposredno pred početak zasjedanja Potiorek je morao intervenirati da bi ponovo savladao otpor u Hrvatskom saborskom klubu, koji je izazvan podozrenjem u pogledu vladinih namjera na području naredbodavnog regulisanja zvaničnog jezika¹⁷⁾. Javnosti nije bio poznat nacrt naredbe iako su stranački prvaci od samog početka bili informisani o njenom bitnom sadržaju. Sa konačnim tekstom nacrtu naredbe upoznao je Potiorek, pored Mandića i Bašagića, još samo Dimovića kao budućeg novog člana Predsjedništva Sabora. Izražavajući strahovanje da bi objavljivanje naredbe moglo izazvati neraspoloženje i uticati na rad Sabora oni su, kao i Potiorek, zauzeli stanovište da naredbu ne bi trebalo publikovati zajedno sa sankcionisanim zakonom, nego kasnije, eventualno poslije zaključenja zasjedanja.¹⁸⁾

*
* *
*

Nakon što su otklonjene najvažnije političke prepreke, car je svojim ručnim pismom od 20. decembra 1913. sazvao četvrto zasjedanje Sabora za 29. decembar iste godine. Istovremeno je prema važećim turnusu za predsjednika Sabora po drugi put imenovan dr Safvetbeg Bašagić kao predstavnik Muslimana, a za potpredsjednike su imenovani Srbin dr Danilo Dimović i Hrvat dr Nikola Mandić. Vlada je raspolagala sa stabilnom većinom u kojoj su se pored 14 Srba (9 članova, odnosno hospitanata Dimovićeve stranke i 4 srpska virilista) nalazili i gotovo svi Muslimani i Hrvati, izuzev nakolicine poredinaca, disidenata.

¹⁶⁾ Ibidem; Bilinski Stürgkhu 16. 12. 1913. (PrBH 1631/1913), Stürgkh Bilinskom 17. 12. 1913 (PrBH 1636/1913); zamjenik zemaljskog poglavara Zajed. ministarstvu finansija 7. 5. 1914. i Bilinski Stürgkhu 12. 5. 1914. (PrBH 545/1914).

¹⁷⁾ Ranija odredba § 5. zakonskog nacrtu o izdavanju vladine naredbe za sprovođenje zakona zamijenjena je, nakon primjedaba ugarske i austrijske vlade, odredbom da će Zemaljska vlada izdati uz zakon posebnu naredbu o regulisanju zvaničnog jezika u poslovima za koje Sabor nije nadležan, pa je ta prestilizacija izazvala nepovjerenje. (PVM XXXI/1913, str. 6, 7; vidi Prijedlog zakona, prilog br. 1). I u saborskoj debati su i iz redova vladine većine bile izražene izvjesne rezerve prema ovom zakonskom članu (dr Jovo Simić).

¹⁸⁾ Bojazan je postojala osobito zbog modifikovanog § 4. naredbe, koji je dopuštao da podneske stranaka, koje stanuju na području Bosne i Hercegovine, vlasti primaju na njemačkom i mađarskom jeziku. Potiorek Bilinskom 16. 12. 1913. (Priv. Reg. 1401/1913); vidi prilog br. 3, tekst naredbe Zemaljske vlade (osnova).

Otvaranje saborskog zasjedanja bilo je popraćeno oštrim protestima srpskih opozicionih poslanika protiv izuzetnih mjera. Shodno sporazumima sa strankama, na dnevnom redu Sabora prvo se našla agrarna rezolucija, kojom se Vlada poziva na djelimičnu izmjenu zakona o otkupu kmetovskih selišta. Nakon usvajanja agrarne rezolucije od strane većine, Sabor je 30. decembra 1913. uzeo u pretres prijedlog jezičkog zakona.

Srpska opozicija, zajedno sa hrvatskim disidentima, oštro je kritikovala zakon ističući da je i samo postojanje jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini jedna anomalija (Vjekoslav Jelavić). Pojedini poslanici su načelno odbacivali svaki kompromis sa neodgovornom vladom koja se oblači u lažni parlamentarizam. Oni su odbijali da prihvate zakon smatrajući da bi takav njihov postupak značio davanje pristanka na ozakonjenje kolonijalnog položaja zemlje i upotrebe njemačkog jezika koji je do sada primjenjivan "bez pitanja protiv i volje naroda" (dr Savo Ljubibratić). U pogledu upotrebe stranog jezika na željeznicama istaknuto je da su željeznice u Bosni i Hercegovini kao i u Hrvatskoj simbol imperijalizma. Zahtjevano je ozakonjenje isključivo srpskohrvatskog jezika, a od strane srpskih opozicionih poslanika insistiralo se da se u zakonu izričito podvuče da su oba pisma srpskohrvatskog jezika ravnopravna, ne samo u spoljnom nego i u unutrašnjem službenom poslovanju.¹⁹⁾ Inače, pojedini poslanici opozicije izražavali su nepovjerenje u pogledu tumačenja i primjene zakona od strane Vlade i zauzimali prema vladinom prijedlogu stav u duhu "timeo Danaos et dona ferentes".

U toku debate su dr Đorđe Lazarević, pripadnik grupe oko "Otađbine", i hrvatski opozicionar Đuro Džamonja posvetili svoja izlaganja posebno srpskohrvatskom jedinstvu apelujući na solidarnost i slogu, ističući da je jezičko pitanje bilo najbolja prilika da se ta sloga između opozicionih grupa istakne.²⁰⁾

¹⁹⁾ Kritikujući dotadašnju praksu opozicioni srpski poslanik Đoko Milošević izjavio je: "Mi znamo da je i do sada postojala naredba vladina o ravnopravnosti obaju pisama, no isto tako dobro znamo da su se činovnici slabo držali ove naredbe. Može se čak reći da se Zemaljska vlada kud i kamo strože držala ovog principa nego podređeni joj činovnici. Šta više čim su ovi bili niži, tim su u tom bili drskiji." Stenografski izvještaj II sjednice Sabora Bosne i Hercegovine držane dne 30. decembra 1913. U Sarajevu (PrBH 10/14).

²⁰⁾ Ibidem; O odnosima hrvatskih opozicionera i grupe "Otađbine" i tendencijama srpsko-hrvatske saradnje na opozicionoj platformi vidi M. G r o s s, *Hrvatska politika u BiH*, str. 64-65. Karakteristično je da je najradikalniji kritičar jezičkog zakona iz redova srpske opozicije dr Savo Ljubibratić (grupa "Narod") svoje napade na austrougarsku politiku popratio šovinističkom izjavom u odnosu na Albance i njihovu kulturu. Dr Savo Ljubibratić je izjavio: "Austro-Ugarska Monarhija je svoju silnu diplomaciju i ugled založila za potpunu nezavisnost i autonomiju Albanije, založila se da poludivlji Arnauti, koji nemaju svog književnog jezika niti pisma, dobiju obilježje jednog naroda, a nas hoće da drže u kolonijalnom položaju"

Pripadnici vladine većine (Josip Vancaš, Dominik Mazzi, Kaliks Tadin iz Hrvatskog kluba i dr Jovo Simić) isticali su sa svoje strane da, iako zakonski prijedlog ne udovoljava svim postavljenim zahtjevima, on neosporno znači promjenu na bolje pa ga, slijedeći princip realnih političara "festina lente", treba prihvatiti i onda dalje nastaviti borbu. Oni su osobito naglašavali da će stupanjem na snagu zakona u pogledu zvanične upotrebe srpskohrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini biti stvoreno povoljnije stanje nego je tad bilo u Hrvatskoj i Dalmaciji, a takođe da će ono biti bolje i u poređenju sa položajem poljskog jezika u Galiciji. Karakterističan je podatak koji je Josip Vancaš iznio u debati da mu je dr Đorđe Lazarević privatno saopštio kako opozicija ne bi željela "da osnova padne", što Lazarević sa svoje strane nije demantovao. Da je bar jedan dio opozicije bio spreman da ne napuštajući principijelno opozicioni stav prećutno u biti prihvati zakon nastojeći postići još izvjesne modifikacije, govori prijedlog Đoke Miloševića i drugova o izmjeni §3. zakona o ravnopravnosti pisama u duhu zahtjeva Srba, koji nije prihvaćen, a takođe i usvojene rezolucije čiji su predlagači bili dr Đorđe Lazarević i Đuro Džamonja. Tako je Sabor prihvatio Džamonjin prijedlog rezolucije kojom se poziva Zemaljska vlada da naredbom zabrani školama u kojima srpskohrvatski nije nastavni jezik, da primaju domaću djecu. To je obrazlagano potrebom da se spriječi njihova denacionalizacija.²¹⁾

Vlada je, inače, smatrala iluzornim strah od denacionalizacije, kojim su i ranije u toku pregovora o jezičkom zakonu predstavnici saborskih stranaka motivirali svoj zahtjev da se i u javnim školama, koja se ne izdržavaju iz zemaljskih sredstava, propiše srpskohrvatski kao nastavni jezik.²²⁾ Prijedlog jezičkog zakona sadržavao je odredbu da privatne škole, u kojima se nastava odvija na drugim jezicima, mogu dobiti pravo javnosti samo ako se u njima uči srpskohrvatski jezik kao obavezan nastavni predmet. Na početku saborske djelatnosti, u ljeto 1910, Petar Kočić je čak tražio zatvaranje svih privatnih škola u kojima srpskohrvatski nije nastavni jezik, ali ovaj ekskluzivni zahtjev nije naišao na odziv u Saboru.²³⁾

Istovjetan je bio i sadržaj izglasanih rezolucija koje su podnijeli dr Đorđe Lazarević i Dominik Mazzi. Potaknut neskladom

(kao napomena 19.) to je bilo potpuno u duhu izjave koju su, povodom akcije Austro-Ugarske da spriječi izlazak Srbije na Jadran, dali srpski članovi Sabora u novembru 1912. I u toj se izjavi govori o "antikulturnim Arnautima" za koje se zalaze Monarhija. Vidi V. S k a r i ć, O. N u r i-*H a d ž i ć*, N. S t o j a n o v i ć, *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, Beograd 1938, str. 146, 147.

²¹⁾ Kao napomena 19.

²²⁾ Potiorek Bilinskom 14. 2. 1913. (Priv. Reg. 26/1913).

²³⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 10. 9. 1910, prilog 26 ff (PrBH 1400/1910).

između zakonskog teksta i njegovog vladinog obrazloženja datog u duhu nacarta naredbe da je u unutrašnjem saobraćaju bosanskohercegovačkih željeznica njemački zvanični jezik uz uslovnu mogućnost upotrebe i srpskohrvatskog jezika, Sabor je u svojim rezolucijama zauzeo suprotno stanovište, po kojem se druga alineja § 1. zakona trebalo da tumači tako da se srpskohrvatski jezik ozakonjuje načelno kao zvanični jezik unutrašnje službe na željeznicama, a da je njegova upotreba ograničena samo koliko to zahtijevaju vojnički interesi.²⁴⁾ Međutim, ovo stanovište nije imalo nikakvog pravnog efekta jer kao saborska rezolucija nije bilo obavezno za upravu. Ono je imalo jedino značaj kao mišljenje Sabora.

Indikativno je da niko od Muslimana, članova Sabora, nije našao potrebnim da sudjeluje u debati o jezičkom zakonu. To ilustruje odnos tadašnje muslimanske političke elite predstavljene u Saboru prema jezičkom pitanju kao nacionalnom i socijalnom problemu. Njihov odnos prema regulisanju jezičkog pitanja bio je i do tada u najvećoj mjeri zavisao od stavova njihovih hrvatskih koalicionih partnera, koji su u tom pogledu imali inicijativu. S obzirom na socijalni, idejni i politički profil najvećeg dijela muslimanskih poslanika, te značaj agrarnog pitanja i za širu muslimansku populaciju, agrarno pitanje i s njim povezani odnosi ostalo je i dalje dominantan problem muslimanske politike.

Međutim, ni posljednji čin borbe oko donošenja jezičkog zakona nije bio lišen iznenađenja i dramatike kojom je ona bila popraćena. Neposredno prije glasanja o rezolucijama i vladinom prijedlogu, čiji je ishod bio inače sasvim izvjestan, poslanik dr Ljubo Šimić postavio je pitanje Vladi da objasni kako dovodi u sklad tekst zakona sa obrazloženjem i da decidirano odgovori koji će jezik biti stvarno zvanični jezik u unutrašnjoj službi na željeznicama - njemački ili srpskohrvatski. Na to je zamjenik zemaljskog poglavara Julius Rohonyi na zaprepašćenje prisutnih vladinih predstavnika dao odgovor protivan utvrđenom oficijelnom stanovništvu. Odgovor je doslovno glasio: "U svakom pogledu mora biti tekst zakona mjerodavan, a što se tumačenja tiče, to se u obrazloženju ono odnosi na taj položaj, u kojem je danas zvanični jezik samo njemački, dakle ubuduće će biti i srpskohrvatski jezik u unutarnjem saobraćaju zvanični jezik, uz njemački koliko iziskuju vojničke mjere; utoliko će se sačuvati njemački jezik".²⁵⁾ Dok su pojedini stranački prvaci upoznati sa sadržajem naredbe strahovali da zakon nakon usvajanja u Saboru neće moći zbog Rohonyijeve izjave biti sankcionisan, Potiorek, koji je predviđao da će jedna vladina ispravka dovesti do protesta i burnih scena u Saboru, smatrao je u

²⁴⁾ Kao napomena 19.

²⁵⁾ Ibidem

datoj situaciji za jedinu sreću u nesreći što je izjava konfuzna i jezički nekorektna. Sam Rohonyi branio je svoj postupak time da je imao utisak da će zakon biti odbijen pa je svjesno netačno odgovorio na postavljenju interpelaciju.²⁶⁾

Posljedica Rohonyjeve izjave bila je da je njegov dalji ostanak na položaju zamjenika zemaljskog poglavara postao konačno neodrživ. Rohonyjeva pasivnost, nesnalaženje u političkim odnosima i nesposobnost bili su došli do izražaja još prije godinu dana, kada je u Saboru krajem 1912. godine, uz zakon o gradnji željeznica, nabačeno jezičko pitanje. Mada su se Potiorek i Bilinski već u decembru 1912. bili sasvim razočarali u novog zamjenika zemaljskog poglavara, politički obziri su ih sprečavali da bilo šta poduzmu u pogledu njegove zamjene. Bilinski je bio i tada potpuno svjestan da Rohonyijev slučaj znači "eine Blamage pro interno et externo".²⁷⁾

Pitanje zamjene Rohonyija pokretano je docnije od strane prvaka saborskih grupa, doduše samo indirektno, prilikom pregovora sa Potiorekom, uz želju da na to mjesto dođe domaći čovjek. Međutim, onda se to za dogledno vrijeme isključivalo kao eksperiment koji treba izbjeći, ali poslije Rohonyjeve izjave u Saboru činilo austrougarskoj upravi kao jedino moguće rješenje koje bi obezbijedilo rad Sabora i omogućilo takav kontakt između Vlade i stanovništva kakav zahtijeva osiguranje posjeda anektiranih pokrajina s obzirom na jačanje susjednih južnoslavenskih država.²⁸⁾

Kao podesnu ličnost za položaj zamjenika zemaljskog poglavara među bosanskohercegovačkim političarima smatrali su Bilinski i Potiorek samo dr Nikolu Mandića, koji se u njihovim očima, kako općenito svojim držanjem i ranijom političkom aktivnošću, tako i svojim uslugama Vladi oko rješavanja jezičkog pitanja, i inače kao član Predsjedništva i predsjednik Sabora, bio jedino dovoljno kvalifikovan i stekao povjerenje za to mjesto.²⁹⁾ Međutim, imenovanje Mandića

²⁶⁾ Potiorek Bilinskom 1. 1. 1914. (Priv. Reg. 166/1914); PVM XXXI/1913, str. 4-6, 8-10. (N1 Pot A/3 Fasz 5)

²⁷⁾ PVM XXXVII/1912, str. 6-7, XXXVIII/1912, str. 3. i I/1914. (N1 Pot A(3 Fasz 5).

²⁸⁾ PVM XIII/1913, XX/1913 (Ibidem), Potiorek Bilinskom 4. 12. 1914. (Priv. Reg. 166/1914).

²⁹⁾ "In der politischen Welt der Monarchie würde die kroatische Nationalität, die katolische Religion, die Verbindung mit den geistlichen Kreisen und auch die Erinnerung an gewisse patriotische Betätigung des Mandić wohl für einen guten Eindruck bürden. Auch die Einwendung, die einmal Graf Berchtold gemacht hatte, dass in Serbien jeder zahnte Mensch Minister wird, während die Bosniaken derartige Posten nie erreichen können, würde durch die Berufung des Mandić zum Landeschefstellvertreter teilweise behoben werden". Bilinski Potioreku, 31. 12. 1913 (Priv. Reg. 3/1914).

"Gerade in der jeztigen Session, die sich so gut anlässt, ist der bisherige Erfolg fast ganz ihm (Mandić - primjedba Dž. J.) zuzuschreiben, da von den beiden Herren des Sabor - Präsidiums Bašagicbeg bekanntlich eine Null und Dimović ein parlamentarischer Neugling ist". Potiorek Bilinskom, 4. 2. 1914. (Priv. Reg. 166/1914)

moralo je biti odgođeno do druge polovine marta 1914. godine, dok nije konačno, pod pritiskom cara, predsjednik ugarske vlade grof Tisza odustao od zahtjeva da, u smislu očuvanja pariteta s Austrijom, Rohonyijevo mjesto mora opet zauzeti jedan Mađar.³⁰⁾

Umjesto Mandića, za potpredsjednika Sabora nominiran je dr Jozo Sunarić koji je, kao i Mandić, obećao zemaljskom poglavaru da će u Saboru uvijek nastojati da udovolji intencijama Vlade.³¹⁾ Prethodno je Potiorek tražio od Sunarića da mora napustiti oštar stav ne samo prema političarima drugih konfesija nego i prema "Udrugama" i izbjegavati konflikte, što je Sunarić prihvatio. Nadbiskup Josip Stadler, biskup Ivan Šarić i ing. Josip Vancaš, čija politička ambicija nije bila zadovoljena imenovanjem za podgradonačelnika Sarajeva, ipak su se saglasili sa imenovanjem Sunarića, iako time nisu bili oduševljeni.³²⁾ Mandić je također, prije svog imenovanja za zamjenika zemaljskog poglavara koje je uslijedilo 24. 03. 1914, morao dati pismenu izjavu kojom se oštro distancirao od ideje trijalizma, te naglasio da u potpunosti stoji na stanovištu postojećeg dualističkog državno-pravnog uređenja Monarhije.³³⁾

Usvajanje prijedloga jezičkog zakona u Saboru od strane radne većine, premda nije moglo dovesti do rješenja jezičkog pitanja ni u formi koju je Vlada inaugurisala, značilo je za austrougarsku politiku privremeno uklanjanje jednog aktuelnog problema sa političke scene. Time je jezičko pitanje prestalo da igra raniju ulogu katalizatora u razvoju opštih političkih odnosa u zemlji. Njegovim skidanjem s dnevnog reda saborske politike Vladi je pošlo za rukom da ukloni jednu od važnih dodirnih tačaka između opozicije i provladinih stranaka i da za izvjesno vrijeme ostvari saradnju sa grupama koje su se deklarirale kao lojalne Monarhiji. Nakon jednogodišnje pauze, Sabor je nastavio rad.

*

* * *

30) F. H a u p t m a n n, *Kombinacije oko državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine*, str. 89-90.

31) PVM V/1914, str. 7 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

32) PVM II/1914 (Ibidem).

33) Mandić Bilinskom 1. 2. 1914. (Priv. Reg. 166/1914). Podrobnije o imenovanju Mandića F. W e i n u r m, *FZM Potiorek*, str. 286-296, 299-303 i tekst Mandićeve izjave str. 374.

Zanimljivo je da je vijest da će jedan funkcioner Sabora biti uključen u neodgovornu vladu, "Novi vakat" komentarisao da to ne znači parlamentariziranje vlade nego korpumpiranje Sabora. "Srpska riječ" je smatrala da tako visoko mjesto u vlasti pripada Srbima i zato je tražila odgovarajuće kompenzacije. M. Č u p i ć-A m r e i n, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 356-357.

Poslije jezičkog zakona, Sabor je 31. decembra 1913. godine stavio na dnevni red budžet za proteklu godinu. Međutim, opozicija je, služeći se verbalnom opstrukcijom, onemogućila da se budžet usvoji prije nastupa nove godine. Tek nakon osamnaestosatne rasprave, glasovima radne većine usvojen je u ranim jutarnjim časovima 1. januara 1914. godine budžet za 1913. godinu. To je dalo povoda dr Dorđu Lazareviću, jedinom opozicionom poslaniku prisutnom prilikom glasanja, da protestuje u ime opozicije i označi votiranje budžeta za 1913. kao nezakonito i nevažeće.

Sabor je, nakon kraće pauze povodom pravoslavnih praznika, nastavio u drugoj polovini januara sa intenzivnim radom i 31. januara usvojio budžet za prvu polovinu 1914. godine. To je bila prelazna mjera kako bi se ubuduće budžetska godina u Bosni i Hercegovini uskladila sa budžetskom godinom u Monarhiji, koja je trajala od 1. jula do 30. juna naredne godine. Nova lojalna većina pokazala se spremnom da djeluje u smislu intencija Vlade, pa je u prvoj polovini 1914. osiguran intenzivniji kontinuirani rad Sabora. I dok je ranije Sabor stalno postavljao zahtjeve i konfrontirao se s Vladom, sad je njegova većina glatko usvajala vladine prijedloge. Na to je uticala i zainteresovanost domaćih kapitalističkih elemenata, a među njima uticajnih poslanika, za učešće u realizaciji vladinog investicionog programa. Pri tome su svoju ulogu odigrali i drugi oblici pridobijanja političara, kao i institucija i listova pod njihovim uticajem, što je imalo dugu tradiciju u politici austrougarske uprave.

Nastavljajući rad Sabor je usvojio niz značajnih zakonskih prijedloga o investicijama. Usvojeni su zakonski prijedlozi o gradnji vodovoda i cisterni u kraškim područjima (6 miliona kruna), o poboljšanjima na postojećim uskotračnim željeznicama (35,5 miliona kruna)³⁴⁾ i o opremanju zdravstvenih ustanova (4,050.000 kruna), te zakonski prijedlozi o melioracijama zemljišta u Imotskom polju, Bijelom polju i u dolini Trebižata (1,5 miliona kruna), o dopunskim melioracionim radovima u kotaru Bosanska Gradiška (1,3 miliona kruna), o isušivanju Mostarskog blata (1,5 miliona kruna) i blata na lijevoj obali Neretve kod Čapljine (2 miliona kruna), o izvođenju radova za zaštitu od poplava i regulisanju vodotokova u Posavini (12 miliona

³⁴⁾ Od 35,5 miliona kruna zajma trebalo je da se 17,8 miliona kruna upotrijebi za pokriće ranijeg duga (9,1 milion kruna) i nabavku novih prevoznih sredstava (8,7 miliona kruna). Zemaljska uprava se, i poslije donošenja Ustava 1910. godine, bez znanja Sabora zaduživala pod vrlo nepovoljnim uvjetima. Vidi Dž. *J u z b a s i ć, Izgradnja željeznica*, str. 111-113.

kruna), o gradnji puteva i cesta (7,5 miliona kruna), te o još nekim investicijama.³⁵⁾

Mada je Sabor tokom prve svoje sesije tražio izvođenje naprijed navedenih radova, opozicija je u novim uvjetima glasala protiv vladinih prijedloga. Opozicioni poslanici smatrali su da raznim vrstama melioracija tla treba da prethodi definitivno rješenje agrarnog pitanja. Inače, opozicija je, odbijajući i one vladine prijedloge koji bi mogli biti od koristi stanovništvu, sve više opstruirala rad Sabora. U nastavku rada Sabor je, pored ostalog, usvojio nove zakonske odredbe o penzionisanju činovnika, prijedlog zakona o suzbijanju zaraznih bolesti kao i zakona o ukidanju poreza na sitnu stoku.³⁶⁾

Nakon votiranja jezičkog zakona u Saboru, austrougarska uprava nije žurila da pribavi saglasnost obiju vlada i vladarevu sankciju, mada je Budžetski odbor Sabora postavio u drugoj polovini januara 1914. odlučan zahtjev u tom smislu i tražio da odmah sve zemaljske vlasti korespondiraju sa sudovima na srpskohrvatskom, budući da je po stupanju na snagu Zakona o ustavu za sudove, zvanični jezik sudova bio isključivo srpskohrvatski. Ali, Bilinski i Potiorek, držeći sad adut u rukama, imali su namjeru da ga koriste onda kad većina izvrši u Saboru svoje obaveze prema Vladi, pa je očito stoga Zajedničko ministarstvo finansija i predviđalo da tek koncem aprila, kad je trebalo da zasjedanje Sabora bude pri kraju, uslijedi sankcionisanje zakona. U međuvremenu je trebalo izvršiti pripreme i izraditi bliže propise o sprovođenju zakona i naredbe o vođenju poslovanja Zemaljske vlade u prelaznom periodu. Bilinski je odbio da prije stupanja na snagu jezičkog zakona obavezuje mimo postojećih propisa organe vlasti da upotrebljavaju srpskohrvatski jezik.³⁷⁾

³⁵⁾ Ukupne investicije predviđene u razdoblju od 1914 do 1918/19. iznosile su 124.192.000 kruna. Kao najveće stavke, uz gore navedene, bili su i neki ranije odobreni izdaci kao za gradnju u cjelini na teret zemlje normalno-tračne željezničke pruge Bihać-Bosanski Novi u iznosu od 20,5 miliona kruna, te troškovi za izgradnju škola od 24,528,000 kruna. U strukturi ovih investicija, privredne investicije iznosile su 78,166%, kulturne 20,416% i administrativne 1,418% (Darstellung der voraussichtlichen Lage der bosn.-herceg. Finanzen für die Periode 1914-1918/1919. PrBH 613/1914) Posebno su bili izdaci od 270 miliona kruna za izgradnju normalno-tračnih željezničkih pruga. U pokriću ovog zajma trebalo je sa 2/3 da patricipiraju Austrija i Ugarska a sa 1/3 Bosna i Hercegovina, koja bi, kako je planirano, dobila 1920. modernu željezničku mrežu. Izgradnja komunikacija kao i vodoopskrbnih objekata u kraškim područjima imala je, pored privrednog, i vojno-strateški značaj.

³⁶⁾ Popis zakonskih prijedloga, koje je Vlada na početku četvrtog zasjedanja podnijela Saboru vidi: Bericht 1913, str. XXXII, XXXIII. Spisak u Saboru usvojenih i od vladara sankcionisanih zakona donosi M. Č u p i ć- A m r e i n, *Der bosnisch-hercegovinische Landtag*, str. 236-239.

³⁷⁾ Potiorek Bilinskom 23. 1. 1914. i Bilinski Potioreku 24. 1. 1914, telegrami (PrBH 105/1914; PrBH 472/1914).

Rad Sabora ipak se nije mogao odvijati onim tempom kojim su nosioci vlasti željeli. Saborska djelatnost bila je privremeno usporena i zbog personalnih promjena u Zemaljskoj vladi i Predsjedništvu Sabora. Duži prekid plenarnih zasjedanja Sabora, koji je trajao od 11. maja do 4. juna 1914, bio je dijelom uzrokovan nedostatkom radnog materijala za plenum a dijelom zato što je Zemaljski savjet odlučio da pošalje jednu deputaciju da bi posredstvom Zajedničkog ministarstva finansija zamolio za odgovor predsjednika austrijske i predsjednika ugarske vlade na svoje memorandume upućene objema vladama. Jedan od zahtjeva na koji se odnosila urgencija Zemaljskog savjeta bio je da vlade obiju država Monarhije, dok se ne proširi kompetencija Sabora, vrše na liberalan način svoj uticaj na zakonodavni rad Sabora. Ovaj uticaj, koji im pripada po Zemaljskom ustavu i Zakonu iz 1880, obje vlade bi trebalo da ograniče samo na to da paze da se zakonodavna djelatnost odvija "u duhu postojećih zakona za zajedničke poslove Monarhije". Tu je bio i stalno prisutan zahtjev u pogledu odgovarajuće naknade Bosni i Hercegovini na ime carinskih prihoda, kao i upozorenje da se prilikom nove privredne nagodbe 1917. godine zemlja ponovo ne ošteti.³⁸⁾

Međutim, u pozadini zastoja u radu Sabora bile su i ozbiljne političke teškoće, koje su izazvale veliku zabrinutost ministra Bilinskog, a o kojima saborski zastupnici nisu ništa znali. Naime, ugarska vlada odbijala je dati saglasnost da vladar sankcioniše zakonski prijedlog o investicijama u zdravstvu koji je Sabor usvojio. Problem je bio u tome što je Sabor unekoliko izmijenio zakonsku osnovu podnijetu uz

Karakteristično je da se prema nacrtu rješenja u upotrebi srpskohrvatskog jezika u unutrašnjoj službi na željeznicama, koje je odobrilo Zajedničko ministarstvo finansija i Ministarstvo rata, srpskohrvatski jezik trebalo upotrebljavati uz ogradu da je to bez štete za vojne interese i u srazmjeri sa napretkom poznavanja tog jezika od strane željezničkog osoblja u: pravosudnim poslovima, knjigovodstveno-računovodstvenoj službi, pravnim i socijalnim pitanjima i poslovima upravljanja nekretninama. U ostalim poslovima bilo je kao i ranije dopušteno na srpskohrvatskom jeziku davati nižem personalu objašnjenja naredaba i uputstava izdatih na njemačkom jeziku i to samo prema potrebi i mogućnostima u cilju da bi se spriječili nesporazumi opasni za bezbjednost saobraćaja. U istim slučajevima moglo je niže osoblje podnositi usmene izvještaje na srpskohrvatskom. Ove odredbe nije trebalo da se odnose na vojnu prugu Banjaluka-Dobrljin, gdje je njemački bio isključivi unutrašnji službeni jezik. PrBH 914/1914. Uporedi Friedrich *L a n g e*, *Das Eisenbahnwesen in Bosnien und der Herzegowina*. Archiv für das Eisenbahnwesen XLII, Berlin 1919, str. 1006, 1007.

Novi jezični propisi sadržani u naredbi značili su i izmjenu in peius ukoliko se odnose na korespondenciju vlasti BiH sa Dalmacijom, budući da je § 2. stav 1. naredbe određivao, suprotno dotadašnjim propisima, da se sobračaj sa svim vlastima u austrijskoj polovini Monarhije odvija na njemačkom jeziku. Na upozorenje Zemaljske vlade Zajedničko ministarstvo finansija je uočavajući propust zauzelo stanovište da se u naredbu sada ne dira kako se austrijskoj vladi ne bi dalo povoda da traži nove izmjene, Potiorek Bilinskom 21. 1. 1914. PrBH 472/1914; PrBH 545/1914.

³⁸⁾ PVM VIII/1914, (N1 Pot A/3 Fasz 5).

prethodnu saglasnost austrijske i ugarske vlade povećavši obim investicija. Do toga je bilo došlo nakon dugih pregovora Zemaljske vlade sa strankama većine i uz saglasnost ministra, s tim da ove investicije ne prelaze "finansijski dopuštenu mjeru".³⁹⁾ Inače, u toku saborske debate o ovom zakonskom prijedlogu bila je podvrgnuta oštroj kiritici vladina zdravstvena politika. Dr Hamdija Karamehmedović, referent saborskog odbora, tražio je najmanje 12 miliona kruna za bolnice i druge zdravstvene ustanove. Vlada je kritikovana da je više predvidjela za unapređenje stočarstva nego za zdravlje stanovništva.⁴⁰⁾ U slučaju da usvojeni zakonski prijedlog o opremanju zdravstvenih ustanova ne bude sankcionisan bio bi, po ocjeni zemaljskog poglavara, onemogućen rad Sabora. Svi poslanici radne većine, a osobito Muslimani, smatrali su ovaj Zakon za "veliko dostignuće" svoje djelatnosti.⁴¹⁾

Ugarska vlada je također uskraćivala svoju saglasnost zakonskoj osnovi o djelomičnoj izmjeni zakona o otkupu kmetovskih selišta koju je, prema sporazumima sklopljenim sa strankama većine, Zemaljska vlada trebala podnijeti Saboru. Sabor bi trebao uzeti u pretres i usvojiti pomenutu zakonsku osnovu približno u isto vrijeme kada i budžet za 1914/15. godinu. Svoje stanovište ugarska vlada je obrazlagala time da bi preuzimanje od strane zemaljskog budžeta otplate polovine kamata na zajmove koje su uzeli kmetovi bio prevelik teret koji bi ugrozio finansijsku ravnotežu zemlje. U stavu ugarske vlade odražavala se i težnja za jačanjem sopstvenog uticaja u Bosni i Hercegovini. Ugarska vlada bila je izričito protiv da bez njene prethodne saglasnosti zemaljska uprava preuzima prema pojedinim saborskim strankama obaveze koje "čine iluzornim zakoniti uticaj obiju vlada Monarhije na upravljanje anektiranim zemljama".⁴²⁾ Ovo je bilo suprotno zahtjevima Zemaljskog savjeta kao i sporazumima stranaka saborske većine sa ministrom Bilinskim, u kojima se ministar obavezao da će nastojati da se Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. i odgovarajuće odredbe Zemaljskog ustava liberalno interpretiraju. Mađarske težnje na području privrede došle su drastično do izražaja u sukobu sa bosanskom upravom oko korištenja bosanske željezne rude i protivljenju Mađara razvoju industrije željeza u Bosni. Tek je intervencijom cara došlo do kompromisnog rješenja ovog pitanja u proljeće 1914.⁴³⁾ Zanimljivo je da je u maju 1914. Potiorek iz razgovora sa odjelnim predstojnikom u Zajedničkom ministarstvu finansija, Ludwigom Thalloczyjem, zaključio kako Ugarska

³⁹⁾ Ibidem.

⁴⁰⁾ M. Č u p i ć - A m r e i n, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 355.

⁴¹⁾ Kao napomena 38.

⁴²⁾ Tisza Bilinskom 4. 7. 1914. (PrBH 951/1914) i kao napomena 38.

⁴³⁾ Vidi: Ferdo H a u p t m a n n, *Borba za bosansko željezo pred prvi svjetski rat*, Godišnjak DI BiH 10/1959, str. 167-195.

smatra da je došao trenutak za regulisanje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u smislu ugarskih aspiracija i da Ugarska namjerava ovo pitanje povezati sa obnavljanjem nagodbe sa Austrijom.⁴⁴⁾

Negativan stāv ugarske vlade prema agrarnoj noveli predstavljao je posebnu opasnost za opstanak vladine većine. Ministar Bilinski je upozoravao ugarsku vladu da će, u slučaju da se pomenuti zakonski prijedlog ne podnese Saboru, Srbi bez oklijevanja napustiti vladinu većinu, koja bi onda mogla postati čak i manjina. Posebno je skrenuo pažnju da bi to imalo i neugodan vanjskopolitički odjek i moglo dati povoda propagandi u Kraljevini Srbiji kako su u njenim novoosvojenim područjima svi kmetovi oslobođeni svojih ranijih obaveza dok Monarhija u Bosni, kao i prije, ostaje pri sporom procesu oslobađanja i uz to terete otkupa svaljuje na leđa kmetova.⁴⁵⁾

Nije samo mađarska politika ugrožavala postojeće s mukom uspostavljene političke odnose u Saboru i njegov dalji rad. U isto vrijeme došlo je do previranja unutar vladine većine. Kriza je izbila u Srpskoj narodnoj stranci zbog nezadovoljstva njenih pripadnika sa čelnikom te stranke dr Danilom Dimovićem. Povod tome bila je Dimovićeve izjava da je motiv osnivanja nove Srpske privredne banke (predsjednik Vojislav Šola, potpredsjednik Danilo Dimović) stanovište ministra Bilinskog da nijedan od postojećih srpskih novčanih zavoda ne može biti angažovan u vladinim poslovima. Ta izjava izazvala je veliko uzbuđenje i reakciju u redovima Srba. Ona je ujedno pojačala i postojeće neraspoloženje u provladinoj srpskoj grupi protiv Dimovića, koji je svojom izjavom otežao njen ionako nepovoljan položaj. Preplitanje političkih i ekonomskih interesa, koje se ovom prilikom javno manifestovalo, bacilo je loše svjetlo na članove stranke i izazvalo osudu korišćenja banaka u političke svrhe. To je učinjeno u rezoluciji usvojenoj na protestnoj skupštini predstavnika 18 srpskih novčanih instituta održanoj 17. maja 1914. u Sarajevu. Tom prilikom je odlučeno da srpski novčani zavodi ne stupaju ni u kakve kontakte sa Srpskom privrednom bankom i donesen zaključak da se pristupi fuziji srpskih banaka u Bosni i Hercegovini.⁴⁶⁾

Dimović je bio prinuđen da već 11. maja 1914. podnese ostavku na položaj predsjednika stranke s tim da bi se ubuduće posvetio poslovima saborskog Predsjedništva. Njegovo mjesto na čelu stranke zauzeo je dr Milan Hadžiristić, advokat iz Brčkog, a za potpredsjednika stranke izabran je dr Milan Jojkić koji je u stvari postao glavna ličnost stranke. Ova unutarstranačka "revolucija" nije, po ocjeni zemaljskog poglavara, značila neku bitnu političku promjenu. Sudeći iz

⁴⁴⁾ Kao napomena 38.

⁴⁵⁾ Ibidem

⁴⁶⁾ Ibidem; up. F. W e i n w u r m, *FZM Oskar Potiorek*, str. 306-308.

ugla politike koju je zastupao, ona je za njega bila prije "sreća nego nesreća".⁴⁷⁾ Naime, Potiorekovo mišljenje o Dimoviću kao političaru bilo je od ranije izrazito negativno.⁴⁸⁾ U saopštenju koji je Klub saborskih poslanika Srpske narodne stranke izdao 12. maja 1914. demantovano je da je ova stranka osnovala Srpsku privrednu banku kao stanačku banku i istaknuto da prema toj banci Klub ima isti odnos kao i prema svim drugim srpskim novčanim zavodima, udruženjima i ustanovama. Također je formulisan i zaključak da će u smislu pakta sa ministrom Klub glasati za budžet za 1914/15, ali prethodno mora biti sankcionisan zakon o zvaničnom i nastavnom jeziku i u Saboru izglasana agrarna novela.⁴⁹⁾

Unutarstranački problemi u vladinoj većini nisu se javljali samo u redovima Srba. Netrpeljivost i razmirice između Safvetbega Bašagića i Šerifa Arnautovića, nastale povodom agrarne novele, i dalje su se nastavile. Kako je primjećivao Potiorek, Bašagić, koga je on ocjenjivao vrlo taštima a politički beznačajnim, osjećao se duže vremena vrlo neprijatno zbog vodeće uloge Šerifa Arnautovića u Muslimanskom saborskom klubu, pa je pokušavao na sve moguće načine da Arnautovića potisne. Zbog toga je zamaljski poglavar oštro upozorio Bašagića, ali usprkos tome on nije isključivao mogućnost da Bašagić zajedno sa drugim begovima pokuša izazvati rascjep u Muslimanskom saborskom klubu,⁵⁰⁾ što bi moglo ugroziti vladinu većinu.

U saborskom Predsjedništvu došlo je također do nesuglasica između predsjednika Sabora Bašagića i potpredsjednika Sunarića. Povod je bio Bašagićev govor na svečanosti koju su u Budumpešti priredili mađarski industrijalci u čast posjete saborske deputacije u drugoj polovici maja 1914. Tom prilikom Bašagić se poslužio poznatom izrekom "extra Hungariam non est vita" i uz to rekao da su Ugarska i Bosna kao susjedne zemlje jedna na drugu upućene. Sunarić je prebacivao Bašagiću da je zaboravio spomenuti Hrvatsku kao zemlju koja se nalazi između Ugarske i Bosne,⁵¹⁾ ali ova epizoda nije mogla uticati na odnose među koalicionim partnerima.

Kada je pak riječ o hrvatskoj politici, trvenja između hrvatskih političkih struja ne samo da su se nastavila nego su se u 1914. godini i pojačala. Ponovo je bio pokrenut list "Hrvatska zajednica", što je iritiralo pripadnike grupe Stadler-Vancaš.⁵²⁾ Tako su obje hrvatske

⁴⁷⁾ Kao prethodna napomena.

⁴⁸⁾ Potiorek je u februaru 1914. zabilježio da je Dimović kao potpredsjednik Sabora "sada politička nužnost". Iako nije sumnjao u Dimovićevu dinastičku vjernost, u ostalim stvarima nije mu ništa vjerovao. Potiorek je okarakterisao Dimovića kao čovjeka nagle naravi, nepouzdanog, intriganta, neizmjereno ambicioznog i uvijek sklonog da interese domaćih Srba protežira na račun Hrvata i Muslimana. PVM II/1914., str. 4. (N1 Pot A/3 Fasz 5).

⁴⁹⁾ Kao napomena 38.

⁵⁰⁾ Ibidem.

⁵¹⁾ Ibidem.

⁵²⁾ Kao napomena 32.

političke frakcije dobile svoja posebna javna glasila. Novi sukob, koji je ozbiljno ugrozio jedinstvo Hrvatskog saborskog kluba, planuo je povodom naknadnih izbora zakazanih za 8. juni 1914. za jedan katolički mandat u stolačkom i ljubuškom izbornom kotaru, koji je ostao upražnjen postavljanjem Mandića za zamjenika zamaljskog poglavara. I ovaj puta ponovila se situacija iz 1913, jer su protiv kandidata Hrvatskog saborskog kluba, advokata dr Ivana Jelića, urednici "Hrvatskog dnevnika" Karlo Cankar i Kalikst Tadin nominirali Rudolfa Bojića, također redaktora istog lista. Izborna kampanja, koju je "Hrvatski dnevnik" vrlo radikalno intonirao i u cilju pridobivanja birača davao nerealna obećanja, te napadao i Vladu, izazvala je reakciju nosilaca vlasti kao i delegata rimske kurije Bastiena. Svjetovno svećenstvo, a posebno Cankar i Tadin, angažovali su se u izbornoj kampanji suprotno uputstvima Svete stolice, dok su se, po ocjeni Bastiena, franjevci korektno držali. Zemaljski poglavar je smatrao da "Hrvatski dnevnik" ponovo ugrožava jedva utvrđeno djelo izmirenja pristaša "Udruge" i "Zajednice", koji je u junu 1912. godine postigao papski delegat u interesu katolicizma i Monarhije. Cankar i Tadin su na stranicama "Hrvatskog dnevnika" stalno oživljavali stare suprotnosti, prilikom tretmana raznih pitanja, apelovali na svoje stare pristaše iz "Udruge". Njihovo okupljanje izazivalo je protuakciju i grupisanje ranijih pristalica "Zajednice". Mada se verbalno ograđivao od najnovijih "neodmjerjenih i provokativnih istupa" redaktorâ "Hrvatskog dnevnika" u toku izborne kampanje, nadbiskup Stadler je, po mišljenju odjelnog predstojnika Zemaljske vlade Paula, stajao iza cijele ove akcije. Stadler je Paulu kazao da raniji "Udrugaši" namjeravaju istupiti iz Hrvatskog saborskog kluba i obrazovati vlastitu grupu koja bi samostalno išla sa radnom većinom.⁵³⁾

Međutim, politički raskol i podjela među Hrvatima bila je protivna intencijama austrougarske uprave. Zemaljska vlada je smatrala da bi podjelom Hrvata na dva neprijateljska tabora, Hrvati kao državnotvoran elemenat izgubili, možda i nepovratno, onaj uticaj na sudbinu zemlje koji je za njih i za Monarhiju od jednake važnosti. Podjela bi uticala na položaj hrvatskih predstavnika u Saboru, gdje je hrvatsko-muslimanskim paktom stvorena većina, koja po internoj ocjeni Vlade, osigurava "intelektualno dominirajućim Hrvatima" vodstvo u zemlji. Na taj način je katolička manjina obezbijedila primat pri rješavanju svih odlučujućih privrednih i političkih pitanja, što je argumentovano imenovanjem dr Nikole Mandića za zamjenika zemaljskog poglavara. Pozivajući se na objektivne interese Hrvata u Bosni i Hercegovini i izjednačavajući ih sa interesima austrougarske

⁵³⁾ PVM VIII/1914; Potiorek Bilinskom 1. 6. 1914, prilog: Memoire..., PVM XIII/1914 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

politike, Zemaljska vlada je bezuspješno tražila da se što prije izvrši čišćenje redakcije "Hrvatskog dnevnika" od ekstremista. Postavljen je prije svega zahtjev da se Cankar odstrani iz Stadlerove okoline i povuče u ljubljansku dijecezu, odakle je i došao. Iz redakcije je trebalo otpustiti i Tadina i po mogućnosti premjestiti ga u neku dijecezu izvan zemlje. Nakon što intervencija Bastiena u Rimu nije u tom pogledu dala rezultate, poduzeti su izvjesni koraci kod papske nuncijature u Beču.⁵⁴⁾

Razmirice među Hrvatima nisu se odrazile na radnu sposobnost Sabora, kada je ovaj početkom juna nastavio sa plenarnim sjednicama. U drugoj polovini maja ugarska vlada je popustila i saglasila se da vladar sankcionira zakon o opremanju zdravstvenih ustanova⁵⁵⁾ i pristala potom da se agrarna novela podnese Saboru, pa je tek 21. juna 1914. za to izdejstvovano vladarevo ovlaštenje.⁵⁶⁾

Na plenarnoj sjednici Sabora 4. juna usvojen je neizmjenjen vladin prijedlog o unapređenju poljoprivrede, koji je u tu svrhu predviđao investicije od 4,3 miliona kruna. Zakon je primljen sa simpatijama glasovima svih prisutnih članova Sabora, kako pripadnika vladine većine tako i opozicije.⁵⁷⁾ Međutim, povoljna atmosfera u Saboru ponovo je ozbiljno narušena kada je na dnevni red došla zakonska osnova o izlučivanju baltalika i mera (opštinskih šuma i pašnjaka) iz erarnog posjeda.

U plenumu je 17. juna počeo pretres pomenute zakonske osnove, ali je sljedećih dana u Muslimanskom klubu došlo u pitanje njeno prihvatanje. Muslimanski predstavnici, inače nezadovoljni što im nije uspjelo osloboditi beglučke šume svih servituta, bili su teško pogođeni izjavom ministra Bilinskog u delagacijama kako će, i u slučaju da se Muslimani budu protivili, i bez njih biti ozakonjena agrarna novela uz isključivu pomoć Srba i Hrvata. U tome su vidjeli namjeru ministra da kmetsko pitanje rješava bez ili čak protiv Muslimana. Uz to su Muslimani, kako je zabilježio Potiorek, bili vrlo uznemireni i potišteni zbog krvavih napada Srba na Muslimane u opštini Zijemlje (okrug Mostar) i u okolini Bosanske Krupe (okrug Bihać). Uzrok su bili sporovi oko zemlje. Ovo se reflektovalo i na situaciju u Saboru, pa su se muslimanski poslanici žalili na "neodmjerene invektive srpskih

⁵⁴⁾ Tadinu je prebacivana i politička nedosljednost, jer je u Dalmaciji, odakle je došao, najprije pripadao "srpsko-katoličkom" a zatim "hrvatsko-katoličkom" taboru. Pored toga, izbila je afera zbog novca koji je Tadin primio da bi u "Hrvatskom dnevniku" i Saboru podržao zahtjeve dnevničara. (Ibidem) Kandidat "Hrvatskog dnevnika" na naknadnim izborima u junu 1914. nije mogao odnijeti pobjedu.

⁵⁵⁾ Kao napomena 38.

⁵⁶⁾ Bilinski Potioreku 22. 6. 1914, prepis telegrama (N1 Pot A/3 fasz 2, Nr 290).

⁵⁷⁾ Mandić Bilinskom 5. 6. 1914, prepis telegrama (Ibidem, Nr 264)

opozicionih poslanika". Sve to ocjenjivala je deputacija Kluba muslimanskih poslanika, koju je zemaljski poglavar primio 18. juna, kao unaprijed planirani nastup uperen ne samo protiv Muslimana nego i protiv Monarhije. I sam Potiorek bio je intimno uvjeren da je riječ o početku akcije vođene izvana, koja će uskoro poprimiti nesrazmjerno ozbiljnije oblike,⁵⁸⁾ iako za to nije imao dokaza.

Da bi se odstranila opasnost od nove ozbiljne krize u vladinoj većini angažovali su se čelnici Hrvatskog saborskog kluba, koji su uvjerali pripadnike Muslimanskog kluba da ostaju s njima solidarni i vjerni paktu zaključenom sa Muslimanima. I sam zemaljski poglavar osobno se zauzeo da ublaži nezadovoljstvo muslimanskih predstavnika. Rezultat je bio da je Muslimanski saborski klub kompaktno glasao za vladinu osnovu o izlučivanju baltalika i mera, pa je ona 20. juna znatnom većinom bila i usvojena. Rasprava koja je tome prethodila vođena je u znaku uzburkih političkih strasti. Srpska opozicija je oštro napadala vladin prijedlog, koji je samo iznimno dopuštao mogućnost da se servitutno pravo koristi u erarnim šumama i u izvjesnoj mjeri respektovao nastojanja privatnih posjednika za skidanje tereta servituta sa njihovih šuma. Grupa "Narod" podnijela je zakonski nacrt po kome je trebalo da se ne samo za postojeće nego i za buduće potrebe seljana, kao i za unutrašnju kolonizaciju izdvoji znatno više erarnog zemljišnog posjeda. Prilikom glasanja o ovom protuprijedlogu opozicije došlo je do nereda u sabornici i pri tome je demolirana vladina klupa.⁵⁹⁾

I ranije često opstruirajući rad Sabora, najtvrdža srpska opozicija iz grupe oko "Naroda" davala je sve više prednost drugim, vanparlamentarnim oblicima političke borbe. Na sastanku održanom sredinom juna 1914. ona je donijela i formalni zaključak da borbu u parlamentu treba održavati samo malim snagama.⁶⁰⁾ Inače, Vlada je očekivala da bi kod predstojećeg pretresa agrarne novele i budžeta za 1914/15. moglo

⁵⁸⁾ PVM XIII/1914 str. 14-18.

⁵⁹⁾ Mandić Bilinskom 21. 6. 1914. (N1 pot A/3 fasz 2, Nr 289) Glasanje Muslimanskog saborskog kluba za vladin prijedlog bilo je, prije svega, omogućeno ranije postignutim kompromisom (§ 14), koji je otvarao mogućnost da se u slučaju spora stranke sporazume da pravo servituta u beglučkoj šumi bude prebačeno na baltalik ili erarnu šumu. Zbog izbivanja rata, u Saboru usvojena zakonska osnova nije sankcionisana, pa zakon nije stupio na snagu. (Podrobnije o saborskoj debati i ovoj problematici vidi: N. Š e h i ć, *Autonomni pokret*, str. 296-301, B. B e g o v i ć, *Razvojni put šumske privrede*, str. 151- 155, F. H a u p t m a n, *Privreda i društvo*, str. 187.). Teret merematnog prava drvarenja i ispaše, kako to ističe Branislav Begović, pritiskivalo je kao mora šumu i šumarstvo Bosne i Hercegovine. Od cjelokupne količine posječenog drveta za vrijeme četrdesetgodišnje austrougarske uprave, posječeno je besplatno na osnovu merematnog prava 66% drvne mase. (B. Begović, op. cit. str. 146 i dalje).

⁶⁰⁾ Đ. S t a n k o v i ć, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, knj. II, str. 12-14.

doći do ozbiljnih političkih sukoba. Na to su ukazivali događaji u Muslimanskom saborskom klubu prije glasanja o zakonu o baltaliku i meri, kao i držanje srpske opozicije u plenumu prilikom izglasavanja pomenutog zakona.

Kada je riječ o budžetu za 1914/15. godinu, on nije mogao ranije doći na dnevni red Sabora, jer su vlade kako Ugarske tako i Austrije otezale da za to daju svoju saglasnost. Obje vlade su izražavale ozbiljnu zabrinutost da se zbog naglog povećanja budžetskih izdataka u razdoblju 1910-1914/15, od skoro 50% ne naruši ravnoteža zemaljskih finansija i dovede u pitanje princip samofinansiranja tekuće bosanskohercegovačke uprave. Eventualno nastali deficit morao bi se, uz saglasnost delegacija, pokriti na teret sredstava za zajedničke poslove Monarhije, što se, s obzirom na političke odnose i finansijsku situaciju, nastojalo u svakom slučaju izbjeći. Na povećanje izdataka u bosanskom budžetu uticali su u prvom redu troškovi velikog investicionog programa, kao i znatna povećanja izdvajanja za vojne potrebe u vezi sa sprovođenjem vojne reforme. Uz to je bosanskohercegovačka uprava preliminirala neke investicione i druge izdatke, imajući u vidu zahtjeve stranaka i ostale potrebe, a da nije prethodno osigurala saglasnost vlada Austrije i Ugarske. U tom pogledu svoje rezerve posebno je izražavala vlada Ugarske kao ekonomski i finansijski slabija strana, zahtijevajući da se u narednim godinama realizacija investicija odvija laganijim tempom.⁶¹⁾

Očekujući da će budžet u Saboru naići na ozbiljne teškoće, bosanska uprava namjeravala se poslužiti jezičkim zakonom kao taktičkim sredstvom uticaja na poslanike. Zato je otezala sa postupkom da vladar sankcioniše ovaj zakon i da on stupi na snagu. Zajedničko ministarstvo finansija zatražilo je tek 12. maja 1914. godine saglasnost vlada oba dijela Monarhije da se može obratiti vladaru za sankciju jezičkog zakona. Dok je predsjednik ugarske vlade dao svoje odobrenje već 21. maja, na saglasnost predsjednika austrijske vlade čekalo se do 6. juna.⁶²⁾ Međutim, prema mišljenju zemaljskog poglavara Potioreka izraženom u pismu ministru Bilinskom 23. juna 1914, trebalo je još pričekati da bi se nakon početka rada Budžetskog odbora vidjelo kako će biti raspoloženje Sabora i tek onda donijeti odluku kada treba zatražiti sankciju.⁶³⁾

⁶¹⁾ Stürgkh Bilinskom 23. 6. 1914. (prepis note) i Tisza Bilinskom 4. 7. 1914. (Pr BH 951/1914) Austrijska vlada skrenula je pažnju Bilinskom da je dala svoju saglasnost investicionim prijedlozima koji treba da se realizuju isključivo na trošak Bosne i Hercegovine u iznosu od 93 miliona kruna a ne za obim investicija od 130 miliona kruna.

⁶²⁾ Pr BH 545/1914; Tisza Bilinskom 21. 5. 1914. (PrBH 601/1914), Stürgkh Bilinskom 6. 6. 1914. (PrBH 666 (1914)).

⁶³⁾ Potiorek Bilinskom 23. 6. 1914. (PrBH 666/1914)

*
* *
*

Sarajevski atentat 28. juna, a potom izbijanje antisprskih demonstracija i zavođenje prijekog suda stvorili su novu političku klimu u zemlji. Napade na Srbe i uništavanje njihove imovine u Sarajevu i drugim mjestima od strane gradskog ološa osudio je 2. jula list "Jeni misbah" upozorivši na "neislamske postupke razbijača" među kojima je sa žaljenjem vidio "dobar postotak muslimana". Reis ul-ulema Džemaludin Čaušević istupio je 4. jula u istom smislu, a potom i u "Proglasu muslimanima" apelovao na potrebu korektnog odnosa prema nemuslimanskim sugrađanima. I vrhbosanski nadbiskup Stadler uputio je apel katolicima da se "u općoj tuzi i bolu" ne narušava javni red i mir i ne pričinjava šteta "bližnjemu svome". U Hercegovini je također biskup fra Alojzije Mišić pozivao vjernike da se klone sudjelovanja u demonstracijama.

Prvih dana poslije atentata ministar Bilinski nije računao da će neizbježno doći do rata, pa je između njega i vojnih faktora došlo do ozbiljnih razmimoilaženja u odnosu na unutrašnjopolitički kurs u Bosni i Hercegovini. Bilinski je zastupao stanovište da se zbog zločina pojedinaca i žalosnih ekscesa uzbuđenih skupina stanovništva ne može kazniti cijela zemlja. Njegova procjena je bila da je pretežan dio stanovništva lojalan Monarhiji. Prema Bilinskom, trebalo je nastaviti sa dotadašnjim političkim kursom i, "držeći se ustavnog sistema, dalje konsekvetno raditi za dobro zemlje sa većinom koja se sastoji od Hrvata, Muslimana i Vladi naklonjenih Srba". Umjesto zaključenja zasjedanja Sabora, što je tražio zemaljski poglavar, Bilinski je smatrao da treba, čim dođe do smirivanja situacije, da se Sabor sastane i usvoji dvije zaostale zakonske osnove, o sniženju kamata na zajmove kmetovina i budžet za 1914/15. godinu. Mada je očekivao da ekscesi protiv mirnog srpskog stanovništva mogu nepovoljno uticati na sve srpske poslanike, ovo nezadovoljstvo i eventualni ekscesi u Saboru za njega bi bili manje zlo. Cilj mu je bio da perfektuiru već "najvećim dijelom uzorno realizovani radni program", što bi bio ujedno znak umirenja zemlje. Nakon toga, trebalo je, kako je to i ranije bilo planirano, raspustiti Sabor i raspisati izbore, te pri tome osigurati da se budući Sabor sastoji od lojalnih i dinastiji i Monarhiji odanih elemenata. Kada je riječ o represivnim mjerama prema Srbima, Bilinski se zalagao za individualni i diferencirani pristup i odvajanje "lojalne većine" od "veleizdajničkih elemenata".⁶⁴⁾ Sa političkim stavovima

⁶⁴⁾ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äussern. 8. Band, Wien-Leipzig 1930 (dalje ÖUA), Nr 9962; PVM XIV/1914, str. 1-9 (N1 Pot A/3 Fasz 5).

Bilinskog, koje je on kao svoje uputstvo uputio Potioreku, prethodno se saglasio car (29. juna), a svoju punu podršku dao je Bilinskom i predsjednik ugarske vlade Tisza.⁶⁵⁾ Grof Istvan Tisza i ugarska vlada pružali su izvjesno vrijeme otpor ulasku Monarhije u rat, dajući prednost diplomatskoj akciji.⁶⁶⁾

Međutim, general Potiorek je, suprotno Bilinskom, insistirao bezuslovno na zaključenju saborske sesije kako bi radikalni srpski poslanici, koje je izjednačavao sa vođama srpske iredente, lišeni poslaničkog imuniteta, bili uhapšeni. Smatrao je da je za održanje mira u zemlji neophodno da Monarhija odlučno i cijelom svijetu na očigledan način pokaže da je spremna "konačno odstraniti podrivačku djelatnost koja potiče iz Beograda". Potiorek je stavljao glavno težište na demonstraciju sile, ocjenjujući da bi u pritivnom Monarhija izgubila povjerenje lojalnog dijela stanovništva. Zahtjev za sastanak Sabora u skorašnje vrijeme, po Potioreku, ozlojedio bi Muslimane i Hrvate, jer bi oni protumačili to kao stav u korist Srba. Od sastanka Sabora ništa se drugo ne bi moglo očekivati osim nasilničkih akata, koji bi još više pogoršali situaciju. Ni održanje dotadašnje saborske radne većine ne bi bilo moguće. Potiorek se pri tome pozvao na izjavu dr Jojkića da će uskoro svi Srbi biti opozicija, a s druge strane na izraženu nespремnost hrvatskih i muslimanskih čelnika da nastave saradnju sa srpskom frakcijom u Saboru.⁶⁷⁾ Tako je ispadalo da je Potiorek u stvari zastupao samo ono što su mu vođe stranaka predložile. Međutim, ostaje otvoreno pitanje koliko je sam ratoborni zemaljski poglavar na te prijedloge uticao.

Potiorek je, naime, 30. juna sudjelovao u radu vladine konferencije u Sarajevu i istog dana primio u gradu prisutne članove Predsjedništva Sabora, Bašagića i Sunarića, a potom i čelnike stranaka radne većine, i to odvojeno po konfesijama. Predmet sastanaka bila je aktuelna situacija, a u prvom redu pitanje daljeg rada Sabora.

Konferencija, kojoj su uz zemaljskog poglavara i njegovog zamjenika prisustvovali svi šefovi odjeljenja kao članovi Zemaljske vlade, pružajući podršku stavovima Potioreka, zauzela je jedinstveno stanoviše da rad postojećeg Sabora nije više moguć. Zaključenje zasjedanja ili raspuštanje Sabora moralo bi uslijediti i zato jer bi postojeći Sabor

⁶⁵⁾ *Dr Ludwig Thalloczy-Tagebücher*, 23. VI. 1914-31. XII. 1914. hg. v. Ferdinand H a u p t m a n n - Anton P r a s c h, *Zur Kunde Südosteuropas II/8*, Graz 1981, str. 13-15, 22- 23.

⁶⁶⁾ *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914-1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklos K o m j á t h y, Budapest 1966, (dalje M. Komjathy), str. 141-150.

⁶⁷⁾ Potiorek Bilinskom, prepis telegrama od 1. na 2. jula 1914. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 335).

mogao u najboljem slučaju usvojiti samo budžet, ali ne i agrarnu novelu. Muslimani su na ovu zakonsku osnovu, kojom se olakšava kmetovima otplata zajma, gledali kao na koncesiju Srbima koju oni u novim okolnostima nisu bili spremni prihvatiti. Izjašnjavajući se za raspuštanje Sabora, Vlada je posebno naglasila svoje gledište da budući izbori treba da se održe na osnovu novog izborog zakona, koji ne bi bio zasnovan na odvojenom biranju po konfesijama. Zanimljivo je da je pri tome data i ocjena da je podjela po konfesionalnim kurijama presudan uzrok što kod sve tri konfesije, a naročito kod Srba, u Sabor dospjevaju najradikalniji elementi. Posljedica toga je da rascjep u Saboru po konfesijama i konfesionalnim potrebama podstiče takav rascjep u cijelom narodu i samo sve više zaoštrava suprotnosti, umjesto da ih smanjuje i razvija osjećaj pripadanja narodu koji ima zajedničke interese.⁶⁸⁾

Članovi Predsjedništva Sabora, Bašagić i Sunarić, izrazili su mišljenje da bi nakon 14 dana Sabor mogao biti sposoban za rad, ali bi pri tome došlo do nasilja i srpski poslanici bi morali biti silom isključeni. Smatrali su također da pretres agrarne novele nije moguć. Bili su za to da se Sabor raspusti i nakon šest mjeseci raspišu izbori na osnovu postojećeg, ili još bolje novog izbornog zakona.⁶⁹⁾

Dr Milan Jojkić je rekao zemaljskom poglavaru da su teški ekscesi u Sarajevu protiv svih Srba pogodovali radikalnoj opoziciji. To prisiljava njegovu grupu da oponira ne samo Hrvatima i Muslimanima nego i Vladi dok se ne da zadovoljština za učinjenu nepravdu i nadoknadi pričinjena šteta. Zbog toga je bio mišljenja da rad Sabora neće biti moguć za otprilike oko dva mjeseca.⁷⁰⁾

⁶⁸⁾ "Einhellig wurde die Ansicht ausgesprochen, dass die Neuwahlen auf Grund einer neuen, nicht auf dem Prinzipie der nach Konfessionen getrennten Wahlen aufgebauten Wahlordnung stattfinden sollen, weil die Gliederung nach konfessionellen Kurien die ausschlaggebende Ursache dafür sei, dass bei allen drei Konfessionen insbesondere aber bei den Serben die radikalsten Elemente in den Landtag gelangen und weil die daraus folgende Spaltung des Landtages nach Konfessionen und konfessionellen Bedürfnissen eine gleiche Spaltung im ganzen Volke fördert und die Gegensätze nur immer mehr verschärfte, statt selbe zu mindern und das Gefühl eines zusammengehörenden, gemeinsamen Interessen habenden Volkes gross zu ziehen". Ibidem.

⁶⁹⁾ Ibidem.

⁷⁰⁾ Ibidem.

Na sastanku održanom 10. jula 1914. srpski virilisti i poslanici Sabora pripadnici Srpske narodne stranke, kao i oni srpski članovi Sabora koji ovoj stranci nisu zvanično pripadali ali su joj bili skloni, izrazili su svoje zgražanje povodom atenta kao i ogorčenje zbog ekscesa protiv Srba, te najavili da će postaviti zahtjev za naknadu štete nevinim građanima. Usvojili su zaključak da ostaju na dotadašnjem pravcu legalnog i pozitivnog rada i izražavajući svoju odanost vladajućem domu izjavili da će na toj osnovi tražiti sporazum sa drugim konfesijama. Svoje držanje prema upravi uslovili su ispunjenjem zahtjeva srpskog naroda. Zaključke ovog skupa potpisalo je njegovih 15 sudionika, od kojih su bila četvorica mitropoliti (virilisti) i još dvojica sveštenika među poslanicima. (N1 Pot A/3 Fasz 2, Nr 408a). Skup je održan istog dana kada je proglašeno zaključenje četvrtog zasjedanja Sabora.

Rifatbeg Sulejmanpašić, kao prvak Muslimanskog saborskog kluba, i Dervišbeg Miralem, u ime svoje grupe, izjavili su u prisustvu Bašagića, kako je to zabilježio Potiorek, da je ispoljavanje sile od strane Monarhije prema Kraljevini Srbiji neophodna pretpostavka za sve drugo. U protivnom, Muslimani će izgubiti povjerenje u moć Monarhije, a muslimanski poslanici ostaće bez uporišta kod svojih birača. Istovremeno se pak Miralem izjasnio negativno o uličnim ekscesima protiv Srba, žaleći zbog učešća Muslimana u njima. Obadvajica su se na kraju izjasnila za to da se učini kraj tadašnjem Saboru. Inače, Sulejmanpašić je kazao da bi se u datim okolnostima Muslimani mogli zadobiti samo za odobrenje budžeta, i to pod uvjetom da ministar Bilinski izjavi da će, nasuprot načelu kojeg se on dotada držao, raditi sa saborskom većinom ako bi se ona sastojala samo od Muslimana i Hrvata, a svi Srbi bili u opoziciji.⁷¹⁾

Politički lideri Hrvata Sunarić, Vancaš i Kukrić istupili su na osnovu zaključka Hrvatskog saborskog kluba sa zajedničkom izjavom. Mada su očekivali da bi moglo doći u Saboru do nasilnih akata i prelaska srpske grupe koja je pripadala radnoj većini u opoziciju, hrvatski predstavnici zastupali su pred Potiorekom gledište da Sabor treba da usvoji budžet. Namjera je bila cijelom svijetu pokazati da su Hrvati i Muslimani u svim prilikama za dinastiju i Monarhiju i da saraduju sa Vladom. Odbijali su pretres agrarne novele, ocjenjujući jednako kao i Muslimani da ona predstavlja ustupak Srbima, a tada nikakve koncesije Srbima nisu dolazile u obzir.⁷²⁾

Potiorekove zahtjeve u odnosu na Sabor i njegovu djelatnost, zabranu srpskih udruženja, zavodenje izuzetnih mjera kao i preduzimanje energičnih koraka protiv Srbije, koji su bili istovjetni sa objavom rata, u potpunosti je podržao ministar rata Krobotin.⁷³⁾ On je zajedno sa šefom Generalštaba Conradom von Hötzendorfom odlučno radio na tome da se preduzme "konačna akcija protiv Srbije". Sam Conrad je svojim pismom od 30. juna decidirano pozvao Potioreka da vrši pritisak za ulazak u rat.⁷⁴⁾

Međutim, Bilinski je nastavljao da čini zadnje neuspješne pokušaje u odbrani svog dotadašnjeg političkog kursa i ranije teškom mukom stvorenih odnosa u Saboru. U tom smislu smatrao je i dalje neophodnim da prije zaključenja zasjedanja Sabor usvoji obje zaostale zakonske osnove, te da se spasi politička platforma koja bi, kako se nadao, omogućila da se na sljedećim izborima potpuno porazi radikalna stranka. Na koncu, po Bilinskom, Sabor koji zasjeda, makar se u

⁷¹⁾ Kao napomena 67.

⁷²⁾ Kao napomena 67.

⁷³⁾ ÖUA 8, Nr 9974, Nr 9993, Nr 9997 i Nr 9999.

⁷⁴⁾ R. J e ř á b e k, *Potiorek*, str. 93.

njemu dešavali i neredi, bio bi za Evropu znak uspostavljanja normalnih prilika u Bosni i Hercegovini.⁷⁵⁾ U svom odgovoru ministru rata Krobotinu Bilinski je naglasio kako i pod pretpostavkom da je rat neizbježan, u Bosni i Hercegovini ne bi trebalo postupati drugačije nego u drugim zemljama Monarhije.⁷⁶⁾ Nasuprot tome, Potiorek je i dalje insistirao na ocjeni da u Bosni i Hercegovini vladaju sasvim nenormalne prilike i isticao da se svijet neće dati obmanuti daljim zasjedanjem Sabora.⁷⁷⁾

Vjerovatno je Bilinski imao određene rezerve prema Potiorekovim izvještajima o stavovima bosanskohercegovačkih političara i njihovom odnosu prema daljem radu Sabora. Zato je 4. jula održao konferenciju u Beču sa Predsjedništvom Sabora, jer je želio da se u razgovorima sa njegovim članovima Bašagićem, Sunarićem i Dimovićem neposredno uvjeri o mogućnosti nastavka vijećanja, prije nego bi se odlučio predložiti vladaru zaključenje sesije. Na konferenciji su Bašagić i Sunarić izjavili da je postojeće raspoloženje takvo da se rasprave u Saboru ne mogu nastaviti i da ih treba odgoditi do iza ramazana. Tada bi mogao biti usvojen budžet i zakon o porezima, ali ne i zakon o sniženju kamata na zajmove kmetovima.⁷⁸⁾ Međutim, ono što nisu bili spremni reći u prisustvu Bilinskog i Dimovića, kazali su Bašagić i Sunarić odjelnim predstojnicama Zajedničkog ministarstva finansija Ludwigu Thalloczyju i Paulu Kuh-Chrobaku. Oni su smatrali da je sve uzalud, jer se sa Srbima ne može zajednički raditi. Za Dimovića su još rekli da nije lojalan Monarhiji. Kazali su da se po postojećem Ustavu ne može dalje vladati, kada petorica Srba mogu spriječiti održavanje sjednice Sabora. Zato su bili radije za apsolutizam. Izjavili su da bi u slučaju Potiorekovog odlaska izbila revolucija, a na Bilinskog su gledali kao na već bivšeg ministra.⁷⁹⁾ Ovo dovoljno ilustruje stvorenu atmosferu u političkim krugovima i odnose među članovima Sabora, poslije atentata.

Bilinski, koji je bio obaviješten o naknadnim izjavama Bašagića i Sunarića pred funkcionerima Ministarstva u prvi mah je bio sklon da

⁷⁵⁾ Bilinski Potioreku 3. 7. 1914. (PrBH 843/1914). Ovom prilikom nabačeno je i pitanje revizije odnosa između Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u prilog većeg uticaja Ministarstva. O aktualizaciji problema organizacije civilne uprave u Bosni i Hercegovini nakon atentata i zahtjevima posebno sa mađarske strane vidi Dž. J u z b a š i ć, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, str. 79, 80.

⁷⁶⁾ H. K a p i dž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 202.

⁷⁷⁾ M. Č u p i ć-A m r e i n, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft*, str. 358.

⁷⁸⁾ Dr. Ludwig Thalloczy-Tagebücher, str. 29-30; up. Leon B i l i n s k i, *Wspomnienia i dokumenty*, Tom I (1846-1914), Warszawa 1924, str. 268.

⁷⁹⁾ Dr. Ludwig Thalloczy-Tagebücher, str. 29-33.

se u Saboru proba raditi samo sa muslimansko-hrvatskom većinom,⁸⁰⁾ ali je od toga odustao i preduzeo korake za zaključenje saborske sesije. Tome su prethodili susreti i vijećanja sa zajedničkim ministrima vanjskih poslova i rata kao i sa predsjednicima vlada Austrije i Ugarske.

Pod uticajem kretanja na unutrašnjopolitičkoj i vanjskopolitičkoj sceni i ministar Bilinski se izjasnio za rat protiv Srbije na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 7. jula 1914. U konačnom obračunu sa Srbijom vidio je jedino sredstvo za saniranje prilika u Bosni i Hercegovini. Vrlo opasno raspoloženje srpskog stanovništva dovelo je, po novoj ocjeni Bilinskog, do toga da se ne može više među Srbima razlikovati ko je lojalan a ko nije. Izrazio je nadu da će se u septembru moći sazvati kratka sesija Sabora, na kojoj bi bio usvojen budžet i zakonska osnova o sniženju kamata na zajmove kmetovima. Ta mogućnost je, prema Bilinskom, ovisila o tome da li će Dimović zadržati u svojim rukama vođstvo provladinih Srba i tako osigurati postojanje dotadašnje radne većine. Tako je Bilinski, i pored izmijenjenih okolnosti, ostao pri svom konceptu saborskog rada. Zato je bio protiv raspuštanja Sabora, a za zaključenje njegove četvrte sesije, jer se i na taj način moglo izaći i susret želji zemaljskog poglavara i ministra rata u pogledu ukidanja imuniteta poslanika.⁸¹⁾

Nakon što je Franz Josef I donio odluku 9. jula da se zaključi zasjedanje Sabora koje je sljedećeg dana proglašeno, Bilinski je zabilježio da je sankcionisanje i stupanje na snagu jezičkog zakona zrela stvar, ali da treba još pričekati dok se vidi razvoj političke situacije. Istog mišljenja su bili Thalloczy i Kuh-Chrobak, koji su sugerisali da sankcionisanje jezičkog uslijedi kod oživljavanja rada Sabora i posluži kao sredstvo kojim bi se djelovalo na smirivanje situacije.⁸²⁾ Međutim, žalobna sjednica Sabora održana poslije atentata bila je i njegova posljednja sjednica. Izuzetne mjere proglašene su u zemlji 26. jula a dva dana kasnije došlo je do objave rata. Umjesto obnavljanja rada Sabora, kako je to planirao Bilinski, Sabor je raspušten patentom cara od 6. februara 1915. Glavni povod za raspuštanje Sabora bio je konfidentski materijal pronađen u Loznici, koji je sadržavao podatke o vezama više uticajnih srpskih poslanika sa Srbijom. Tako je i formalno učinjen kraj ostatku ustavne vladavine u Bosni i Hercegovini.

Budući da jezički zakon nije dobio sankciju vladara, njegove odredbe kao ni ostali propisi u vezi sa ovim zakonom, nisu mogli stupiti na snagu. Naprotiv, rat je donio druga rješenja na području nacionalne

⁸⁰⁾ Kao prethodna napomena.

⁸¹⁾ M. K o m j á t h y, op. cit. str. 141-150.

⁸²⁾ Bilješke Bilinskog, Thalloczyja i Kuh-Chrobaka 14. i 15. jula 1914. na aktu, koji je Ministarstvo rata uputilo 11. 7. 1914. PrBH 914/1914.

i jezičke politike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Problemi sa područja nacionalnih odnosa u ratu su se još više zaoštrili.

*

* *

Bilans zakonodavne aktivnosti Sabora bio je dosta skroman. Situacija poslije atentata i dalji tok ratnih događaja onemogućili su sankcionisanje nekih u Saboru usvojenih zakona, a izostala je realizacija zakonima već odobrenih investicija za koje su bila pribavljena novčana sredstva. Tako je onemogućena izgradnja i normalno-tračne željezničke mreže uz subvencije Austrije i Ugarske, što bi dobrim dijelom bila kompenzacija Bosni i Hercegovini za ranije izgrađene strateške željeznice na teret okupirane zemlje.

Kratkotrajni ustavni period od 1910. do 1914. predstavljao je značajnu etapu u razvitku političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Saborске frakcije konstituisale su se kao vođstva postojećih nacionalnih političkih organizacija. Profilirajući se postepeno kroz rad Sabora, te raspadanjem ili fuzijom pojedinih saborskih klubova, nacionalne političke organizacije, odnosno njihovi pojedini dijelovi nastavili su da evoluiraju u pravcu modernih političkih stranaka.

Kada je riječ o jezičkom pitanju i međunacionalnim odnosima, sam jezik nije bio politički problem niti su pitanja sa područja leksike i ortografije bila predmet sporenja među strankama u Saboru. Svi su smatrali da je riječ o jednom narodnom jeziku. Sporna je bila zvanična nominacija tog jezika. U različitim i suprotstavljenim stavovima o nazivu jezika i upotrebi pisama dolazile su do izražaja razlike u pogledu nacionalnih aspiracija. Međutim, politički lideri znali su u praktičnoj djelatnosti praviti razliku između maksimalnih programskih ciljeva i real-politike. Uz to je bila primjetna i određena evolucija u njihovim pogledima, koja je značila povremeno ublažavanje, pa i napuštanje izvjesnih intrasigentnih stavova. To je omogućavalo privremeni zajednički nastup prema Vladi, osobito u pitanjima kao što su proširenje kompetencija Sabora, te finansijskog, privrednog i političkog tretmana Bosne i Hercegovine u Monarhiji, kao i u pogledu rješenja jezičkog pitanja. Ipak, zbog međuosobnih suprotnosti i različitog odnosa prema Vladi i Monarhiji ova politika je bila znatno ograničena i zavisna od trenutnog taktiziranja. Zanimljivo je da je Zemaljska vlada, nakon sarajevskog atentata, došla do zaključka da je sistem izbora poslanika po odvojenim konfesionalnim izbornim tijelima pogodovao da najradikalniji elementi dospiju u Sabor, što je imalo za posljedicu rascjep i radikalizaciju nacionalno-konfesionalnih odnosa, pa je to potsticalo i rascjep među stanovništvom. Međutim, planovi o izmjeni izbornog sistema i novim izborima za Sabor bili su zbog izbivanja rata, osuđeni na neuspjeh.

P R I L O Z I

Broj 1.

Previšnje rješenje od 17. februara 1910., o uvogjenju ustavnih uredaba.

Mi Franjo Josip I.

Božjom milošću Car austrijski, Kralj češki i t. d. i Apoštolski Kralj ugarski
proglašujemo ovime i dajemo na znanje:

U Našim smo odredbama od 5. oktobra 1908., nagovijestili, da smo Se odlučili Bosni i Hercegovini podijeliti ustavne uredbe, kakobi se zakonski potpuno osiguralo njihovo pravno stanje i zaveo prikladan poredak u njihovim unutaršnjim poslovima. Ujedno smo unaprijed naznačili načela, po kojima treba da bude pripadnicima Bosne i Hercegovine ujemčeno potpuno uživanje građanskih prava i osigurano primjereno učestvovanje u opravljaju zemaljskih poslova preko zemaljskog predstavništva.

Ispunjujući ove Naše namjere obnašali smo - ne smećući s uma, da temelji uprave Bosne i Hercegovine, koji su postavljeni zakonom od 22. februara 1880., drž. zak. 1. br. 18., ug. zak. čl. VI.: 1880., moraju dotle neokrnjeni na snazi ostati, dok ne budu ti zakoni na ustavni način preinačeni, i da se ustavnim uredbama Bosne i Hercegovine u njihove sveze s objema državama monarhije, koje su utvrjene zakonima ovih država, ne može nikako dirati - izdati ovaj Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu zajedno s Izbornim redom i Saborskim poslovnim radom, Zakonom o skupljanju i o društvima kao i Zakonom o kotarskim vijećima, odobriti ga i Našu mu potvrdu podijeliti, pa odregujemo ovime, kako slijedi:

Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu

§ 1. Bosna i Hercegovina jesu jedno jedinstveno zasebno upravno područje, koje stoji po zakonu od 22. februara 1880., drž. zak. 1. br. 18., ug. zak. čl. VI.: 1880., pod odgovornim vodstvom i vrhovnim nadziranjem c. i kr. zajedničkog ministarstva.

Upravlјati zemljom kao i vršiti i primjenjivati zakone dužnost je zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Ona je podregjena zajedničkome ministarstvu, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave, te mu je odgovorna za svoje cjelokupno zvanično poslovanje.

Sudske i upravne vlasti, koje postoje u zemlji, ostaju u svome dojakošnjem sastavu i snazi. Preinačenje dopušteno je samo prema § 2. zakona spomenutih u 1. rastavku.

U svim poslovima koje ne pripadaju u vlastiti opseg rada zemaljske vlade, ali kojih se zakonski domašaj proteže na Bosnu i Hercegovinu, valja o zasebnim interesima ovih obiju zemalja saslušati zastupnike zemaljske uprave.

Bosansko-hercegovačke čete kao i ostale vojničke uredbe Bosne i Hercegovine organski su dio oružane sile monarhije.

I.

Opća građanska prava.

§ 2. Svi su zemaljski pripadnici pred zakonom jednaki.

§ 3. Bosansko-Hercegovački pripadnici jesu oni, koji su to svojstvo stekli ili će ga u buduće steći:

1. zakonitim rođenjem od roditelja zemaljskih pripadnika ili nezakonitim rođenjem od matere zemaljske pripadnice.
2. pozakonjenjem po ocu zemaljskom pripadniku;
3. udajom za muža zemaljskog pripadnika;
4. stalnim namještenjem austrijskog ili ugarskog državljanina u javnoj službi u Bosni i Hercegovini;
5. naročitim podjeljenjem po nadležnom mjestu.

Svojstvo bosansko-hercegovačkog pripadnika, koje je stekao muž, proteže se takogjer i na njegovu ženu kao i na njegovu maloljetnu zakonitu djecu.

Za bosansko-hercegovačke pripadnike smatraju se dotle, dok ne bude dokazano drugo njihovo pripadništvo:

1. svi, koji su rođeni u Bosni i Hercegovini;
2. nahodi što su u Bosni i Hercegovini nagjeni i odgojeni.

§ 4. Što se tiče načina, kako se teče i gubi svojstvo bosansko-hercegovačkog pripadnika, vrijede propisi, koji sada postoje, dokle ne budu drugim zakonitim naredbama popunjeni ili izmijenjeni.

§ 5. Svaki zemaljski pripadnik može po volji u zemlji odabrati svoje prebivalište i boravište, steći nepokretnine svake vrste i time slobodno raspolagati kao i baviti se propisanim uslovima svakom granom privrede.

One, koje nijesu mještani, dopušteno je protjerati iz nekoga mjesta ili područja samo prema propisima, koji o tome postoje.

Zemaljskog pripadnika nije dopušteno prognati iz zemlje.

§ 6. Lična je sloboda zaštićena zakonom. Sudski se pritvor može odrediti i na snazi održati samo u slučajima, koje je zakon ustanovio i samo na način, kako to zakon propisuje.

Pravo administrativnih, redarstvenih i finansijskih vlasti, da zatvaraju i pre-
suguju, uregjeno je u naročitim propisima.

§ 7. Nikome se ne smije oduzeti njegov zakoniti sudija.

Sudije su u vršenju svoga sudskog zvanja samostalni i nezavisni.

§ 8. Sloboda se vjere i savjesti ujemčava.

Niko ne može radi ispovijedanja svoje vjere biti progonjen ni prikraćen u
svojim pravima.

Vršenje vjerozakona u kući ujemčava se svakome, a javno članovima priznatih
vjerskih udruženja, koliko se o tome ne protive javni obziri.

Sada priznata vjerska udruženja jesu:

- 1 muslimansko,
- 2 srpsko-pravoslavno,
- 3 rimsko- i grčko-katoličko,
- 4 evangeličko, augsburškog i helvetskog zakona,
- 5 jevrejsko.

Uživanje gragjanskih i političkih prava nezavisno je od ispovijedanja vjere,
no ispovijedanjem vjere ne smiju se ukraćivati gragjanske dužnosti.

§ 9. Priznata vjerska udruženja upravljāće unutrašnjim poslovima po svome
ustavu, koji po zakonu postoji.

Ta će vjerska udruženja i nadalje posjedovati i uživati svoje zavode, zadužbine
i zaklade, namijenjene bogoštovnim, nastavnim i dobrotvornim ciljevima.

§ 10. Ujemčava se, da će se megu muslimanima primjenjivati šerijatsko pravo
na porodične i ženidbene poslove, te na našljedstvo u mulku.

§ 11. Svim zemaljskim pripadnicima ujemčeno je čuvanje narodne osobine i
jezika.

§ 12. Svako ima pravo, da slobodno iskazuje svoju misao govorom, pismom,
štamptom ili u slikama, bez povrede zakonskih propisa protiv zla upotrebljavanja
toga prava.

Preventivna cenzura štampe jest i ostaje ukinuta.

Administrativne zabrane pošti ne će se primjenjivati na štampane spise, koji
izlaze u zemlji.

§ 13. Znanost i njena nauka jesu slobodne.

Oko obrazovanja mladeži treba se dovoljno starati javnim školama.

Nastavne i odgojne zavode osnivati i na takvima naučavati ovlašten je svaki
zemaljski pripadnik, koji je za to na zakoniti način dokazao svoju sposobnost i
ispunio ostale dotične oblasne propise.

Vrhovno vodstvo i nadziranje cjelokupne nastave i odgoje pripada zemaljskoj
vladi.

§ 14. Stan je nepovredan.

Krivični postupak propisuje, kada se i kako smije preduzeti pretres kuće u
svrhu krivičnog sudovanja.

U svrhu redarstvenog i finansijskog nadziranja smiju se preduzeti pretres kuće samo u slučajima ustanovljenim u propisima, koji postoje.

Ove ustanove vrijede takogjer za pretres i uzapćenje papira.

§ 15. Tajna pisma, pošte i brzjava zaštićena je zakonom.

Propisi, koji postoje o uzapćenju i otvaranju pisama, brzjava i pošiljaka, ostaju netaknuti.

Povrede tajne pisma i spisa progoniće krivični sud.

§ 16. Vlasništvo je nepovredno. Iskup (ekspropriacija) može se provesti samo iz obzira na javno dobro ili iz drugih u zakonu naznačenih razloga, te uz primjerenu naknadu prema zakonima, koje za to postoje.

Kazna oduzimanjem imanja (konfiskacija) nije dopuštena.

Propisi krivičnog zakona kao i administrativni, finansijski i dohodarinski propisi o gubitku i oduzimanju robe ostaju na snazi.

§ 17. Svako je vlastan podnositi molbe (peticije).

Molbe pod skupnim imenom smiju podnositi samo priznate udruge (korporacije).

§ 18. Zemaljski pripadnici imaju pravo skupljati se.

Vršenje toga prava ureguje se naročitim zakonom.

§ 19. Društva se mogu osnivati samo po zakonskim odredbama, koje o tome postoje.

§ 20. U slučaju rata, kao i onda, kad se neposredno očekuju ratna poduzeća, konačno u slučaju nemira ili kad se pojave u većoj mjeri veleizdajnička ili za sigurnost pogibeljna pothvatanja, može zemaljska vlada po Previšnjem ovlaštenju u pregjašnjim paragrafima ustanovljene odredbe ograničiti ili obustaviti za cijelu zemlju ili za pojedine njezine dijelove.

Ove iznimne mjere valja proglasiti u Glasniku zakona i naredaba, kao i obaviti na način običajan u mjestu, a na jednaki ih način opet ukinuti, kad nestane za to razloga.

II.

Sabor.

§ 21. Na zakonima saragjivaće sabor, u koji će stanovništvo Bosne i Hercegovine odašiljati poslanike.

Potanje ustanove o opsegu saborskog rada sadržane su u III. razdjelu.

§ 22. Članovi sabora Bosne i Hercegovine jesu:

A. lica po položaju (viriliste), i to:

1. reis-el-ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija i osim toga po imenovanju najstariji muftija;

2. četiri srpsko pravoslavna mitropolita i potpredsjednik velikog upravnog i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve;

3. rimsko-katolički nadbiskup i dva rimsko-katolička dijecezanska biskupa kao i oba redodržavnika franjevačkog reda;
4. sefardijski nadržabin sarajevski;
5. predsjednik vrhovnog suda;
6. preedsjednik odvjetničke komore u Sarajevu;
7. načelnik glavnog zemaljskog grada Sarajeva;
8. predsjednik trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu;

B. 72 birana poslanika, koje treba birati po izbornome redu, što se ujedno izdaje.

§ 23. Njegovo carsko i Apoštolsko kraljevsko veličanstvo imenuje svake godine na početku zasjedanja za upravljanje saborom izmeđju njegovih članova predsjednika i dva potpredsjednika, koji će biti ovome zamjenici. U predsjedništvu biće zastupana svaka od triju glavnih vjeroispovjesti zemlje, pri čemu će se kod svakog idućeg imenovanja saborskog predsjedništva te tri vjeroispovijesti obrediti.

U ovaj se red ne će ni novim izborima dirati.

§ 24. Zvanje saborskih članova (saborski period) ustanovljuje se na pet godina.

Kad se navrši redovni saborski period ili ako bude sabor prije raspušten, raspisaće se po svoj zemlji novi izbori najdalje za šest mjeseci.

Ako se pojedini poslanici odreku mandata, umru, izgube svojstvo, koje je potrebno, da mogu biti izabrani ili prestanu biti iz kojega drugoga zakonitog razloga saborskim članovima, onda treba još za onaj saborski period u roku od šest nedjelja raspisati naknadni izbor.

Bivši saborski članovi mogu biti nanovo izabrani.

§ 25. Birači ne mogu poreći izbora poslanika u sabor.

Članovi sabora ne smiju primati nikakvih uputstava i smiju samo lično glasati.

§ 26. Sabor treba da se na Previšnji poziv po pravilu svake godine jedanput sastane u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu.

§ 27. Na prvom saborskom sastanku u svakom saborskom periodu treba da se svaki njegov član zavjeri, da će biti vjeran i poslušan Njegovome carskom i Apoštolskom kraljevskom Veličanstvu kao i da će nepokolebljivo vršiti zakonske propise i savjesno ispunjavati svoje dužnosti.

Članovi, koji po tom nanovo unigju, treba da se zavjere, kod prvi put dogju u sabor.

Usteže li se koji poslanik učiniti zavjeru u propisanom obliku, gubi svoj mandat.

§ 28. Predsjednik otvara sabor sazvan po Njegovome Veličanstvu, predsjedja sjednicama i upravlja raspravama.

§ 29. Poglavica zemlje, gragjanski doglavnik i odjelni predstojnici kao i za to odregjeni zvaničnici bosansko-hercegovačke zemaljske uprave ovlašteni su, da učestvuju u svim saborskim vijećanjima.

Oni moraju bit na zahtjev vazda saslušani.

§ 30. Sabor je ovlašten da upravlja zemaljskoj vladi pitanja o svemu, što pripada u njegov opseg rada; da traži od nje obavještenje o molbama, koje su stigle i da izjavljuje svoje mišljenje u obliku adresa ili resolucija.

Žalbe, koje podigne sabor vršeći svoj opseg rada, upravljaju se preko saborskog predsjedništva i preko zemaljske vlade zajedničkome ministarstvu, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave.

§ 31. U izvršnoj vlasti nemaju dijela ni sabor ni pojedini saborski poslanici, pa se s toga sabor ili pojedini saborski poslanici ne mogu ni lično upletati u zvanični rad vladinih oblasti ili pojedinih zvaničnih lica, niti mogu uopće neposredno utjecati na rad ili odredbe pomenutih vlasti i lica.

§ 32. Molbe, koje saboru uprave općine, udruge ili pojedina lica, a preda ih koji član saborski, može sabor pretresati i, poprativši ih kako treba, uputiti vladi.

Molbe, koje nije predao član sabora, ne smiju se uopće primati.

§ 33. Članovi saborski mogu prema ustanovama, sadržanim u poslovnome redu, stavljati interpelacije na zemaljsku vladu.

§ 34. Članovi saborski ne mogu se nikad uzeti na odgovor radi svog glasanja kao i govora u saboru samome ili u njegovim odborima. No ova se nepovrednost ne proteže i na ona lica, koja su ponavljajući i raznoseći to, možda počinila kakvo kažnjivo djelo.

Za vrijeme zasjedanja ne smije se nijedan član saborski radi književnog djela bez pristajanja sabora pritvoriti niti se smije protiv njega sudski postupati, izuzevši, da bude uhvaćen na samome činu.

Pa i onda, kad bude uhvaćen na samome djelu, mora sud odmah priopćiti predsjedniku sabora, da je pritvoren.

Time se ne dira u zakonske ustanove o pozivanju svjedoka pred sud.

§ 35. Sabor ne smije općiti sa drugim predstavništvima niti smije izdavati kakvih objava.

Odaslanstva (deputacije) se ne smiju pustiti ni u sjednicu sabora ni u sjednicu njegovih odbora.

Saborska odaslanstva smiju se slati na Previšnji dvor samo onda, kad se isposluje prethodno Previšnje odobrenje.

§ 36. Da bude saborski zaključak valjan potrebna je nazočnost više od polovice saborskih članova i apsolutna većina glasova nazočnih lica.

Za zaključak, koji se tiče zakonodavstva u stvarima bogoštovlja (§ 42, tač. 15.) potrebno je, da bude nazočno barem četiri petine svih saborskih članova i da pristanu barem dvije trećine nazočnih lica.

§ 37. Na sve vladine osnove, koje pripadaju u nadležnost bosansko-hercegovačkog sabora, treba da pristanu vlade obiju država monarhije prije, nego će biti predane saboru.

§ 38. Zakonskim osnovama, koje je usvojio sabor, treba Previšnja potvrda (sankcija).

Nju će isposlovati zajednički ministar, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave, na predlog zemaljske vlade i nakon što su pristale vlade obiju država monarhije.

Potvrđeni zakoni objavljuju se u ime Njegovog carskog i Apoštolskog kraljevskog Veličanstva i uz supotpis zajedničkog ministra, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave.

§ 39. Sabor izabire iz svoje sredine za sav saborski period zemaljski savjet od devet članova, koji će na pitanje zemaljske vlade ovoj davati izjave ili mnijenja o takvim javnim poslovima, u kojima ima Bosna i Hercegovina dijela.

Vlade obiju država monarhije mogu, nakon megjusobnog sporazuma preko zajedničkog ministarstva, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave, pitati zemaljski savjet ili se on može istim putom obraćati na njih sa istovetnim predstavkama. Svaku izjavu, koju zemaljski savjet upravi na jednu od vlada treba da zajedničko ministarstvo, kojemu je povjereno vodstvo bosansko-hercegovačke uprave, bez odlaganja priopći drugoj vladi.

Svaka vjeroispovijest u saboru bira u zemaljski savjet onoliko članova, koliko joj prema srazmjeru pučanstva zapada.

Predsjednik je sabora ujedno i predsjednik zemaljskog savjeta.

§ 40. Predsjednik zaključuje sabor na Previšnji nalog.

Na odredbu Njegovog carskog i Apoštolskog kraljevskog Veličanstva može se sabor u svako doba odgoditi ili raspustiti.

III.

Opseg rada sabora

§ 41. Opseg rada bosansko-hercegovačkog sabora u poslovima zakonodavstva proteže se isključivo na bosansko-hercegovačke poslove. Svi poslovi, koji se ne tiču samo Bosne i Hercegovine, nego i jedne ili obiju država monarhije, izuzeti su iz tog opsega rada.

Napose ne može bosansko-hercegovački sabor da zaključuje:

1. O svim poslovima koji su na osnovi zakona od 21. decembra 1867., drž. zak. 1. br. 146., ug. zak. čl. XII.: 1867. zajednički kraljevinama i zemljama zastupanim u carevinskom vijeću i zemljama svete ugarske krune kao i poslovima, te se između obiju država monarhije utanačuju zajedničkim sporazumom u smislu spomenutih zakona; nadalje o zakonodavstvu, koje se tiče vojne dužnosti, dozvoljavanja novaka i ustanovljivanja novačkog kontigenta, zatim o odredbama o stanovima i idržavanju oružane sile i o svim ostalim poslovima koji se tiču oružane sile.

2. O svim poslovima, koji se uregjuju u ugovoru uglavljenome između kraljevina i zemalja zastupanih u carevinskom vijeću i zemalja svete ugarske krune na osnovi zakona od 21. decembra 1867., drž. zak. 1. br. 146. ug. zak. čl. XII.: 1867. o uregjenju megjusobnih trgovačkih prometnih sveza (zakon od 30. decembra

1907., drž. zak. 1. br. 278., ug. zak. čl. XII.: 1908.) ili koji će se u buduće u ugovorima te vrste urediti.

3. O svim poslovima, koji su bili uređeni zakonom od 20. decembra 1879., drž. zak. 1. br. 136., ug. zak. čl. LII.: 1879. o osnivanju zajedničkog carinskog saveza sa Bosnom i Hercegovinom.

4. O svim poslovima, koji mogu biti i u Bosni i Hercegovini uređeni po zakonu od 22. februara 1880., drž. zak. 1. br. 18., ug. zak. čl. VI.: 1880. samo na osnovi zakona složno postavljenih u obim državama monarhije ili na način propisan u § 3., rastavku 2. pomenutog zakona.

§ 42. Nadležnost bosansko-hercegovačkog sabora proteže se uz ograničenja predviđena u pregjašnjem paragrafu na zakonodavstvo o ovim poslovima:

1. Ustanovljivanje godišnjeg zemaljskog proračuna, dotično odobrenje proračuna unutar granica postavljenih u § § 45., 46., i 47.

2. Uzimanje novih zajmova i pretvaranje (konvertiranje) zajmova, koji već postoje.

3. Rasvojenje i opterećavanje zemaljskog imanja.

4. Krivično pravosugje.

5. Krivično redarstvo kao i redarstvo nad strancima, putnice i popis pučanstva.

6. Građansko pravo sa izuzetkom sadržanim u § 10.

7. Javne knjige.

8. Trgovačko i mjeničko pravo ubrojivši samo zakonodavstvo o dioničkim društvima (komanditska društva na dionice), o društvima s ograničenim jemstvom, o društvima za osiguranje, o tečevnim i gospodarskim zadrugama. Šumsko i rudarsko pravo.

9. Pravo udruživanja i skupljanja.

10. Štampa i zaštita umnog vlasništva.

11. Zdravstvo kao i odbrana od bolesti rednja (epidemija) i zaraza (epizootija), nadalje podizanje novih i proširivanje dojučakšnih bolnica i drugih zdravstvenih zavoda, potpomaganje bolnica, ambulatorija, općinskih bolnica i t.d.

12. Obrt, izvršivanje obrta, redarstvo nad obrtom i svi ostali obrtni pravni poslovi.

13. Ustanove općega dobra, obezbjeđivanje u bolesti i nesreći, osiguravanje u starosti i staranje za radništvo, sirotinju i t.d. kao i svi drugi socijalni politički poslovi.

14. Načela nastave o svim naučnim i nastavnim zavodima.

15. Poslovi bogoštvoja, koji se tiču sveza vjeroispovijesti megjusobno ili prema vladinoj vlasti, koliko se time ne dira u ravnopravnost, unutrašnju uredbu i u vršenje pojedinih po zakonu priznatih vjeroispovijesti.

16. Agrarni pravni odnošaji.

17. Podizanje novih i preinačenje gospodarskih zavoda, koji postoje.

18. Mjere za podizanje i unapregjivanje gospodarstva uopće kao i svi veći gospodarski prinovci (melioracije).

19. Šumsko redarstvo, nadalje svi propisi o postupanju s privatnim šumama, o priznanju prava vlasništva na šume, propisi, kako da se provede uregjenje svih vrsti posjeda u području šumarstva.

20. Uvogjenje novih poreza kao i povišavanje poreza, koje već postoje ili ustanovljenje nameta na porezu, koja već postoji.

21. Preobražaj (reforma) i evidencija katastra.

22. Podizanje i preinačavanje kaznionica.

23. Gradnja željeznica, za koje se predlože vladine osnove, gradnja cesta, putova i drugih komunikacija.

24. Izdržavanje cesta i javnih komunikacija, dotično prireze na poreze za ceste.

25. Zasnivanje, dotično uregjenje kupališta i lječilišta.

26. Sastav občina.

Osim toga je bosansko-hercegovački sabor nadležan:

27. da ispituje i odobrava zaključne račune i pošljedke rukovanja sa proračunima, koji je sabor odobrio.

§ 43. Zakone i naredbe izdane u Bosni i Hercegovini prije nego je postavljen ovaj ustav, vrijede dotle, dok ih zakoni usvojeni po saboru i potvrđeni po Njegovom carskom i Apoštolskom kraljevskom Veličanstvu, dotično nove naredbe izrijekom ne ukinu ili ne preinače.

Poreze, danci i dohodarina pobiraće se po zakonima, koji postoje, dotle, dok ne budu ovi zakonito (§ § 41. i 42., tačka 20.) preinačeni.

§ 44. Zemaljska vlada treba da svake godine na vrijeme podnese saboru proračun o zemaljskim prihodima i rashodima, a sabor treba da ga uzme bez odlaganja u pretres tako, da može stati na snagu zakona prije početka iduće godine.

Ne riješi li sabor na vrijeme proračuna, ostaje na snazi proračun tekuće godine dotle, dok ga ne zamijeni novi zakonito usvojeni proračun.

§ 45. Redovni i izvanredni izdaci za c. i kr. bosansko-hercegovačke čete i vojničke zavode staviće se u zemaljski proračun u iznosu, koji treba godišnje proračunati po istim načelima, koja se uopće primjenjuju kod izračunavanja istovrsnih izdataka za c. i kr. vojsku.

U proračun uvršteni iznosi potrebe za c. i kr. bosansko-hercegovačke čete i vojničke zavode nijesu predmet raspravljanja u saboru.

§ 46. Ustanova al. 2. § 45. vrijedi takogjer i za stavke proračuna za poslove, koji su u objema državama monarhije uređeni zajedničkim sporazumom. Ove stavke valja uvrstiti prema onim općenim i posebnim zakonskim ustanovama, koje treba primjenjivati u smislu § 41. u Bosni i Hercegovini.

§ 47. Onaj dio potrebe i pokriva, koji se tiče poslova zemaljskog duga, poslova oko polučivanja poreznih prihoda kao i erarskih radnja izuzevši poslove monopola,

koji potpadaju pod ustanovu § 46.; treba staviti u zemaljski proračun u takim svotama, koje će osiguravati potpuni uspjeh financijskog rukovanja.

§ 48. U slučaju, da za proračunskog perioda nastupe izvanredne i nepredvigjene potrebe, predložiće zemaljska vlada saboru osnovu naknadnog zakona k proračunu, kako da se podmire nužni izdaci.

No ako te nepredvigjene prijeke potrebe nastupe u vrijeme kad sabor nije na skupu, mogu se za to nužna sredstva, nakon što pristanu vlade obiju država monarhije dozvoliti na predlog zemaljske vlade Previšnje odobrenom naredbom, ali uz obavezu, da se radi naknadnog odobrenja razlozi i uspjesi ove odredbe odmah dadu na znanje saboru, kad bude prvi put sazvan.

Zaključna odredba.

§ 49. Ovaj ustav staje na snagu danom proglašenja.

Broj 2.

Z A K O N

o uređivanju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini

S privolom sabora Bosne i Hercegovine naređujem

§ 1.

Srpsko-hrvatski jezik je zvanični jezik u svim bosansko-hercegovačkim vlastima, uredima i zemaljskim zavodima za sve poslove građanske uprave na upravnom području Bosne i Hercegovine, u unutrašnjem i spoljašnjem službenom saobraćaju. Isto vrijedi o nastavnom i zvaničnom jeziku svih građanskih nastavnih zavoda, koji se izdržavaju zemaljskim sredstvima, a tako i o usmenom i pismenom saobraćaju bosansko-hercegovačkih zemaljskih željeznica sa svim građanskim vlastima, građanskim uredima, građanskim zemaljskim zavodima i strankama na upravnom području Bosne i Hercegovine.

Ali u unutrašnjoj službi zemaljskih željeznica upotrebljava se srpsko-hrvatski jezik, koliko dopuštaju vojnički interesi.

§ 2.

Privatnim školama, u kojima nije srpsko-hrvatski jezik nastavni, smije se dati pravo javnosti samo onda, ako se u njima uči srpsko-hrvatski kao obavezni nastavni predmet.

§ 3.

Oba pisma srpsko-hrvatskog zvaničnog jezika jesu ravnopravna i zato ih treba upotrebljavati zajedno i podjednako u svim zvaničnim objavama, javnim oglasima, javnim natpisima, i pečatima.

§ 4.

Niko ne može biti namješten u bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj i u zemaljskoj željezničkoj službi, ko ne zna srpsko-hrvatski. Samo onda, kada iziskuju osobiti interesi uprave, mogu se privremeno namjestiti i takva lica koja ne znaju srpsko-hrvatski. No ta su lica dužna, da za tri godine nauče srpsko-hrvatski jezik, jer se inače ne mogu trajno namjestiti. Oni namještenici koji su već u službi a ne znaju srpsko-hrvatski jezik, dužni su da nauče za tri godine dana od proglašenja ovog zakona. Ako toj dužnosti ne zadovolje, dopustiće se samo izuzetno, da ostanu i dalje u službi.

§ 5.

Svim ostalim poslovima, za koje bosansko-hercegovački sabor nije nadležan, da ih uredi zakonom, izdaće zemaljska vlada naredbu ovome zakonu.

§ 6.

Ovaj zakon stupa na snagu u dan, kad se proglasi.

ABH, ZMF, PrBH, Nr 10/1914. Stenografski izvještaj II sjednice sabora Bosne i Hercegovine držane dne 30. decembra 1913. u Sarajevu.

Broj 3.

Osnova

NAREDBA

zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu
od 1914.

uz zakon o uređenju zvaničnog i nastavnog jezika u Bosni i Hercegovini

Po Previšnjem rješenju od (Otpis c. i kr. zajedničkom ministarstvu
finansija od)
naređuje se

§ 1.

Pismeni saobraćaj između domaćih vlasti, ureda i zemaljskih zavoda i svijeh zapovjedništava, vlasti, četa i zavoda vojne sile monarhije vršiće se bez izuzetka službenim jezikom tih zapovjedništava, vlasti, četa i zavoda.

§ 2.

Saobraćaj sa zajedničkim i car. kr. ministarstvima, vlastima, uredima i zavodima vršiće se njemačkim, a s kr. ug. ministarstvima i uredima madžarskim jezikom.

U saobraćaju s kr. hrv. slav. dalm. zemaljskom vladom i podređenim joj vlastima, uredima i zavodima upotrebljavaće se srpsko-hrvatski jezik.

Sve dopise na vlasti, urede i zavode spomenute u 1. rastavku ovog paragrafa i u § 1., treba tako sastavljati, da se iz njih vidi bitna sadržina spisa, koji su priloženi tim dopisima a pisani na drugom kom jeziku.

§ 3.

Podnesci autrijskih stranaka sastavljeni na njemačkom jeziku i podnesci ugarskih stranaka sastavljeni na madžarskom jeziku primaće se i rješavaće se na njemačkom odnosno madžarskom jeziku, ako stranke stanuju izvan Bosne i Hercegovine.

§ 4.

Njemački ili madžarski podnesci stranaka, koje stanuju u Bosni i Hercegovini primaće se na njemačkom odnosno madžarskom jeziku i ne smiju se a limine samo zato odbiti, što su sastavljeni na njemačkom ili madžarskom jeziku.

§ 5.

Kod zemaljskih željeznica je u unutrašnjem saobraćaju zvanični jezik njemački.

U kom će se opsegu i u kojim slučajevima kod zemaljskih željeznica pored njemačkog kao unutrašnjeg zvaničnog jezika bez štete za vojničke interese moći upotrebljavati srpsko-hrvatski jezik, urediće se službenim propisima zemaljskih željeznica. Ti će se propisi preraditi najdalje za tri godine. Sve dotične odredbe treba da odobri zajedničko ministarstvo, kojem je povjereno vođenje bosansko-hercegovačke uprave.

§ 6.

Što se tiče upotrebljavanja obojih pisama srpsko-hrvatskog jezika vrijedi ovo:

a) Onoj stranci koja je predala podnesak, izdaće se rješenje toga podneska u pismu, kojim je napisan podnesak.

b) Ako nema podneska ili ako se rješenje ne daje onoj stranci, koja ga je predala, treba pismene komade otpraviti ćirilicom onim strankama za koje se zna, da se služe ćirilicom ili da je izrijekom žele, a svim drugim strankama latinicom.

c) Odredbe pređašnjeg rastavka vrijede i za pisanje zapisnika.

§ 7.

Ko zamoli za definitivno mjesto u zemaljskoj ili zemaljskoj željezničkoj službi treba da svjedodžbom kojega javnog nastavnog zavoda ili ispitom dokaže, da znađe srpsko-hrvatski.

Onome, ko to nemogne da dokaže, te bude privremeno namješten, ima se u dekretu o namještenju (imenovanju) izričito obznaniti, da se najdalje u roku od tri godine ima podvrgnuti ispitu iz srpsko-hrvatskog jezika.

§ 8.

Isto se takva obznana ima pri proglašenju ove naredbe izdati onim namještenicima u zemaljskoj ili zemaljskoj željezničkoj službi, koji nisu dovoljno vješti srpsko-hrvatskom jeziku.

Ako ovi namještenici, koji su već u službi, na ispitu ne bi dokazali, da znaju dovoljno srpsko-hrvatski, može zemaljska vlada izuzetno dozvoliti, da se starijim napose stručnim tehničkim činovnicima produži rok, da nauče srpsko-hrvatski jezik za dalje tri godine.

§ 9.

Zemaljska vlada će odlučiti, da li onaj, koji zamoli za kakvo mjesto u zemaljskoj ili zemaljskoj željezničkoj službi ili koji je već namješten, dovoljno znađe srpsko-hrvatski govoriti i pisati, a podrobnija određenja o tim ispitima izdaće se naročitom naredbom.

§ 10.

Ova naredba staje na snagu danom kad se proglasi.

ABH, ZMF, PrBH, Nr 472/1913.

Broj 4.

РЕВИЗИЈА

правописа српско-хрватскога језика.

Свима одјељењима земаљске владе, затим свима областима, уредима, судовима, заводима и школама у земљи.

За писмено употребљавање српско-хрватског језика уведен је године 1883. у овоземне јавне уреде и школе т. зв. Вук-Даничићев фонетски правопис. И ако је овај кроз близу тридесет година добро одговарао сврси и у својим темељима остао неуздран, ипак показује од неколико времена што услијед природнога развитка што опет због страних утједаја у појединостима бројне несугласице, које се можда у приватном животу не осјећају особито тешко, али у велике ометају рад у школи, гдје ортографија треба да се наставља. Зато су школски кругови већ дуже времена жељели, да се тај правопис стручњачки прегледа, па да се у данашњем хаосу изнова фиксира оно, што има унапријед вриједити као стално и за све обавезно.

Уз такве је опће неприлике потреба, да се правопис ревидира, постала управо сада особито жива, јер земаљска влада намјерава, да у блиско вријеме изда овећу партију удбеника, у којима треба наравски да и у ситнијим правописним стварима постоји потпуна једноличност.

Земаљска је влада стога одлучила подврћи правопис ревизији, а да би резултати тога рада задовољавали што шире кругове, сазвала је на дан 16. (29.) маја мјешовиту анкету, у којој су осим стручњака у ортографским питањима учествовали и новинари и литерати, који добро познавају језик.

Анкети су на дискусију предложени у главnome само случајеви, у којима би према стеченом искуству било најпотребније, да се уведе бољи ред.

Саслушавши земаљска влада изјаве чланова ове анкете наређује у сврху стабилизовања српско-хрватскога правописа у Босни и Херцеговини за догледно вријеме ово:

1. За обадва писма, којима се биљежи српско-хрватски говор, вриједи исти правопис.
2. Глаголски облик за будуће вријеме има се дакле и у латиници писати фонетски, те према томе: *činiću*, а не *činit ću*; *dovešću*, а не *dovest ću*.

3. Комплексне ријечи, које изражавају заједно само један једини приложни појам, ваља и писати заједно, н. пр. **напосе, убудуће.**
4. И глагол **нећу, нећеш** итд. има се писати заједно као једна ријеч.
5. Туђе позајмљене ријечи, које су се у нас удомаћиле или се удомаћују (*fauteuil, bureau, budget* и сл.) треба и у латиници писати фонетски. Исто вриједи и за нова туђа властита имена употребљавајући латиницу; но у том се случају најприје фонетски написаном имену има у загради додати ријеч у етимолошком правопису. И када се употребљава ћирилица, треба да се у загради дометне ријеч написана првотном ортографским, а латинским писменима.
6. Номинатив једине грчких и латинских ријечи има се у главном свршавати према правилима, што су формулирана у "Хрватском правопису" дра Ивана Броза, приређену од др. Д. Боранића, пето издање, §§ 259.-304. Само се код грчких властитих имена на $\alpha\zeta, \tau\zeta$ мушкога рода, за тим на *ωι*, на сугласник + ζ дакле и на ζ и ψ има у нас задржати првотни грчки облик, а исто начело протегнути и на сва друга грчка и латинска властита имена, гдје би према правилима Броз-Боранићевим могла настати нејасноћа (Ар-ес). У опреци са Броз-Боранићевим нека се даље пише **Аспазија** и сл., а не **Аспасија**.
7. Сложена властита имена, којима се сваки дио сматра и осјећа као самосталан појам (и има свој нагласак), нека се пишу представљено, у обратном случају заједно, дакле: **Сухо Поље, Бања Лука, Врхбосна.**
8. Називи за уреде, институције, заводе, и т. д. (министарство, земаљска влада, сабор, универзитет и т. д.) имају се писати малим почетним словима, осим у оним ријетким случајевима, гдје би се радило једино о наслову.
9. Ако се наслов састоји од више ријечи, има се само прва писати великим почетним словом, н. пр. **Хрватски клуб, Велики управни и просвјетни савјет**; само када је која од осталих ријечи у наслову употребљена у пренесеном смислу, онда треба и њу писати великим писменом н. пр. **Српска ријеч** (новине).
10. Гласовне скупине *тс, дс, тш, дш* писаће се без промјене, дакле **богатство, људски, кадшто.**
11. Напротив имају писмена *т* и *д* испадати испред *ц*, које је настало од *к*: **уметци, а не уметци.**
12. *С* и *з* у композитима пред *љ* и *њ* пред *ље* и *ње* од праслав. *лѣ* и *нѣ* прелази у палателе *ш* и *ж*. Има се дакле писати **шљеме, а не сљеме, ижљубити, а не изљубити.**

13. Када ије, које је настало од праслав. Ћ у пјесми вриједи као један слог, исписаће се потпуно. дакле: лијеп, а не л'јеп.
14. Овако се ије настало од праслав. (Ћ), кад донесе потреба, на крају ретка раставља у два слога: ри-јека.
15. У суперлативу пише се нај заједно са компаративним обликом, растављено само тада, кад овај потоњи почиње са ј: највећи, нај јачи.
16. Изнад вокалскога р испред о има се ставити једна тачка у случајевима у којима чини р сасвим јасно један слог, дакле: врo(врла, врло), грoце. У првом глаголском пригјеву вокалска природа овога гласа није више тако очита, па се због тога не означаје и пише се: умро, сатро.
17. О замјени праслав Ћ иза р у кратким слоговима вриједи правило, да се пише само е, ако испред р има још сугласник, а је ако таква сугласника нема: брегови, грешник, времена, увреда, стрелимице, али: рјечица, рјечник, рјешавати.
18. Има се писати: срео, врео, зрео, презрео, и сл., а не: срио, зрио и т. д.; исто тако сјео, јео, а не сио, ио.
19. За глас који се у ћирилици биљежи знаком Ѓ, има се унапријед у латиници употребљавати прецртано латинско d (đ), те ће се одсад писати đaci, također, а не више gjaci, takogjer.
20. За гласове, који се у ћирилици биљеже знаковима љ, њ, џ, у латинском се писму имају и надаље употребљавати сложена писмена lj, nj, dž.
21. Ако у наставку инфинитива нема писмена и, ово не треба билежити апострофом, дакле: долазит, а не долазит'.
22. Код туђих ријечи на два сугласника, од којих је први к, н или р, а други т, може се помично а уметати, а може остати и без њега, ако се ријеч може овако довро изговорити: објекат, субјекат.
23. Ниједан значи nullus; ни један не unus quidem.
24. И ако у значењу премда пише се растављено, јер би иначе настао хијат.
25. Растављено се пишу ријечи: не само, на памет, како да, као што, а то.
26. Васколик и сваколик у номинативу се пише заједно, у осталим облицима растављено, ако се мијењају оба дијела; заједно, ако се мијења само други дио.
27. Има се писати Хусејин, не Хусеин; Војислав, не Воислав; уз Михајло треба писати Михајило, не Михаило.
28. Неакцентована дужина вокала има се означивати, гдје устреба, водоравном цртом изнад њега, те ће се писати н. пр, јој, али ју̇на̇к.

29. Код растављања ријечи преноси се у други редак све, чиме може ријеч почети (осим скупова џб, гд, хт, чн, вљ н. пр. свједоџ-ба). Сложене се ријечи дијеле према саставинама (из-обличити; ра-сјећи).
30. Правила о интерпункцији остаће као и досад; запета ће се дакле метати у главном према граматичком, не према логичком саставу реченице.

За остало могу као вођ у српско-хрватској ортографији добро послужити правила већ горе поменуте Броз-Боранићеве књиге.

Горња је наредба нормативнога значаја и безувјетно веже од дана, кад се објави, све босанско-херцеговачке јавне власти, уреде, судове, заводе и школе.

Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

С а р а ј е в о, дне 20. августа 1912.

Замјеник земаљског поглавара:

У заступству:

Шек м. п.

АВН, ZV, Nr. 199156/1912.

S U M M A R Y

NATIONAL-POLITICAL RELATIONS IN THE PROVINCIAL ASSEMBLY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE LANGUAGE PROBLEM (1910-1914)

Due to specific national and religious differences in Bosnia and Herzegovina, immediately after the 1878 occupation, the language issue assumed an important position in national and cultural policy of the Austro-Hungarian administration. As a political problem, it initially appeared in reference to the name of the language of the population and the use of both scripts- Cyrillic and Latin, in schools and in official use inasmuch as popular language was used. In further process of development of social and political relations, political struggle for introduction of popular language as the only official language became an integral part of the language issue. Thus, in addition to a dispute over legal recognition of an appropriate name of the language, inter-party relations in the Assembly of Bosnia and Herzegovina were additionally burdened by the issue of use of the third script, Arabic. This further complicated events on the political scene. In some periods of work of the Assembly, the language issue appeared as a dominant political problem. It was linked to the problem of state and legal position of Bosnia and Herzegovina, solution to the land issue, establishment of political coalitions in the Assembly, and its overall functions. Although the Assembly had limited competence, events in the Assembly, sometimes shaded by dramatic crises, reflected greatly on the political situation in the country.

In the existing reference literature, the language issue has been treated within studies of the Austro-Hungarian national policy and political relations in Bosnia and Herzegovina. However, speaking about the constitutional period and the activities of the Provincial Assembly of Bosnia and Herzegovina (1910-1914), the problem has mainly been treated with a focus on the stands of the Austro-Hungarian political factors, while the internal political trends and inter-national relations remained under-researched. The reason for this is that, in addition to fragmentary contributions, there is no complete monograph on the activities of the Provincial Assembly of Bosnia and Herzegovina. Detailed studies of cultural and political movements in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule refer mainly to the period prior to the introduction of constitutionality in 1910. This essay, focused on national-political relations in the Provincial Assembly of Bosnia and Herzegovina, is an attempt to fill as much as possible

the above mentioned void, on the basis of analytical use of new historical data from the archives in Sarajevo and Vienna as well as relevant literature.

Due to specific national and religious differences in Bosnia and Herzegovina, immediately after the 1878 occupation, the language issue assumed an important position in national and cultural policy of the Austro-Hungarian administration. Initially, it appeared as a political problem primarily regarding the name of the language used by the population and the use of both its scripts - Latin and Cyrillic, in schools and in official use inasmuch as the popular language was used. In the later development of social and political relations, political struggle for introduction of popular language as the only official language became an importuned element of the language issue. In the inter-party relations in the Provincial Assembly of Bosnia and Herzegovina, opened in 1910, in addition to the dispute over legal recognition of an appropriate name for the language, there was also the issue of legal recognition of the use of the third script, Arabic. This further complicated the events on the political scene.

In certain periods of the work of the Provincial Assembly, the language issue became a dominant political problem. It was related to the problem of state and legal position of Bosnia and Herzegovina, solution to the land issue, establishment of political coalitions in the Assembly and its overall work. Although the Assembly had limited competence, events in the Assembly, occasionally dramatic in crisis, reflected greatly on the political situation in the country. The language issue was often merely a catalyst in political conflicts with a deeper social, cultural, and political background.

The problem of the name of the popular language and the use of its scripts was closely related to the issue of national promotion and the recognition of national existence, in a situation when individual nationalisms were in conflict in the territory of Bosnia and Herzegovina. This was particularly contributed to by the unevenness in the national development and its incompleteness in some parts of the population. A specific feature of the development was, same as in the entire so-called Serbo-Croat language region, that religious divisions and religious alignment eventually determined the national alignment of the population of the same ethnic origin and which spoke the same language.

During the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, the process of creation of the Serb national awareness in the Orthodox population was generally completed. In the Catholic population, the process of establishment of the Croat national awareness was in progress, with delays in comparison with neighbouring countries

where Croats lived. Development of Bosnian Moslems, who gradually established themselves as a separate South-Slavic ethnic individuality during the Ottoman rule, with its own feudal class, had its own separate and particular features. Muslims had identified themselves as Bosniaks or Bosnians in the ethnic sense, primarily in relation to the Turks and other Muslim nations. This nomination was not to be considered within inner Bosnian relations, where religion was the most dominant feature. The label Bosnian or Bosniak was used for the inhabitants of the country, regardless of the religion, as the mark used for their belonging to the mother country. Bosnian Muslim, towards the end of 19th and at the beginning of 20th century, expressed their identification having used the religious nomination. At the time, all their cultural, educational, economic and political organisations and institutions bore solely the Moslem denominator in their names.

The 1878 occupation of Bosnia and Herzegovina was a far-reaching historical turning point. The administration of the country was set up following the Austrian model, and the German language became almost entirely the internal language of Bosnian administration. The language of external official communication of the new administration was primarily, but not exclusively, the language spoken by the population of Bosnia and Herzegovina. The official name of the language was not established immediately after the occupation (Bosnian language, Bosnian province language, but also Serbo-Croat or Croat-Serbian language). The name Bosnian land language or just the Bosnian language was commonly adopted during Killys administration. This was in concord with Killys unsuccessful national policy of inter-religious Bosniak concept, which was unacceptable not only to the Serbs and the Croats, but to the majority of Moslem beys and urban population. However, until the appearance and acceptance of national movements, the language of the population of Bosnia and Herzegovina had commonly been referred to as Bosnian, and Bosnian Moslems did not know of a different name and continued to use it even after it had ceased to be the official name.

Introduction of the official name of Serbo-Croat language in 1907, as a consequence of the new national-political trend of the Austro-Hungarian administration, was seen by the Moslems as totally ignoring religious and popular feelings of Moslems, as well as a step towards their Serbisation or Croatisation. This is why the administration issued a special decree allowing Moslems to continue to refer to the language as Bosnian within their autonomous institutions. However, even the leaders of Moslem opposition admitted their guilt for not fighting for the Bosniak concept. The reason was their general mistrust towards the Austro-Hungarian administration in general, thus including the Bosniak policy. Besides, the ethnic, political

and cultural particularity and individuality of Bosnian Moslems was not characterised by existence of a modern national awareness. This was, among other things, conditioned by social and ideological profile of the leading class of beys, which could not have assumed leadership of a modern national movement, and therefore the Bosniak concept could not have been promoted as a modern national ideology.

The 1908 annexation and the proclamation of the Province Constitution (statute) and the establishment of the Assembly marked the beginning of a new phase in the political life of Bosnia and Herzegovina. In this essay, the author dealt with the character of the Assembly as a representatives as well as a legislative body, and not only from the point of view of constitutional provisions, but also of certain political practice. He also analysed thoroughly the political and social composition of elected members of the Assembly, concluding that this was a representatives body of mainly conservative social and political features. Despite numerous limitations imposed upon the Assembly, many current issues could not be legally resolved without it. The Assembly was a political stage in the focus of public attention, and in view of its international relations, the Austro-Hungarian empire was not indifferent to the views of the Assembly.

In accordance with provision of the 1867 Austrian Basic State Law, by the 1910 Province Constitution, all the subjects of the Province were guaranteed preservation of national characteristics and language. The official interpretation of this rudimentary provision was, strictly, that the language of the population of Bosnia and Herzegovina was Serbo-Croat and that its use was to be guaranteed in all levels of administration. Provisions of the Constitution did not allow the Assembly an exclusive right to regulate the use of the official language, but the Province Administration found that implementation of the constitutionally proclaimed principle and changes of existing regulations was to be reserved for separate laws. In this respect, there was to be an difficult issue of the range of the Assembly in regulating the language issue. Introduction of state institutions lead to considerable expansion of the real need for the use of Serbo-Croat in internal official communication. Debates in the Assembly as well as all written communication with the Assembly could be conducted only in Serbo-Croat. Draft laws had to be submitted to the Assembly only in Serbo-Croat, and they could be sanctioned in the same language only. However, in 1913, pursuant to a law passed by the Assembly, Serbo-Croat became the exclusive language of the judiciary. At the same time, regulations on internal official language of the administration remained unchanged.

The language issue in Bosnia and Herzegovina was not only a national and political problem, but it gradually became a serious social problem as well.

Development of social and political relations in the first decade of 20th century, when accelerated social differentiation of domestic population rapidly increased the number of public service candidates, who sought this privileged part of the labour market as guarantee of existence, and when there was a thin layer of domestic intelligentsia, and when favourable atmosphere for political organisation and opposition was created after the end of Killys regime, led to the struggle for introduction of Serbo-Croat as the sole official language to become an important part of the language issue, as well as an instrument of suppression of foreign bureaucracy. Thus, even within minimal national requests, efforts were made within the country to change the existing relations and to nationalise the society. The social element of the language issue was particularly visible in the railway. Thanks primarily to circumstances regarding the use of the official language in the railway service of the country, there were very few local people working there, and except for a minimal number of exceptions, those who were employed were assigned menial duties.

Following its opening on June 15, 1910, the Assembly, acting in unison, strongly criticised the policy of the former totalitarian administration, and expressed a desire to revise limitations imposed upon it by the Constitution. While presenting numerous requests, the Assembly also showed its readiness to cooperate with the administration. The work started in a temporarily improved international relations climate.

Good relations of national-political groups in the Assembly, and especially the collaboration of the Serb representatives club and HNZ [Croatian Peoples Community], which the HKU [Croatian Catholic Association] representatives failed to break in the summer of 1910, soon gave way to party conflicts and nationalist strife.

As for the land issue, there was a new distribution of political forces in the Assembly. A preliminary agreement of the Serb Delegates Club and the Croatian Peoples Community failed to result in the creation of a political union based on obligatory purchase of kmets¹⁾. The causes were the unbridgeable differences between the Serb and the Croat policies, arising from the unresolved state and legal status of Bosnia and Herzegovina, as well as from different interpretation of the term peoples unity, equality of scripts and national nominations of language. Instead, a Croat-Moslem majority block was established in the Assembly.

¹⁾ kmet = tenant farmer with hereditary rights to land

Creation of a new pro-government coalition was to allow the Croat politicians to play a dominant role in the Assembly and to gain nationally and politically. An initiative of the Croat Peoples Community on the solution to the language issue was to serve this end. In early 1911, the Assembly received a draft law prescribing that Croat or Serb language was to be the official language of the entire internal and external oral and written communication in Bosnia and Herzegovina, and that both its scripts, Latin and Cyrillic, were to be equal. A treaty agreed by both Croat political groups on one side, and the Moslem Assembly club on the other, on March 31, 1911, bound the Croat delegates to vote for optional purchase of kmets, and the Moslem draft language law was the one prepared by Croats. However, the Serb representatives were firmly against the proposed solution. They refused the official name of the language starting with Croat and the reference to Latin script before the reference to Cyrillic, obviously because they thought that such a sequence would indicate the supremacy of the Croat characteristic of Bosnia and Herzegovina. The Serb side indicated that Serbs were the majority in the country and that the Serb name must come first. Even in 1910, the term equality of scripts was interpreted by "*Srpska rijec*" [Serb word] to the effect that Cyrillic as the script of the majority should be given supremacy.

Even before the treaty was signed, the Moslem side had given a concession to the Croats, regarding the use of Latin script by Moslem children in elementary schools. An Assembly decree requested all the Moslem children to learn Latin script first, and Cyrillic second, except for those children whose parents made specific requests for the opposite.

Dervish-bey Miralem was the head of a small yet influential dissident group which did not sign the 1911 Croat-Moslem treaty, but rather left the Moslem club and continued to cooperate with Serbs. In this group, clearly representing Moslem landowners, there were very few individuals who defined their nationality as Serb (Dr. Murad Saric), while others, albeit pro-Serb, distanced themselves not only from the Croat, but also from the Serb national ideology.

Same as the Serb delegates, Dervish-bey Miralem refused the Croat or Serb official name of the language, as proposed by the Croats, and indirectly accepted by the majority of the Moslem club through their signature. Miralem publicly stated his belief that the predominant majority of our people (i. e. Moslems - Dz. J.), feeling just Moslem, was rather indifferent to this issue. He supported the idea that the problem of the official name should be resolved by consensus between Serbs and Croats, subsequently to be accepted by the

Moslems. This solution prevailed in the late 1912 Bosnian politics. The actual difference between Miralems group and the Moslem club majority related mainly to political strategy and tactics and choice of allies, and not to the problem of national determination of Moslems nor the land issue.

The language issue caused a long crisis in the work of the Assembly in Autumn 1911. A conflict flared up, over the sequence of scripts on road signs, including the problem of the official name of the language. There was a particular dispute over the use of the Arabic script, which the Moslem representatives insisted on. This became an obstacle in relations of the Government and the Assembly. Leaders of Assembly parties were in favour of Arabic script on road signs, and the Government refused it.

Although both the Serb and the Croat side considered the request to introduce Arabic as one of the official scripts ridiculous and damaging, both sides stated that the use of Arabic script on all signs along public roads must become legal. This was motivated by tactical reasons, primarily in relation to their Moslem allies.

The struggle for Arabic script was manifested in the efforts of its protagonists, first of all Dervish-bey Miralem, to equate Moslems to Serbs and Croats in the use of scripts, and to promote them as a separate individuality. There was also an idea that Arabic script was to be a means of integration, which would remove the danger of dividing Moslems into a Serb and a Croat political and national front through the use of Cyrillic and Latin scripts.

Dervish-bey Miralem tried to convince the civilian adlatus Baron Benk that the Moslem request for introduction of the third script was not an expression of a tendency against the annexation or the Government, but that it was based on a firm conclusion of the Moslems that they should not become either Serb or Croat by nationality, since their motto was: Bosnia to Bosnians. He thought that Bosnian Moslems would survive between the Serbs and the Croats only if they too had their own script. Thus, the Arabic script was unfairly assigned the importance it could not have had for Bosnian Moslems in modern times. However, this case does illustrate the appearance of the national identity problem of Moslems, related to the use of scripts, in all the complex national, cultural, and political problems.

The problem of the Arabic script became primarily a party-political problem, and Moslem delegates animated wide Moslem circles in the process of solving it. That is why the Moslem intelligentsia, irrespective of party allegiance, requested the introduction of Arabic script, although findings of the authorities showed that most of them

believed this request to be practically redundant. This was an anachronism in 20th century, which realistically slowed down the cultural development of Moslems.

The problem of the name of the official language not only blocked any activity in the Assembly in resolving the language issue, but it was also the cause of flaring up of chauvinist struggle. An agreement was reached in 1912, when the Croat representatives accepted the official name Serbo-Croat language. This was preceded by fraternisation of the Croatian Peoples Community and the Croatian Catholic Association, and their fusion influenced by extreme right leadership.

A wide-spread idea that language unity means the unity of people was declaratively excepted in late 1913, even by the leading Moslem politicians in the Assembly, as well as their Serb and Croat partners, in the programme of a working majority in the Assembly, which was to be established. However, this idea had a different meaning in the politics of different political powers on the political scene in Bosnia and Herzegovina.

In view of the significance of construction of railroads in Bosnia and Herzegovina for the Austro-Hungarian policy of consolidation of annexed land and in the foreign policy aspect, the Assembly directly or indirectly conditioned the adoption of the railway construction programme with the solution to a number of their requests. Thus, in late 1911 and early 1912, a number of financial, economic, political and legal issues were submitted in memoranda by the Province Council and the Presidency of the Assembly to Minister Buriyan, an later to Bilinski. One of the requests was adoption of the language law. The situation developed in such a way that not only the Serb opposition, but the entire Assembly entered a conflict with the Government, after the Budget Board had refused the budget in early March 1912.

In order to avoid an ex lex situation, and to ensure the implementation of investment programmes, it tried to establish at least a politically heterogeneous working majority in the Assembly, consisting of the representatives of all three national-religious groups. However, the language issue was left aside in the negotiations of Croat and Moslem delegates clubs with the Government and in the work programme, which they and Dervish-bey Miralem signed with Minister Bilinski in late September 1912. Only an internal Assembly treaty from October 10, 1912, when the group gathered around the "*Srpska rijec*" [Serb word] newspaper joined the Government majority, contained a request for the official language of the railway to be called Serbo-Croat.

Just as the working majority was supposed to pass a law on new railway construction in late November 1912 - after an agreement was

reached on the B&H railway programme, following lengthy negotiations of the Monarchy Governments - all the Assembly groups stated that Serbo-Croat must be legally confirmed as internal and external official language of the railway. Although the Government won the majority vote on railway construction, the Assembly did not want to vote for the 1913 budget without resolving the language issue in Bosnia and Herzegovina by declaring Serbo-Croat the only official language. Contrary to that, the joint Minister of Finance Bilinski agreed that Serbo-Croat should be legally adopted as internal language in the entire civil administration, excluding the railway, primarily for military reasons. According to Bilinski, Serbo-Croat should have been assigned a position in Bosnia and Herzegovina similar to that of Polish in Galicia. General political situation caused by the war in the Balkans, and the conflict over the language issue prevented the continuation of the work of the Assembly, which was officially postponed on December 12, 1912 and was not called for over a year. This was a failure of Bilinski's original idea of ensuring continued work of the Assembly. Immediately after the beginning of its work, the Assembly was entering one crisis after another, constantly threatened by the Damocles sword of dismissal. On several occasions, power holders considered the dismissal of the Assembly and new elections to create a new, obedient Assembly. This was the case for 1912/1913 in particular, which was, except for a brief period of activity in late 1912, characterised by political obstructions. Among the Serb anti-regime opposition in the Assembly, joined by three Croats (V. Jelavic, Dj. Džamonja and L. Cabrajic) in Autumn 1912, there was a tendency to prevent Assembly activities in order to break the constitution-based province political system, especially after the Balkans war.

In early 1913, the solution to the language issue became a dominant problem, which was assigned particular significance by Minister Bilinski and Province Head Potiorek, not only in resolving the political situation in the country, but also in resolving the overall Yugoslav issue. The solution to the language issue in Bosnia and Herzegovina was to be a first step towards paralysis of attractiveness of Serbia for Southern Slavs, to be followed by other measures, such as an arrangement of annexed provinces in such a way that they were no longer represented by just three man delegations. However, the language issue was assigned the significance it could not have had.

The author paid particular attention to the impact of the Balkans wars on the situation in Bosnia and Herzegovina, national-religious relations, and the Austro-Hungarian administration policy. In early 1913, certain Government officials in Sarajevo estimated that the overall thinking and activities of the population were influenced by

hypnosis caused by the great events in the Balkans. In that, Serbs and Moslems were particularly fascinated by the events and antagonised. This was, naturally, reflected in relations between their political representatives in the Assembly. The focus of attention was again on the land issue, and leading Austro-Hungarian administration personalities raised the issue of obligatory solution to the issue of land relations. In the Autumn of 1913, political disagreements regarding the land programme of the Serb political group led by Danilo Dimovic were related to the possibility of adoption of the language law.

In Potioreks negotiations with Assembly party representatives on the language issue in 1913, the main problem was the internal official language of the railway. An agreement was reached no earlier than the Autumn, with the new Government coalition parties (Moslem and Croat Assembly club and Dimovics Serb group), on the basis of a compromise formula found in Summer 1913. The law on official and school language in Bosnia and Herzegovina was to allow the use of Serbo-Croat in internal railway service, inasmuch as permitted by military interests. This was a formal concession. In addition to this law, to be issued in collaboration of the Assembly, the Province Government prepared a special Order containing regulations on the use of German and Hungarian. There was some incongruence in the provisions of these two draft decisions. The Bosnian-Herzegovinian administration tried to resolve an internal political problem at the same time ensuring the interests of the Monarchy. Due to incomplete constitutional provisions and different interests, the issue of competence of the B&H Assembly was an important element, both in negotiations of B&H administration with Assembly parties, and in later negotiations with the Ministry of War and the Austrian Government. Viceroy Franz Ferdinand took part in this discussion. In November 1913, he expressed his concern with a possibility of expansion of Assembly competence and limitation of rights of the crown.

While the Hungarian Government promptly gave its agreement in principle with the language regulations in Bosnia and Herzegovina, parts of the Austrian Government feared its reflection and bias against the solution to the language issue in Cisleithania. Thus, after trying to introduce considerable changes into the draft law, Count Strgkh agreed on behalf of the Austrian Government, with minor modifications to draft law and order.

The language law was adopted on December 30, 1913 by Government majority vote immediately after the opening of the Assembly. Removing temporarily just one problem from the political scene, the Bosnian administration stalled the sanctioning procedure

as a form of tactics towards the Assembly, but the Sarajevo assassination, outbreak of the war and further developments made the prescribed solutions obsolete.

The author gave a review of the Sabor's (Provincial Assembly) activities and showed the relationships between the political parties in the first half of 1914. The new loyal majority expressed its readiness to act in accordance with the Provincial Government's intentions. Having resumed its work, the Sabor passed a number of important draft laws on investments (on building of water supply systems and reservoirs and water tanks in the Karst regions, on the improvements on the existing narrow track railways, on the melioration of land, on the construction of roads, on refurbishing the equipment for health institutions, on the advancement of agriculture, etc.). The Sabor's work was jeopardised by the Hungarian Government's reservations towards certain draft laws due to the fear of budget deficit. The Government programme was also threatened by the internal political turmoils within the Government majority (the crisis in the Serb People's Party having been caused by the politics of Dimovic, an increased friction between the Croatian political fractions, especially because of the editorial staff of the "Hrvatski dnevnik" (Croatian Daily), and vacillations in the Moslem Club in the Sabor). The relationship between the highest political factors in the Monarchy and the leaders of political parties in the Sabor towards the future work of the Sabor after the Sarajevo Assassination was particularly shown in the paper. The relationship reflected the situation in the relations between different nations as created by the event. The Assassination marked the end of the Sabor activities. By the Imperial decree given on July 9, 1914, the current session formally ended. The Emperor Francis Joseph the First dissolved the Bosnian and Herzegovinian Sabor by his Patent given on February 15, 1915.

The outcome of the Sabor's legislative activities was rather modest. The situation after the Assassination and the further course of war events prevented sanctioning of some laws that had already been passed by the Sabor (the Law on the official and the language of Instruction, the Law on Detachment of Municipal Woods and Meadows). The already passed laws on approved investments, for which the financial means had already been secured, did not go into effect and realisation. The construction of the normal track railway network, with the subsidies of Austria and Hungary, was prevented. If it had happened, this could have been to large extent a good compensation to Bosnia and Herzegovina for the earlier constructed strategic railways at the expense of the occupied country.

A rather short Constitutional period from 1910 to 1914 represented an important stage in the development of political relations in

Bosnia and Herzegovina. The Sabor fractions became the leadership of the existing national political organisations. Gradually emerging through the work of the Sabor, either by dissolving or merging of some Sabor Clubs, the national political organisations, or their parts, determined their respective profiles and continued to evolve towards the modern political parties.

The issues on language and relations among the nations in the country had neither been treated as the political problem or the issues on lexis and orthography became the matter of disputes among the political parties in the Sabor. They had all thought that the issue focused on a single language spoken by the people. The official nomination of the language was the cause of disagreement. The differences towards particular national aspirations were to be found as the real reason for different and confronted standpoints on the name of the language and the use of respective scripts. Nevertheless, in the practical activities, the political leaderships knew how to make the difference between the maximalist programme goals and the real politics. It enabled a temporary common stand towards the Government; in particular on the issues related to the widening of the Sabor's competencies, the financial, economic and political treatment of Bosnia and Herzegovina within the Monarchy, as well as the solution of the language issue. Due to the mutual differences and the opposite relationship towards the Provincial Government and the Monarchy, this politics was largely restricted and it depended on the current tactics. It is interesting to note that, after the Sarajevo Assassination had taken place, the Provincial Government concluded that the system of electing the deputies under the separate elective bodies favoured the most radical elements, who had managed to become elected for the Sabor. As a consequence, a split and radicalisation along the issues on nations and confessions took place. Such a situation contributed towards the rift among the population. However, the plans on the change of the electoral system and the new elections for the Sabor were bound to fail.

KRATICE

ABH	- Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu
ANUBiH	- Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
BHS	- Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora
Bericht	- Bericht uber die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina (1906-1916)
car. kr.	- carsko kraljevski
c. kr.	- carski i kraljevski
CdM	- Cabinet des Ministers
FZM	- Feldzeugmeister
Glasnik ADA BiH	- Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine
Godišnjak DI BiH	- Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
HHStA	- Haus-Hof-und Staatsarchiv, Wien
HKU	- Hrvatska katolička udruga
HNZ	- Hrvatska narodna zajednica
HZ	- Historijski zbornik
I. B.	- Informationsburo, Wien
IDN	- Institut društvenih nauka u Beogradu
Jič	- Jugoslovenski istorijski časopis
KA	- Kriegsarchiv, Wien
k. u. k.	- kaiserlich und koniglich
KM	- Kriegsministerium
kr. hrv. slav. dalm.	- kraljevski hrvatsko slavenski dalmatinski
kr. ug.	- kraljevski ugarski
MKFF	- Militarkanzlei Franz Ferdinand
MKSM	- Militarkanzlei Seiner Majestat des Kaisers und Konigs

NI FF	- Nachlass Franz Ferdinand
NI Pot	- Nachlass Potiorek
n. pr.	- na primjer
OOH	- Osterreichische Osthefte
OUA	- Osterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstucke des osterreichisch-ungarischen Ministerrium des Aussern. 8 Bde., Wien-Leipzig 1930.
PA	- Politisches Archiv
Pras	- Prasadium, prasidial
PrBH	- Prezidijalni akti Zajedničkog ministarstva finansija, Odjela za Bosnu i Hercegovinu
Prilozi	- Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu
Priv. Reg.	- Privatregistratur
Res.	- Reservatum
PVM	- Personliche Vormerkungen
SANU	- Srpska akademija nauka i umjetnosti
sjed.	- sjednica
sl.	- slično
str.	- strana
SKA	- Srpska kraljevska akademija
zasj.	- zasjedanje
ZMF	- Zajedničko ministarstvo finansija
ZV	- Zemaljska vlada

REGISTAR IMENA

A

Aehrental, Aloys Laxa 50, 144
Agić, Mehmed Zaim 102
Andrić, Vladimir 92
Arnautović, Šerif 46, 72, 75, 95, 96,
109, 110, 112, 132, 135, 139, 140,
149, 168, 181-184, 186, 204
Auffenberg Kommarów, Moritz 68,
145, 163

B

Babić, Branko 147
Babić, Nikola 113-115, 117, 174
Baernreither, Joseph Maria 165-166
Bajrović, Omerbeg 148
Banac, Ivo 18, 154-156
Banjanin, Jovan 23
Bardolff, Carl 163, 191-192
Baron, Ladislav 146
Bastien, Pierre 175, 182, 205-206
Bašagić, Safvetbeg 74, 76, 96, 140,
143, 148, 150, 180-181, 183, 186,
193, 204-205, 210-214
Begović, Branislav 54, 179, 183, 207
Behschnitt, Wolf Dietrich 159
Benko, Isidor 28, 71-72, 74-77, 91,
103, 106, 108-112, 127, 240
Berchtold, Leopold 125, 164, 175,
191-192
Berković, Josip 140
Besarević, Vladimir 146
Besarević, Vojislav 92

Besarović Đ., Risto 100, 127
Bičakčić, Salihaga 100-101
Bienerth, Richard 57
Bilinski, Leon 20, 37-38, 48, 62-63,
120-123, 125-126, 128-129, 130-137,
140-141, 144, 158, 161-162, 164-
170, 172-173, 175-178, 182-193, 197,
200-203, 206-210, 212-215, 241-243
Biščević, Vasvibeg 75, 97
Bogićević, Vojislav 26, 32, 171
Bojić, Rudolf 205
Božić, Kosta 67
Božić, Risto 76, 92
Brodnik, Franz 103, 106
Brosch, Alexander 163
Broz, Ivan 18
Brozović, Dalibor 18
Bugarski, Ranko 9
Buntić, fra Didak 125
Burián, Istvan (Stephan) 19, 23, 27,
33, 35, 39, 40, 42, 50-51, 53, 70, 72-
74, 99, 107-108, 110-112, 119-120,
174, 242
Buszko, Jozef 130

C

Cankar, Ivan 117
Cankar, Karlo 124, 205-206
Clam-Martinic, Heinrich 165
Collas, Karl 127, 138, 145, 150, 180,
182, 184
Conrad von Hötzenndorf, Franz 134,
161, 170, 213
Crnogorčević, Vaso 92

Cuvaj, Slavko 125
Czernin, Ottokar 165

Č

Čabrajić, Luka 112, 121, 173, 243
Čaušević, Džemaludin 102-103, 209
Čubrilović, Branko 21-22, 94, 152
Čubrilović, Vaso 155
Čupić-Amrein, Marta 8, 43, 52,
120, 122, 128, 170, 176, 198, 200,
202, 213
Čurić, Nikola 77
Čurčić, Fehim 184-185

Ć

Ćerović, Božidar 132, 178

D

Dedijer, Vladimir 163-164
Deftedarović, Ibrahimbeg 146, 148
Dimitrijević, Lazar 21, 152
Dimović, Danilo 42, 45-46, 93, 151,
157, 159, 176-178, 180, 186, 193,
203-204, 213-214, 242-245
Drinković, Mate 123

Dž

Džabić, Ali Fehmi 101
Džaja, Srećko 9, 13, 31, 37, 43
Džamonja, Đuro 121, 143, 151, 154,
173, 194-195, 243
Džinić, Hamdibeg 96, 180, 183
Džinić, Ragibbeg 183

Đ

Đaković, Luka 26
Đebić-Marušić, Kosta 129, 154
Đikić, Osman 31
Đorđević, Dimitrije 159
Đurković, Maksim 45, 92
Đurđev, Branislav 9, 118

E

Ekmečić, Milorad 9, 94, 101, 126,
131, 145, 147, 149
Engel-Janosi, Friedrich 175
Eraković, Simo 70, 76, 92-93

F

Fabris, Antun 101
Fadilpašić, Mahmutbeg 23
Feifalik, A. 176, 179
Fidahić, Šemsibeg 101
Filipović, Josip 12, 15
Filipović, Nedim 9
Firdus, Alibeg 75
Flandrak, Paul 140
Frankopan, Krsto 154
Franz Ferdinand, v. Habsburg-Este
123, 127, 163-164, 191-192, 244
Franz, Joseph I 165, 245

G

Gavrila, Emil 21, 23, 92
Gašić, Gavro 70
Gestrin, Ferdo 52, 117

Geršić, Gligorije 23

Glibanović-Vajzović, Hanka 102, 107

Gluhic, Šefkija 182

Gradašević, Bećirbeg 75, 97

Gross, Mirjana 8, 21, 24, 64-65, 69, 96, 112, 123-125, 127, 132, 140, 143, 150, 155, 163-164, 194

Grđić, Šćepan 37, 61, 77, 111, 159, 171

H

Hadžibegović, Iljas 43

Hadžidamjanović, Risto 105

Hadžijahić, Muhamed 10, 31, 102, 104, 143

Hadžiristić, Milan 204

Hafizadić, Šahinbeg 27

Halilbašić Mustajbeg 71, 74, 77

Hamm, Josip 18

Hauptmann, Ferdinand (Ferdo) 24, 29, 36-37, 131, 147, 166, 176, 198, 203, 207, 210

Horrmann, Maximilian 124-125

Hrasnica, Halidbeg 95

Hrisafović, Branko 114

Hugelmann, Karl Gottfried 40

Huković, Muhamed 102

I

Ibrahimpašić, Mustajbeg 27

Imamović, Mustafa 8, 13, 21, 23, 31, 65, 92, 96, 178

J

Jahić, Dževad 13

Jakšić, Sreten 113-114, 118, 173

Jankiewicz, Viktor 65, 67, 73-75, 77-78

Janković, Dragoslav 154

Jeftanović, Gligorije 44, 46, 91, 100-101, 131, 172-173

Jelavich, Charles 23, 26, 153, 154

Jelavić, Vjekoslav 121, 194, 243

Jelić, Ivan 205

Jeřábek, Rudolf 161, 163, 170, 213

Jojkić, Milan 93, 151, 159, 176-178, 186, 204, 210-211

Jokanović, Vlado 13

Jovanović, Ljuba 153

Jukić, Luka 125

Juzbašić, Dževad 8, 13, 22, 27, 30, 46-48, 51-52, 54, 75, 92, 95, 100-102, 107, 112-113, 117, 131, 139, 166, 168-171, 184-185, 199, 213

K

Kállay, Benjamin 12, 15, 18, 24-25, 29, 33, 35, 48, 53

Kaluđerčić, Stevo 70

Kann, A. Robert 130

Kapetanović, Mehmedbeg Ljubušak 13

Kapidžić, Hamdija 8, 35, 38, 40, 42, 72, 127, 133, 146, 167, 174, 213

Kapor, Savo 43, 173

Karabegović, Ibrahim 115

Karamatić, Marko 67
Karamehmedović, Hamdija 202
Kaser, Karl 8, 21, 44, 77, 91-94,
122, 152, 157-159, 176, 185
Kecmanović, Ilija 125
Kemura, Ibrahim 32, 143
Kiszling, Rudolf 163
Klaić, Vjekoslav 26
Knaflić, 140
Koetschet, Jozef 145
Komjáthy, Miklos 210
Körber, Ernest 104
Kossuth, Ferenc 185
Kočić, Petar 21-22, 45, 61, 76-77,
91-94, 99, 105, 114, 143, 151-152,
195
Knaflić, 140
Kraljačić, Tomislav, 12-13, 21-22,
25, 148
Kreševljaković, Hamdija 30, 185
Kristan, Edbin 116
Krobotin, Alexendar 130, 170, 187-
188, 213
Krulj, Uroš 21, 76
Kruševac, Todor 8, 15, 24, 35, 100,
122, 143
Kršnjavi, Iso 125
Kučukalić, Salihaga 75, 97, 186
Kuh-Chrobak, Paul 214
Kujundžić, Kosta 159
Kukrić, Stjepan 212
Kulenović, Muhamedbeg 27
Kuljanin, Vukan 45
Kulović, Esad 95, 184-185
Kuna, Herta 13, 18

Kurtović, Šukrija 150, 160
Kučukalić, Salihaga 75, 97, 186

L

Laginja, Matko 62
Lamp, Karl 49, 53
Lange, Friedrich 201
Lazarević, Đorđe 92, 151-152, 155,
194-196, 199
Letica, Evgenije 131

Lj

Ljubibratić, Savo 194

M

Mahmutćehajić, Rusmir 13
Majkić, Kosta 70, 92, 112
Malbaša, Ante 15, 21, 23, 31
Mandić, Dominik 35
Mandić, Nikola 35, 46, 65, 68-69,
72-74, 76, 78, 105, 111, 126, 131,
135, 138-140, 168-169, 181, 186,
197-198, 205-207
Marjanović, Milan 151, 155
Masarik, Tomas 42
Mazzi, Dominik 195-196
Medaković, Bogdan 23
Mehmedbašić, Ahmet 180
Melik, Vasilij 52, 117
Memić, Mustafa 147-148
Mešić, Ademaga 46, 95-96, 123,
134, 138-139, 180, 182
Miedlig, H. Michael 9

Mihalić, Mihajlo 114
Mikić, Đorđe 70
Miličević, Franjo 24
Miličević, Ivan 26
Milovanović, Milovan 159
Milošević, Đoko 194-195
Milutinović, Kosta 69
Miralem, Dervišbeg 27, 66, 75-76,
95-97, 99-100, 103, 106, 120, 139,
144, 178, 181, 212, 239-242
Mišić, Alojzije 67, 140, 209
Mrljić, Petar 43
Muftić, Hivzo 102
Mušović, Ejub 148

N

Nametak, Abdurahman 102
Nieč, Vladimir 30, 96
Nuri-Hadžić, Osman 195

Nj

Nježić, Živko 70, 76, 92-93, 152

O

Okuka, Miloš, 14, 18, 153
Orbin, Mavar 9

P

Papić, Mitar 15, 18, 37
Paul, Otto 205
Pavlović, Đurđinka 172, 175
Pašić, Nikola 154-155, 158, 160,
178, 208

Pašić, Osmanbeg 75, 97
Paču, Lazar 155
Peco, Asim 28
Pejanović, Đorđe 102
Petrović, Diogen 44
Pfeilschiffer, Georg 25
Pije X, papa 175
Pitner, Karl 71-73, 91, 107
Pleterski, Janko 123, 140, 155
Popović, Matija 70
Potiorek, Oskar 19-20, 59, 63, 97,
120, 122-131, 133-141, 143-144, 148,
150-151, 161-173, 175-177, 180-
184, 186, 188-189, 197-198, 200-201,
203-204, 206-207, 209, 214, 243

Prasch, Anton 210
Preka, Nikola 184
Purivatra, Atif 13

R

Radulović, Risto 158
Redlich, Joseph 46, 57
Redžić, Enver 10, 115-116, 174
Reinöhl, Fritz v. 21, 92
Reiter, Norbert 9
Riedl, Richard 146
Rizvić, Muhsin 32, 149
Rohonyi, Julijus 133, 196-197
Rukavina, Mihajlo 146

S

Salamunović, Ivan 43
Salihbegović, Šemsibeg 96, 180, 186
Sarić, Murat 75, 97, 186, 240

Sarkotić, Stjepan 104
Sauter, Hermann v. 30, 46, 51
Schönaich, Franz 20, 51, 64
Schemua, Blasius 163
Schieder, Theodor 9
Schiessl, Franz 175
Schmid, Ferdinand 34, 37, 49, 54, 133
Shek, Adalbert 63, 76, 78, 127
Sieghart, Rudolf 11, 40, 130, 132
Simić, Jovo 44, 59-60, 71, 76, 131, 151, 178, 193, 195
Simić, Ljubo 196
Skarić, Vladislav 195
Skerlić, Jovan 153
Smailbegović, Hasan 180
Spaho, Mehmed 95, 185
Spalajković, Miroslav 69, 172
Srđić, Todor 92
Srškić, Milan 68-69, 73, 76, 78, 105, 109, 111-112, 131, 139, 150, 168, 170, 173
Stadler, Josip 25, 67, 96, 123-125, 139, 175, 182, 198, 205-206, 209
Stanković, Đorđe 154-155, 159-160, 208
Stančić, Ljiljana 12-14, 18, 26
Starčević, Ante 30
Starčević, Mile 123-124, 140
Stojanović, Nikola 66, 71-75, 77-78, 91, 195
Stojčević, Stojan 92
Stokanović, Pero 66, 105, 109, 131, 139, 168
Stourzh, Gerald 40, 130

Stürgkh, Karl 125, 187-188, 190-193, 208-209
Sugar, Peter 54
Sulejmanpašić, Rifatbeg 27, 67, 73-75, 78, 139, 144, 148, 178, 180, 183, 186, 212
Sunarić, Jozo 65, 69, 105, 111, 122, 124, 128-129, 134, 138-140, 184, 186, 198, 204-205, 210-214
Sućeska, Avdo 9

Š

Šantić, Aleksa 154
Šarić, Ivan 65-66, 68, 124-125, 198
Šehić, Nusret 72, 101, 179, 207
Šidak, Jaroslav 132
Šnjarić, Luka 127
Šunjić, Marko 13
Šola, Vojislav 44, 69-70, 71, 105, 107, 109, 119, 131, 159, 168, 172, 203
Šćepanović, Žarko 148

T

Tadin, Kalikst 152, 184, 195, 205-206
Thalloczy, Ludwig 38, 203, 210, 213-214
Tisza, István 125, 170, 187-189, 198, 202, 208-210
Tomašić, Nikola 67, 69
Tomić, Jaša 23
Topalpaša, Šerif Osman 12
Troyer, Monaldi Jozef 173
Turczynski, Emanuel 25

V

Vancaš, Josip 60, 105, 139-140, 184,
186, 195, 198, 205, 212

Varešanin, Marijan 74

Vasiljević, Vaso 45

Vejzagić, Suljaga 45

Vrankić, Petar 175

W

Watson Seton, R. W. 132, 157

Weinwurm, Franz 130, 133-134,
137, 141, 151, 164, 168-169, 198,
203

Wekerle, Sandor 63, 166

Wilhelm II 163

Winzor, Anton 27

Wurmbrand, Norbert 49

Z

Zagorac, Stjepan 123

Zarzycki, Miron 28

Zimonjić, Petar 131

Zrinski, Petar 154

Zurunić, Teodor 35

Ž

Žerajić, Bogdan 41

Živković, Milan 41

Dževad Juzbašić
**Nacionalno-politički odnosi u
Bosanskohercegovačkom saboru
i jezičko pitanje (1910-1914)**

Izdavač
**Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine**

Lektor i korektor
Snježana Ćerić

Likovno-grafička obrada i DTP
Rasim Kovačević

Štampa
Štamparija "DES"

Tiraž: 1000

Sarajevo, 1999. godine

